

HEGEDŰS RITA

A VALLÁSOSság ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON
A KILENCVENES ÉVEK KUTATÁSAINAK TÜKRÉBEN

SZOCIOLÓGIA ÉS SZOCIÁLPOLITIKA TANSZÉK

Témavezető: dr. Tomka Miklós

© Hegedűs Rita, 2000

BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ÉS
ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM

Szociológiai Ph.D. program

A VALLÁSSÓSSÁG ALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON A KILENCVENES ÉVEK
KUTATÁSAINAK TÜKRÉBEN

Ph.D. értekezés

HEGEDŰS RITA

Budapest, 2000

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	11
1. fejezet: Elméleti áttekintés és hipotézisek	19
2. fejezet: A vallásosság és mérése	41
3. fejezet: Történeti áttekintés	56
3. 1. A 2. világháború előtti korszak	56
3. 2. Az 1945–90-ig tartó korszak	59
4. fejezet: A magyar vallásosság jellemzői	65
4. 1. A vallásosság egyszerűbb mutatók szerint	66
4. 2. A vallásosság típusai	68
4. 3. A felekezethez tartozás szerepe	84
5. fejezet: Vallásosság, modernizáció és szekularizáció	87
5. 1. Vallásosság és társadalmi helyzet	87
5. 2. Vallási mobilitás és társadalmi rétegződés	105
5. 3. Vallásosság és társadalmi mobilitás	118
5. 4. Vallásosság és urbanizáció	124
5. 5. Vallásosság és gazdasági fejlettség	138
5. 6. Összefoglalás	144
6. fejezet: A vallásosság időbeni alakulása: generációs váltás?	148
6. 1. Kohorszelemzés	148
6. 2.. Panelelemzés	163
7. fejezet: A vallásosság újjáéledése	172
8. fejezet: Összefoglalás: vallásüldözés vagy szekularizáció?	174
Irodalomjegyzék	177
Függelék	186

Táblázatok jegyzéke

2.1. Hányszor mondta magát hívőnek 1992–97 között, MHP92–97	47
2.2. A hitváltás típusai aszerint, hogy mi jellemezte a kérdezettek hitét 1997-ben, MHP92–97	49
2.3. A hívők arányának változása az egyes korcsoportokon belül 1992–97 között, MHP92–97	50
4.2.1. A legalább középiskolát végzettek aránya a hetente templomba járókon belül és a teljes népességben: a két arány hányadosa, három korcsoportban	81
4.2.2. A legfeljebb általános iskolát végzettek aránya a hetente templomba járókon belül és a teljes népességben: a két arány hányadosa, három korcsoportban	82
4.3.1. Az egyes felekezetekbe bejegyzettek templomba járási gyakorisága, MHP92	85
5.1.1. Az önmagukat hívőnek mondók közt az egyes rétegek aránya, zárójelben a teljes népességben megfigyelt arányok	91
5.1.2. A hetente templomba járók közt az egyes rétegek aránya, zárójelben a teljes népességben megfigyelt arányok	91
5.1.3.a. A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely 94 típusa közötti összefüggéslogisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, MHP92	94
5.1.3.b. A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Mobil92	95
5.1.3.c. A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely 95 típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, MHP94	95
5.1.3.d. A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, MHP97	96
5.1.3.e. A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely 96 típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Monitor'98	96
5.1.3.f. A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Európa'99	96
5.1.4.a. A templomba járási gyakoriság és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés lineáris regresszióval számított modelljének együtthatói, MHP94	97
5.1.4.b. A templomba járási gyakoriság és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés lineáris regresszióval számított modelljének együtthatói, Monitor'98	98
5.1.5.a. A vallásos önbesorolás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, MHP92	98

5.1.5.b. A vallásos önbesorolás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Monitor'98	99
5.1.6.a. Templomba járási gyakoriság a foglalkozás jellege szerint, MHP, 1992	99
5.1.6.b. Templomba járási gyakoriság a foglalkozás jellege szerint, MHP, 1997	100
5.1.7.a. Vallásos önbesorolás a foglalkozás jellege szerint, MHP, 1992	100
5.1.7.b. Vallásos önbesorolás a foglalkozás jellege szerint, MHP, 1997	100
5.1.8.a. A személyes jövedelem és nem, lakóhely típusa, heti templomba járás és korcsoport összefüggése lineáris regresszióval számolt modelljének együtthatói. MHP1992	101
5.1.8.b. A személyes jövedelem és nem, lakóhely típusa, heti templomba járás és korcsoport összefüggése lineáris regresszióval számolt modelljének együtthatói. MHP1997	101
5.1.9.a. A hetente templomba járók összetétele, Monitor'98	103
5.1.9.b. A vallásos önbesorolásúak összetétele, Monitor'98	103
5.2.1.a. A gyerekkorukban hetente templomba járók jelenlegi heti templomba járása az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoport szerint	108
5.2.1.b. A gyerekkorukban hetente templomba járók jelenlegi heti templomba járása az egyes korcsoportokban iskolai végzettség szerint	108
5.2.2. Vallási meggyőződés stabilitása és településtípus, iskolai végzettség közötti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói	110
5.2.3. Vallási meggyőződés stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege közötti összefüggés logisztikus regresszióval készített modellje együtthatói	110
5.2.4. táblázat: Templomba járás stabilitása és településtípus, iskolai végzettség, kor és nem közötti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói	111
5.2.5.a. Gyakori templomba járás stabilitása és településtípus, iskolai végzettség, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben gyakran jártak templomba	111
5.2.5.b. Semmikori templomba járás stabilitása és településtípus, iskolai végzettség, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben sosem jártak templomba	112
5.2.6. Templomba járás stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói	112

5.2.7.a. Gyakori templomba járás stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben gyakran jártak templomba	113
5.2.7.b. Semmikori templomba járás stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben sosem jártak templomba	113
5.2.8. Az iskolai végzettségi csoportok a vallási meggyőződés 1992–97 közötti változása szerint	114
5.2.9. A lakóhelyi csoportok a vallási meggyőződés 1992–97 közötti változása szerint	115
5.2.10. A hívő önbesorolás változása szerinti csoportok átlagéletkora	116
5.2.11. A templomba járási gyakoriság változtatása szerinti csoportok átlagéletkora	116
5.3.1. A gyerekkorában hetente templomba járó, mindig is falun élt mezőgazdasági munkások jelenlegi (1992) heti templomba járása, korcsoportok	123
5.4.1. A hívők aránya az egyes településtípusokon élők közt, százalék	128
5.4.2. A templomba járás gyakorisága az egyes településtípusokon élők közt	128
5.4.3. A hívők aránya az egyes településtípusokon élők között korcsoport szerint	130
5.4.4. A templomba járás gyakorisága az egyes településtípusokon élők között, korcsoport szerint	130
5.4.5. A vallásosság változása az egyes földrajzi mobilitási típusokban	132
5.4.6. A heti templomba járás és elhagyása az egyes földrajzi mobilitási típusokban	132
5.4.7. Hívő önbesorolás változása földrajzi mobilitás és kor szerint	133
5.4.8. Heti templomba járás változása gyerekkorához képest a munkába álláskori lakóhely és korcsoport szerint	134
5.4.9. A különböző településtípusokon élők vallásossága származásuk szerint	139
5.5.1.a. A templomba járás gyakorisága életkor szerint, ISSP 1998	142
5.5.1.b. A templomba járás gyakorisága életkor szerint, Monitor'98	142
5.5.2. a. A heti templomba járás és a nem, a kor, a településtípus és a gyerekkorban tapasztalt nélkülözés összefüggésének logisztikus regresszióval készített modellje, együtthatók	143
5.5.2. b. A heti templomba járás és a nem, a kor, a településtípus és a szülők szubjektív szegénységének összefüggéséről logisztikus regresszióval készült modellje, együtthatók	143

6.1.1. A magukat vallásosnak mondók részaránya 1972–1985 között, különböző életkori kohorszokban	149
6.1.2. A magukat vallásosnak mondók aránya egyes felmérésekben, kohorszok szerint, a válaszolni tudók százalékában	153
6.1.3. A templomba hetente és soha nem járók aránya az egyes kohorszokban az 1982. és 1990. évi értékmérésben	155
6.1.4. Hetente templomba jár az egyes kohorszokban	156
6.1.5. Templomba soha nem jár az egyes kohorszokban	157
6.1.6. a. A templomba járási gyakoriságok 100-as skálájának átlaga kohorszok szerint az egyes felmérésekben	160
6.1.6. b. A templomba járási gyakoriságok 100-as skálájának átlaga szerinti sorrendek az egyes kohorszok között, felmérésenként	161
6.2.1.a. A hívő önbesorolás változási típusai az egyes korcsoportokban	164
6.2.1.b. A megtérők és a hitvesztők aránya az egyes korcsoportban	165
6.2.2.a. A templomba járás változási csoportjai az egyes korcsoportokban	166
6.2.2.b. A templomba gyakran járni kezdők és az azzal felhagyók aránya az egyes korcsoportban	166
6.2.3. A gyakran templomba járók arányának változása 167 az egyes korcsoportokban 1992–97 között	
6.2.4. A hívők arányának változása az egyes korcsoportokban 1992–97 között	168

Ábrák jegyzéke:

4.2.1. A magyar vallási csoportok nagysága a Zulehner–Denz-féle tipológia szerint, százalék	69
4.2.2. A vallásosság típusai Tomka Miklós szerint, 1990. jún.	71
4.2.3. A vallásosság típusai a KSH Mobilitásvizsgálata szerint	72
4.2.4. A vallásosság típusai Szántó János szerint	74
4.2.5. Templomba járás és mélyen vallásosság kapcsolata néhány országban, EVS90	78
5.1.1.a. ábra: A hetente templomba járók aránya az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoportonként, MHP92	93
5.1.1.b. ábra: A hetente templomba járók aránya az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoportonként, Monitor'98	93
6.1.1. A vallásosak arányának alakulása az egyes kohorszokban	154
6.1.2. A hetente templomba járók arányának alakulása az egyes kohorszokban	158
6.1.3. A soha templomba nem járók arányának alakulása az egyes kohorszokban	159

*“Az igazság szolgálata nem rabszolgákat,
hanem szabad embereket követel.”*

(Basset)

BEVEZETÉS

A szociológia tudományának születésekor igazán nagy kérdése a modernizáció volt. Ennek keretében foglalkozott az “alapító atyák”-tól kezdve mindenki a vallás változásával is. A mai nyugati, már “modern” társadalmak most is (azóta is?) a változás problémájával küzdenek. Szó van az ipariból szolgáltatói társadalommá válásról, a modernből posztmodernné válásról, a jóléti állam válságáról, s legújabbán az európai egységesülésről, valamint a kelet-európai, volt szocialista társadalmaknak a gazdasági-politikai változásáról, s ezeknek az országoknak a nyugat-európaiakhoz történő integrálásáról stb. Eközben a vallás is megint csak változik, s benne talán az eddigiéknél is szembetűnőbb átalakuláson mennek keresztül az egyházak, s az egyházhoz kapcsolódó vallásosság is.

Dolgozatom a magyar vallásosság 1990-es években megfigyelt helyzetével foglalkozik. Ha nagyon szűken értelmezzük a fogalmat — templomba rendszeresen járók, vallásuk tanításában maradéktalanul hívők —, a társadalom egy kis, talán egytizednyi részének jellegzetességéről van szó. Ha kicsit tágabban — a nem annyira gyakran templomba járókat, az esetleg egyáltalán nem járókat, de valamilyen vallás tanításában vagy egy személyes Istenben elkötelezetten, mélyen hívőket is ide véve —, mindjárt több emberről beszélhetünk, a társadalom egyötöde-egyharmada lehet vallásos ilyen értelemben. Még tágabban, a vallásos önjellemzést vállalókat nézve azonban a felnőtt népességnek a fele-kétharmada. Egyszerre sok és (viszonylag) kevés ember érintett tehát a kérdésben. De mindenképpen mindenkit érint maga a jelenség, akár azért, mert gyakran találkozik ilyen emberekkel, akár azért, mert maga is kötődik valamilyen értelemben a valláshoz, akár egyszerűen azért, mert életünk egy-egy pontján megkerülhetetlenné válik, hogy feltegyünk

magunknak olyan kérdéseket, amelyekről tudjuk, hogy a vallások foglalkoznak velük.

1999 őszén megkérdeztem egyetemistákat, szerintük milyen ember az, aki vallásos. Íme néhány válasz:

- *Hisz valamilyen természetfeletti, emberfeletti erőben, és ez áthatja az egész életét.*
- *Hisz Istenben, elfogadja a létezését és a világban betöltött szerepét.*
- *Hívő, a vallás által megszabott szabályrendszert elfogadja, és eszerint él. (Legalábbis próbál.)*
- *Mivel ez a mi vidékünkön a kereszténység főként, a vallásos ember az, akit az egyháznak sikerült kihasználnia, aki egy fura mesét tart szentnek, aki szemet huny a világ legnagyobb szervezett gyilkosa és korrupciója felett. Aki az egyházat megtagadva vallásos, az egyszerűen egy világgépet jelent.*
- *Öreg, áhitatos, szerencsétlen (esetleg), esetleg csak hagyománytisztelő, de lehet, hogy bizonyos értékek mellett nagyon elkötelezett.*
- *Tudatlan, de azért tisztelni kell meggyőződését; befolyásolt.*
- *Erős hittel rendelkezik, törekszik a jóra, szeretetben gazdag, igyekszik másoknak segíteni, a vallását aktívan gyakorolja, nem bánt másokat, nem tesz erkölcstelen dolgokat.*
- *Nyitottabb embertársai felé, segítőkész, kiegyensúlyozottabb, türelmesebb.*

Mit jelent az 1990-es években vallásosnak lenni? Ahhoz, hogy ezt megérthessük, látnunk kell az előzményeket. Tudjuk, a rendszerváltás óta Magyarországon annyi más intézményhez hasonlóan a vallás társadalmi megjelenése és szerepe is megváltozott vagy változóban van. Ha tömören össze akarjuk foglalni a megelőző évtizedek hivatalos álláspontját, azt mondhatjuk, a kommunista rendszer ideológiája szerint a vallás társadalmi szerepének hanyatlania kellett volna¹, majd a vallásnak el kellett volna tűnnie a történelem süllyesztőjében. (A szocialista ideológia csak az elsőt várta el, a másodikat a távolabbi jövőbe helyezte.) A hanyatlás elősegítésére mindenesetre a rendszer irányítói minden tőlük telhetőt meg is tettek, igaz, változó, idővel egyre kevésbé nyíltan erőszakos módszerekkel². Bár utaltak

¹ Mint Lukács József az elért eredményeket értékelve beszámol róla: *"A szekularizáció történelmünkben a felszabadulás utáni népi demokratikus, szocialista fejlődésben a korábbinál átfogóbban és szervezettebben bontakozik ki. Az iparosodás és városiasodás, az osztálykizsákmányolás és a létbizonytalanság megszűnte, a településszerkezet átalakulása, a falu hagyományos szerkezetének felbomlása és a mezőgazdaság szocialista átalakulása, az értelmiség összetételének megváltozása, az állam és az egyházak elvi elválasztása, az egyén és a közösségek viszonyát közvetítő szabályozók rendszerének átalakulása, valamint a társadalmi-forradalmi gyakorlat — amely a világnézeti nevelődés legfőbb katalizátora — mindez az utóbbi évtizedekben együttesen a vallási szféra jelentős szűkülését és marginalizációját eredményezte."* (Lukács, 1987, 36. old. — kiemelések tőlem.)

² A rendszer fennállása alatt egyház és vallás állami kezelésében megkülönböztethető egyes szakaszokról ld. Tomka, 1991.

jelek arra, hogy vágyaiknak, próféciáiknak és erőfeszítéseiknek megfelelően alakulnak a dolgok, végül is nem jártak sikerrel: a hetvenes évek mélypontja után a nyolcvanas évek eleje óta társadalmunkban az egyházak belső megújulásának jelei kezdtek mutatkozni, társadalmi szinten a mérhető vallásosság emelkedni kezdett, s az egyházakba vetett bizalom a nyugat-európai országokban megfigyelt szint fölé nőtt³. Így érkezünk el a rendszerváltáshoz és a kilencvenes évtizedbe.

Most, kis idővel az elmúlt rendszer lezárulása után a vallás terén akkor végbement változások értékelést igényelnek. Vajon a vallásosság bizonyos értelemben vett hanyatlása, majd megújulása az üldözés-diszkrimináció, illetve annak lanygulásának következménye volt? Vagy a sajátos szocialista társadalomfejlődéssel függött össze? Vagy lehetséges, hogy nálunk is csak az egész nyugati civilizációban megfigyelt változási folyamat kezdődött el? Egyáltalán mi az a folyamat?

Általában két nagy tendenciáról esik szó, amikor az európai és európai jellegű vallásosságot jellemzik. Az egyik a hagyományos keresztény egyháziasság "hanyatlása", a másik a vallásosság új formáinak kialakulása és térnyerése. Ami az elsőt illeti, a vallásgyakorlás mérséklődésétől az egyházakba tartozók számának csökkenéséig és a hagyományos tanokban való hit visszaszorulásáig sok mindent fel szoktak sorolni. Az új formákat illetően elmondható, hogy napjainkban egyrészt a hagyományosabb vallási közösségekben is vannak jelei a megújulásnak, megfiatalodásnak, tudatosabbá, aktívabbá válásnak, valamint a közösségiség erősödésének, s gyakran terjednek bennük az érzelmeket előtérbe állító formák⁴ (illetve helyenként megerősödnek fundamentalista protestáns csoportok⁵), másrészt a hagyományos keresztény vallásosság mellett a keresztény hiten alapuló, attól azonban eltávolodó vallásossági formák is kialakultak (sokan magukat vallásosnak mondják, tartják, sok mindenben hisznek, de nem kötődnek

³ Ld. például Horváth, 1995; Kamarás, 1989, 1990, 1992; Tomka, 1990a, 1995.

⁴ Ld. pl. Hervieu-Léger, 1993.

⁵ Casanova, 1994.

egyházhoz és kifejezetten egy vallás tanaihoz⁶), harmadrészt olyan új kultuszok és hitek jelentek meg a világnak ezen a táján, melyek nem sorolhatók a megszokott vallási felekezetek körébe, mégis a kutatók többsége szerint vallási jellegűek (ezeket nevezik új vallási mozgalmaknak, *new religious movements*-nek⁷). Messze nem egynemű és egyértelmű tehát még Európában sem a vallásosság alakulása.

A valláskutatókat évtizedek óta foglalkoztatja a vallás társadalmi helyzetének változási tendenciája, s az egyik legnagyobb, fel-fellángoló vita e téren a szekularizáció körül zajlik. E feltételezés eredeti formájában a vallás szerepvesztésének általános tendenciáját vallja. A nyolcvanas években voltak annak is jelei, hogy az egész koncepciót elvetik⁸. Mára a kifejezést, szűkítésekkel, pontosításokkal használják. E kérdés egyúttal csatlakozik a modernizációról folyó társadalomtudományi vitákhoz is, amelynek egyik középponti kérdése, hogy a társadalom működéséhez szükség van-e központi értékrendszerre. Vitatják, hogy ennek a funkciónak a hagyományos vallási érték és kultúra mennyire képes megfelelni, illetve ha és ahol elvallástalanodás zajlik, akkor és ott mi kerül ennek a helyére.

Ebbe az igencsak sokszínű képbe kellene tehát elhelyezni a kelet-(közép)-európai, volt szocialista országok vallási helyzetét. Ezek az országok sem egyneműek a vallást illetően (sem). Mint Tomka Miklós bemutatja (Tomka, 1998a), közös azonban bennük, hogy a vallást az 1990-ig fennálló politikai rendszerben próbálták háttérbe szorítani, s hogy az egyházak bizonyos értelemben hozzáidomultak a rendszerhez. Igaz, az egyéni hívők a legkülönbözőbb módokon, földalatti mozgalmakban elkezdtek újraépíteni egyházukat. A vallásosság (vallásgyakorlat és hit) alakulásának is — eltérő szintjeik ellenére — közös tendenciái voltak megfigyelhetők: a vallásosság az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején némi emelkedést produkált, amit az

⁶ Erről az "összebarkácsolt" vallásosságról ld. pl. Dobbelaere, 1993, Földvári–Rosta, 1998.

⁷ A vallás új formáiról számtalan könyv foglalkozik az utóbbi időben. Magyarul megjelent elemzés pl. Molnár Attila, 1993., Horváth Zsuzsa, 1995b Robbins, 1996. Az egyik Magyarországon is megjelent új közösségről, a Krisna-tudatú hívőkről ld. Kamararás, 1996, 1998.

⁸ Molnár–Tomka, 1987.

ötvenes évek végétől a hetvenes évek végéig gyors hanyatlás követett. Ezután azonban folyamatos lassú emelkedés indult meg, ami a kilencvenes évek elején még átmenetileg egy kicsit meg is ugrott. Azóta az előtte megfigyelt lassú emelkedési tendencia folytatódik.

A magyar vallási helyzettel foglalkozó szociológusok közt nem egységes a megítélése az elmúlt szocialista rendszer vallásra gyakorolt hatásának. Egyesek (pl. Szántó J., 1994; Tamás P., 1997) szerint a kifejezett vallásüldözés hatása korlátozott, és így sokkal inkább a szocialista *modernizáció* az, ami meghatározó volt. Mint Szántó János mondja:

“Tagadhatatlan, hogy az egyházi intézmény- és funkciórendszert érték adminisztratív csapások, ideológiai támadások. Nem látom bizonyítottnak azonban azt, hogy a laikusokat 'szisztematikusan' üldözték volna. Az adatok azt mutatják, hogy a magyar társadalom vallási életére sokkal nagyobb 'csapást' mért a hetvenes évek 'fogyasztói szocializmusa', mint az ötvenes évek terrorja.” (I. m.)

Így e vélemény szerint a magyar társadalomban található alacsony fokú vallásosság modernizációs jelenségként fogható fel, s nem is igen rí ki a nyugati társadalmakban megfigyelt arányok közül.

Ezzel ellentétes felfogás az, amit *“vallásüldözés-tézisnek”* nevezhetnénk, s amely szerint részben a kezdeti nyílt üldözés, részben az utána évtizedekig tapasztalható rejtettebb diszkrimináció, s annak következményei voltak azok a tényezők, amik a mostani vallási helyzetet döntően meghatározták. Horváth Zsuzsa azt írja erről:

“A vallásosság és általában a hívek mai helyzetét több tényező alakította. Nemcsak a terror hatott: a kommunista hatalom közel negyven éve monopolizálja az oktatást, a kultúrát, a tömegkommunikációt Magyarországon. Sokan elvesztették hitüket, illetve csak egyes elemeit őrizték meg, amelyek ateista világnézeti elemekkel keveredve inkoherens világgépet alkotnak, és az életforma alakításában már nem játszanak szerepet. Mások megőrizték ugyan hitüket, de minden kapcsolatot megszakítottak az egyházzal. A mai liberalizálódottabb társadalmi viszonyok között ez már nem a hívő közvetlen elnyomásának eredménye, sokkal inkább az az oka, hogy az államnak olyan mértékben sikerült lezüllesztenie az egyházat, hogy a hívek egy része elvesztette bizalmát iránta.” (Horváth, 1995, 249–250. old., eredetileg 1987-ben jelent meg.)

Ebből a megközelítésből különösen fontos hangsúlyozni, hogy a Magyarországon megfigyelt vallásosság alapvetően eltér a nyugatitól: egyrészt annál alacsonyabb fokú, főleg a fiatalabb nemzedékekben, másrészt a vallásosak a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció tekintetében sokkal hátrányosabb helyzetűek, a magyar (egyháziasan) vallásos népesség többsége a társadalom peremén helyezkedik el.

Az előbbi két elmélet bizonyos fokú összeötvözésével jutunk el a harmadik lehetőségig: a nyugati szekularizációs tézis, illetve a vallásüldözés-tézis ellenében a kevert, mondhatnánk, szocialista szekularizáció feltételezéséig. (Tomka, 1990a, 1998) Ez a megközelítés a Hankiss Elemér által megfogalmazott “felemás” modernizáció (Hankiss és mások, 1985) mintájára a vallásosság alakulásában is sajátos “keleti” típust feltételez. Eszerint Magyarországon a diktatórikus, majd autoritárius rendszer szétzúzta a közösségeket, megpróbálta megtörni az egyéni kezdeményezést, a hatalomnak való teljes ideológiai alávetettséget akart, s ez a hirtelen jött, erőltetett iparosítással, városiasodással, valamint a hatvanas-hetvenes években lehetővé vált megnövekedett fogyasztással, illetve felhalmozással egy olyan atomizált és individualizált társadalmat hozott létre, amelyben megrendültek a hagyományos értékek, s egyfajta *anomikus* állapot jött létre. Ennek egyik megnyilvánulása a vallásosság extrém fokú visszaszorulása is. Csak amikor a társadalom elkezd magához térni, újjászerveződni, akkor jelentkezik a vallásosság terén a megújulás, megerősödés. Ahogy Tomka Miklós megfogalmazza:

“...mindez egy kivételes történelmi-társadalmi helyzetnek, egy emberellenes hatolom 'társadalmi kísérletének' a következménye. A kísérletnek vége van, s a társadalom lassacskán érvényesíti saját öntörvényűségét.” (Tomka, 1990b, 542. old.)

Talán csak megfogalmazás kérdése, hogy ráadásul vagy ennek részeként a rendszer egészében valóban megfigyelhető volt a vallásüldözés, ill. vallás elleni diszkrimináció is. A lényeg ebben a megközelítésben, hogy a mostani vallási helyzet nem a társadalom természetes fejlődésének következménye, hanem annak torzulásából ered. Ez a tézis részben ellene

mond az elsőnek, de úgy is tekinthető, mint a másodiknak árnyaltabb megfogalmazása.

Eddigi ismereteim alapján én is ez utóbbi elképzelést tartom a legvalószínűbbnek, s munkámban igyekszem alaposan körüljárni a kérdést. Úgy gondolom, nem szükségtelen vállalkozás egymás mellé állítani a szóba jöhető tényezőket, s azok szisztematikus elemzése révén összegezni a tanulságot. Az 1990-es évek szaporodó magyar empirikus vallásszociológiai irodalma inkább egy-egy konkrét kutatásra koncentrálnak, így kívánatos is összefoglalni az eddigi eredményeket.

Munkámban kérdőíves felmérések adataira fogok támaszkodni. A vallásosságról kétféle adatokkal rendelkezünk. Egyrészt ma már lezajlottak Magyarországon is részletes, kifejezetten érték- és valláskutatások, ezek anyagai nagyrészt hozzáférhetőek. Másrészt a nyolcvanas évek végétől elterjedt a vallással, vallásossággal kapcsolatos kérdések feltétele egyéb vizsgálatokban is, s ilyen felmérések tömkelegének adatai beszerezhetőek. Ezeknek az adatoknak a birtokában a magyar társadalom értékeiről és vallási helyzetéről is képet nyerhetünk. Ebben a dolgozatban a kutatások — részben a speciális vallásvizsgálatok (Európai értékrendkutatás, ill. ISSP), részben az egyéb, de vallási kérdéseket is tartalmazók — adatainak másodelemzése, illetve a meglévő elemzések összefoglalása alapján megvizsgálom a kommunista-szocialista rendszernek, valamint a modernizációs és egyéb változásoknak az előzetes elméletekből következő hatását, és megkísérlem elhelyezni Magyarországot vallásosság szempontjából a többi ország között, ezen belül megjelölve a magyarországi vallásosság, illetve valláselutasítás sajátos vonásait.

Elemzéseimben többnyire a lehető legegyszerűbb mutatókkal dolgoztam, s viszonylag egyszerű módszereket alkalmaztam. Céлом ugyanis főként a vallásosság társadalmi megjelenésének vizsgálata, s csak ahol

szükséges, ott térek ki belső összefüggéseire. Feltétlenül létező, nem művi úton, elvont, statisztikai eljárásokkal létrehozott csoportok megjelenését akartam elemezni.

Úgy gondolom, munkám értéke elsősorban abban rejlik, hogy szisztematikusan egymás mellé állítottam a Magyarországra vonatkozó vallásossági adatokat — az 1990-es évek vallásosságra vonatkozó adatainak a lehetőségeim szerinti legszélesebb körű gyűjteményét állítva össze —, s azokon értékelem a vallási változási folyamatokat, ismét csak a — legalábbis számomra — lehetséges legmódszeresebben végigmenve a szóba jöhető tényezőkön. Önálló, új részelemzéseket azokról a kérdésekről végeztem, melyeknek az általam fontosnak tartott szempontból történő tárgyalását máshol nem találtam meg. Talán sajátosnak nevezhető dolgozatom abból a szempontból is, hogy teljes terjedelmében kifejezetten a *vallásosságra* koncentrálok, nem az egyházakra, s nem a vallásra általában.

Munkám nem készülhetett volna el Tomka Miklós szakmai és emberi segítségével nélkül, itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetemet fejezzem ki neki.

1. FEJEZET

ELMÉLETI ÁTTEKINTÉS ÉS HIPOTÉZISEK

A *vallásnak* a modern kor társadalmában betöltött szerepével s ennek változásával különféle elméletek foglalkoznak. Ezekben belül a *vallásosságról* kevesebb külön okfejtéssel találkozhatunk, de azért ki-kitérnek rá az egyes szerzők, illetve következnek bizonyos megállapítások rá vonatkozóan is az elméletekből.

A szekularizáció különféle értelmezései között van kutató, aki számon tartja a kifejezetten a vallásosságra vonatkozót is. José Casanova (Casanova, 1995) három, egymástól elváló tételt különböztet meg a szekularizációs elméleten belül, s szerinte az egyik a vallásossággal foglalkozik.

"Amit általában a szekularizáció elméletének tartanak, valójában három, egymáshoz nehezen igazodó állításból áll: 1. a szekularizáció a világi szférák egyházi intézményektől és normáktól való elkülönülése és felszabadulása, 2. a szekularizáció a vallásos hit, illetve a vallásgyakorlat hanyatlása, és végül 3. a szekularizáció a vallás privatizálódása." (I. m. 6. old. — kiemelés tőlem.)

Kétségtelen, hogy sok szerző foglalkozik a kérdéssel, és sokan egyetértenek benne, hogy *általában* a vallásosság csökkenésének vagyunk tanúi Nyugat-Európában — legalább a XX. század második felétől. Emögött az elemzők egy jelentős része szerint a *szekularizáció* áll, ami értelmezésük szerint nagyjából a modernizáció és a vallás szerepcsökkenésének együttjárását jelenti. Bár magán a szekularizáción is időnként egyszerűen vallástalanodást, vagyis a vallásosság csökkenését értik. A nem vallásszociológusok közt a legelterjedtebb elképzelés a szekularizáció lényegéről a modernizáció és szekularizáció összekapcsolódása, s ez utóbbin belül természetes számukra a vallásosság, de legalábbis a hagyományos vallásosság csökkenése. Sok valláskutató, s így az európai értékrendkutatás elemzői közt is szemmel láthatóan elfogadott ez a nézet, s vallásossággal foglalkozó empirikus

tanulmányokban igen gyakori a szekularizációra való ilyen értelemű hivatkozás. (Pl. Sasaki – Suzuki, 1996. 598. old.; Kelley – De Graaf, 1997. 639. old., Riis, 1994, 100. old.) Bár a szekularizáció — sokfelé ágazó és nem egységes — koncepciója alapvetően a makrotársadalom és a vallás kapcsolatára vonatkozik, ezek az elemzések általában nem foglalkoznak behatóan a mikroszintre való illesztés problémájával.

Amivel az elméleti elemzők leginkább összekötik a két szintet, az a racionalizáció és a tudományos gondolkodás térhódítása, valamint az individualizáció folyamata. Mindezt a modern társadalomszerveződés következményének tartják. Eszerint ahogy az egységes vallási és egyúttal társadalmi rendszerről leválnak az egyes részterületek, saját logikával rendelkező alrendszerek keletkeznek, amelyekben már nem természetes a vallási megalapozás. Itt látható már, hogy a szekularizációval foglalkozó kutatók egy tekintélyes része a homályosabb modernizáció kategóriájának használata helyett vagy mellett inkább a társadalom funkcionális differenciálódását nevezi meg fontos tényezőként, s hozza összefüggésbe a szekularizációval, amin a vallás szerepsökkenésének komplex folyamatát értik. Ezekről a megközelítésekről elmondható az is, hogy a szekularizáció tárgyalásakor általában a folyamatnak két faktorára térnek ki, az egyik a funkcionális differenciálódás, a másik a világnézeti változás (Nagy, 1997), s ez utóbbin keresztül érintik a vallásosság kérdését is.

Igen elfogadott Bryan Wilson megállapítása, amely szerint *“a szekularizáció az a folyamat, amelynek során a vallási intézmények, a vallásos cselekedetek és a vallásos tudat elveszíti társadalmi jelentőségét”* (Wilson, 1982, 149. old.). Tehát a vallás elveszti integráló szerepét, az alrendszerekre bomló társadalomban egy lesz a sok alrendszer közül, már nem áll fenn egyértelmű megfelelés társadalmi és vallási között. A Max Weber által *“varázstalanított”*-nak nevezett, *racionalizált*, *bürokratizált*, *technicizált* világban már nem a vallás logikája az irányadó, s ezen túl magát a vallásos világszemléletet is kikezdi a tudományos, racionális gondolkodás elterjedése.

Wilson szerint a vallás presztízsveszteséget szenved velük szemben ebben a folyamatban. (Hamilton, 1998, 213. old.) Egyébként pedig a vallásos világszemlélet egyeduralmát már nem támogatja többé egységes közösségként a társadalom. Wilson szerint a közösségi társadalomszervezés elmúltával a vallás igazi közege elveszett. A lokális, a szemtől szembeni, teljes emberi személyiséget bevonó kapcsolatok világa volt ez. Azok a vallási megújulási törekvések, mozgalmak, amelyek a közösségteremtést tűzik ki célul, meddő kísérletek, kelthetik a közösségiség érzését, egyeseknek kielégíthetik az ilyen igényeit, de ettől a domináns társadalomszerveződés a személytelen, bürokratikus kapcsolatokon fog már nyugodni. Ezért a vallásosság mint olyan is marginalizálódik.

A kutatók közül többen külön hangsúlyozzák, hogy strukturális és kulturális tényezők együttesen okozzák a vallás szerepcsökkenését. Ebben külön említendő az individualizálódás. Ez — mint Halmanék szavaiból kiderül (Halman–deMoor, 1993) — kölcsönös összefüggésben áll a szekularizációval. Az előbbi teret enged az utóbbinak, és az utóbbi hozzájárul az előbbi térnyeréséhez (Halman–deMoor, 1993, 43. old.). Az individualizáció e téren azt jelenti, hogy mindenki szabadon dönthet, mit hisz, illetve maga kell, hogy döntsön, mert nincs társadalmi szinten egységesen kötelező és támogatott világnézet.

Amikor Peter Berger és Thomas Luckmann a vallás privatizálódásáról beszél, lényegében az individualizációval összefüggő kérdéstről van szó, s így ők is mindenképpen érintik a vallásosság kérdését is. Berger a szekularizáció folyamatának tárgyalásakor azt hangsúlyozza (Berger, 1990), hogy a gazdasági szférának a társadalomszervezés domináns erejévé válásakor csúszik át a vallás a privát szférába — ez a vallás privatizációja —, s válik a család, az egyéni morál, a lelki problémák szakértőjévé. Ekkor a vallás tovább már nem az általános értelemadó és társadalomintegráló erő, igazodni kényszerül a plurális, több alrendszerrel egymás mellett működtető társadalomhoz, s harcba kell szállnia a piacon fellelhető többi hasonló, az egyének lelki szükségleteit

kielégítő “szolgáltatóval”. Ez Berger szemléletében a vallásra nézve nem túl biztató változás.

Privatizációs elméletében Luckmann — mely szintén nem kifejezetten a vallásos hittel foglalkozik, de szintén tartalmaz a vallásosságra vonatkozó elemeket — hasonlókból indul ki, mint Berger. Eszerint akkor, amikor a modernizációval a vallás elveszti a társadalmi rendszerben elfoglalt kitüntetett helyét, és megszűnik intézményi támogatottsága, hasonlóan más területekhez, visszaszorul az egyének szintjére, egyéni választás kérdésévé válik, “privatizálódik”. Ekkor egyúttal — mivel a vallás kikerül a domináns világértelmezés keretei közül — a hagyományos vallás és vallásosság a társadalom peremjelenségévé válik. (S ebből levonható akár az a következtetés is, hogy a folyamat természetéből adódóan a hagyományos értelemben vett, egyházasan vallásos emberek a társadalom peremére szorultakból kerülnek ki. Szántó János pl. kifejezetten így hivatkozik Luckmann elméletére (Szántó, 1992).) De mivel Luckmann szerint “*maga az a modellalkotás, amely az egyént egy társadalmilag és történelmileg transzcendens valóságba állítja bele, vallásos processzus*” (Luckmann, 1996, 4. old), azon tény ellenére, hogy a mindennapi valóság “*többé nincs egy egyforma nem-mindennapi valóságra vonatkoztatva*” (i. m. 7. old), a vallás és a vallásosság *nem hanyatlik*, nem hal el. Egy egységes intézmény támogatása híján mindenki maga kell, hogy megkeresse az értelmes rendszert. *S teszik is ezt az emberek, egy vallásos piacon keresgélve, ahol a “nagy transzcendenciák”-ról egyre nagyobb hangsúly kerül a “kis transzcendenciák”-ra.*

Karel Dobbelaere elemzése a tudati változások és a vallásosság tartalma közti összefüggésre vonatkozik, amikor az istenhít jellegének változását kíséri nyomon egy tanulmányában (Dobbelaere, 1993). Ő is a társadalmi kapcsolatok személytelenné válását, racionalizálódását, illetve a modern ember tudományos alapú gondolkodását tartja fontos tényezőnek a változásban, s úgy találja, ezek terjedésével párhuzamosan csökken a személyes istenben való hit, s az emberek egy tekintélyes részénél átadja a helyét egy személytelen

természetfeletti hitnek. Hasonló kérdésekkel foglalkozik Varga Károly egyházi oldalt is vizsgáló elemzése (Varga, 1999) a túlvilághit vonatkozásában. A pokolban való hit elutasításának egyik oka szerinte is a társadalmi gondolkodás racionalizálódása.

Itt említhető meg Nagy Endre elemzése (Nagy, 1997), amely szerint sokkal inkább a világnézeti-szellemi tényezők járultak hozzá a szekularizációhoz, mint a strukturálisak. Nagy Endre szerint a vallási pluralizmus gyakorlata és a tudomány mindenhatóságába vetett hit gyengíti meg leginkább az egységes vallási világgépet, de ez is főképpen a szellemi elitben, akik viszont nagyobb befolyással rendelkeznek a társadalom alakításában. Ő tehát nem a marginális és nem marginális rétegek különbségéről, hanem elit és társadalmi többség világgépének eltéréséről beszél. Szerinte megfigyelhető az is, hogy a történelem folyamán a vallás hanyatlása és fellendülése ciklusokban követi egymást.

Nagy Endre elemzése már átvezet minket a szekularizációs megközelítéseket elvető véleményekhez. Itt érdemes röviden kitérni Huntingtonra, aki bár híres könyvében a civilizációk harcáról beszél (Huntington, 1998), s nem a szekularizációval foglalkozik, hasonló szellemben nyilatkozik a modernizációról, mint sokan azok közül, akik az általában vett szekularizációt elutasítják. Huntington ugyanis azt mondja, a nyugati civilizáció nem azonos a modernizációval, vannak modernizált, de nem nyugatiasodó országok, és fordítva, a nyugati kultúrát átvevő, de nem modernizálódottak is. Ugyanerre a logikára épül fel az európai vallásfejlődést a nem európaiktól elhatároló számtalan gondolatmenet.

David Martin például a konkrét történeti tényezők szerepét hangsúlyozza, szerinte többek között az egyes országok felekezeti berendezkedése, valamint egyes egyházak monopolhelyzetével kapcsolatos problémák felelősek az európai országok csökkenő vallásosságáért (Martin, 1978). Speciális tényezőnek tartja az egyház és a felvilágosodás egyes országokban végbement csatáját is (Martin, 1991). Martin indulatosan

elutasítja a minden társadalomra érvényesnek gondolt, elvallástalanodás és modernizáció közötti összefüggést, számos ellenpéldát hozva fel, Dél-Amerikától a Közel-Keletig és az Egyesült Államokig. Végző konklúziója: *“Európa volt az a hely, ahol a szekularizáció szociológiai modelljét kitalálták, és talán ugyanez az a hely, ahova tartozik is”* (Martin, 1991, 473. old.).

Ugyanezt a logikát folytatja José Casanova is, az ő megítélése szerint a vallás és a politika európai összefonódása a fő oka a vallás térvesztésének és privatizálódásának. Mint mondja, csak Európa az, ahol a három — a fejezet elején már említett — szekularizációs folyamat egy időben zajlott. Valójában azonban csak az első, a világi és vallási szférák elkülönülése kell, hogy bekövetkezzen a modern korban, a vallásosság hanyatlása nem, s a privatizálódás sem abban az értelemben, ahogy azt sokan gondolják, ugyanis a nyilvánosság három színtere van, s csak az állami és politikai szféra az, ahonnan valóban kizorul a vallás, a harmadik a civil szféra, s szerinte itt a helye a modern vallásnak. Mint a vallás és közösség összefüggéséről szóló előadásában kifejti (Casanova, 1995), a vallás nem feltétlenül veszít azzal, ha megszűnik korábbi helye a társadalomban. Megőrizheti *etikai közösség* jellegét (az egész társadalomra érvényes közösségiség helyett), s ekkor nagyon fontos funkciókat tölthet be a társadalomban az emberi jogok védelme (vö. egyetemes emberi jogok, ill. “az emberi lény szent méltósága”), a demokratizálódás (vö. lelkiismereti szabadság, elkötelezett, szabad egyéni választás) és a nyilvánosság alakításának (vö. erkölcsi témák társadalmi megvitatásához való ragaszkodás, a közjó hangoztatása, a szolidaritás eszméjének őrzése) terén. Casanova szerint az egyházak nem mint az állami és nem mint a politikai nyilvánosság, hanem mint a nyilvánosság harmadik szférája, mint a civil társadalom szereplői léphetnének fel ilyen módon. (Ez egyébként egybecseng Gerhard Lohfink⁹ teológiai fogantatású nézeteivel is.) Casanova tehát sem Berger álláspontját nem osztja, aki mintegy a szabadidős tevékenységek

⁹ Gerhard Lohfink, 1990.

szintjére csúszónak látja a vallásgyakorlást, sem Luckmannét, aki szerint viszont mindent áthat egyféle vallásosság, ha az nem is egyházi.

Martin és Casanova gondolataihoz kapcsolható az a nézet, amit a racionális választás elméletének hívei, Laurence Iannaccone és társai vallanak. Eszerint azokban a társadalmakban csökken a vallásosság, ahol nincs vallási választék, ahol a potenciális híveknek meg kell elégedniük egy vagy kevés vallással, egyházzal. (Pl. Stark–Iannaccone, 1994, Chaves–Cann, 1992)

Ezekbe a nézetekbe is belefér a vallási megújulás lehetségesnek tartása, sőt esetleg feltételezése is, mégis más jellegű megközelítés az, amely szerint egyszerre megy végbe a vallásosság csökkenése és növekedése, vagyis korunkban valójában a valláson belüli formaváltásról van szó. Danišle Hervieu-Léger, francia szociológus szerint (Hervieu-Léger, 1993) az, ami egyfelől csökkenés és hanyatlás, az másfelől változás és megújulás. Szerinte az egyház mint intézmény egy idő után túlmezevedik és alkalmazkodásképtelenné válik, ezért jelennek meg a közösségi kezdeményezések, a vallásosság újfajta társadalmiasulási formái. Ezek azonban idővel szintén intézményesülnek. Tehát ez egy állandó körforgás, ami szétesik, az újraépül. Hervieu-Léger azt mondja, egyszerre vagyunk tanúi egy szekularizációs és egy deszekularizációs folyamatnak. Felhívja a figyelmet arra is, hogy különbség mutatkozik a durkheimi és a weberi hagyományt követők megközelítésében. Az első csoportba tartozó kutatók hajlamosak arra, hogy feltételezzenek valamiféle „tisztá” vallást, amihez képest a modern világban jelentkező vallás már torzult. Ezzel szemben — mondja Hervieu-Léger — a weberi szemléletet követve inkább azt kell állítani, hogy a modern társadalom vallása még éppen hogy túl kevésbé modernizálódott, ezen a vallási nyelven a mai (posztmodern? — H. R.) ember nem tudja kifejezni vallási érzelmeit, s ezért jönnek létre a mai emocionális vallási mozgalmak.

Ide kapcsolható Ronald Inglehart elmélete is a materialista értékrendet fölváltó posztmaterialista értékrendről, illetve a modern kor után következő posztmodern korról (Inglehart, 1997). Eszerint a posztmodern korban az

anyagi szükségleteket felváltják az anyagiakon túli, önmegvalósítással összefüggő értékek. Így feltételezhető, hogy a modern korban végbemenő elvallástalanodási tendencia irányt vált, az értékek terén tapasztalható pluralizmusban új helyre kerül a vallásosság. Ez a vallásosság már másféle lesz, sokkal kevésbé intézményes és jóval sokszínűbb, sokkal egyénibb. Inglehart ugyanakkor a szekularizációról lényegében a klasszikus nézetet vallja, tehát ő egyszerűen összekapcsolja a modernizációt a szekularizációval, s valójában a maga módján vallásosságot tudja elképzelni lehetségesnek.

Az Hervieu-Léger-féle elemzéshez illeszkedik Horváth Pál véleménye is (Horváth, 1985). Kiemeli, hogy a vallásosság számszerűsíthető visszaszorulása nem jelenti a vallás hanyatlását általában, hiszen a leépülés egy idő után megáll, és egyensúly alakul ki, s valójában a vallásosság formaváltása megy végbe. Az új helyzetben mindenki maga választhat, s egymás mellett élnek a vallásos és nem vallásos emberek mellett a közömbösök is. Ebben a folyamatban a vallásos részen belül is változások játszódnak le, s számtalan jele mutatkozik a belső vallási megújulásnak. Megnö a kisközösségek, a személyes kapcsolatok, az önmegvalósítás kérdéseinek jelentősége, valamint sokszor a tudatosság is.

Horváth és Hervieu-Léger tulajdonképpen szintén a vallás privatizációját írják le, de ők e folyamatnak nem tulajdonítanak negatív jelentőséget, és nem vonják kétségbe azt, hogy ettől még a vallás életerős marad. Számukra tehát az átalakulás nem egyenlő még a hagyományos, egyházas vallásosság esetén sem a hanyatlással.

Végül elmondható, hogy sok nyugati elemző kitér arra, hogy a (volt) szocialista országok vallási helyzete nem sorolható a nyugati társadalmaké közé. Velük foglalkozva szinte mindig külön lehetőségként vetik fel a vallásüldözésnek a vallásra gyakorolt negatív hatását, bár van olyan szerző is, aki hangsúlyozza az egész európai helyzet hasonlóságát (Zulehner, 1995).

Dolgozatomban a magyar vallási helyzet bevezetőben felsorolt lehetséges magyarázatainak — tehát a szekularizációs, a vallásüldözési és a szocialista szekularizációs vagy anómiás tézisnek — a vizsgálata képezi azt a keretet, amelyen belül négy nagyobb részkérdést különítettem el s elemzek. Ezek a területek ugyan részben átfedik egymást, s a későbbiekben nem fogok mindegyikkel azonos terjedelemben foglalkozni, mégis legalább a kérdésfeltevés szintjén érdemes külön is megfogalmazni őket.

1. Vallásosság, vallási típusok:

A szekularizációs elképzelésekkel is összefüggően merül fel a kérdés: mi történik a premodern társadalom megszűnte után, amikor érthető módon megszűnik a vallás premodern szerveződése is. A premodern társadalom egycentrumú és hierarchikus elrendezésű, s ez kultúrára és világnézetre is érvényes. Léteznek ugyan itt is intenzitásbeli különbségek, de *egy* rendszerről van szó. Ezzel szemben a modern társadalom plurális, ahol, ami a vallásosságot illeti, nem egyszerűen ezerféle vallás él egymás mellett, amik közül az egyes ember választhat, hanem — empirikus tapasztalataink szerint — három fő világnézeti típus különül el egymástól:

— egyházas vallásosság — ez kb. a premodern kor vallásosságának folytatása, tartalmában sokat változva,

— vallással való szembefordulás, elszigetelődés — ez a premodern társadalom nem vallásos végpontjának mai megjelenési formája,

— maga módján vallásosság — ez a többség, szinkretista, személyesen döntő, de csak átmeneti döntéseket hozók táborá, ez a típus a vallásosságát nem tudja/nem akarja intézményesíteni.

Ez az új világnézeti állapot versenyhelyzetet jelent az egyes vallási típusok között. Minden egyes konkrét kérdésben újra kell fogalmazni, mi az, hogy vallásosság/nemvallásosság, a vallás mennyiben és miként releváns

profán dolgokban. Ez az átalakulás szinte lehetetlenné teszi huzamosabb ideig fennálló számarányok megjelölését.

Ami a két fő "vallásos típus" - az első és a harmadik - közti harcot illeti, a kérdés itt sem egyszerű. Hiszen az egyházas vallásosság sem egynemű, azon belül is változások folynak. Azt is lehet mondani, hogy a maga módján vallásosság és az egyházas vallásosság új formája (elkötelezettséget, személyes részvételt igénylő vallásosság) az individualizálódásnak, a személyiség szerepe felértékelésének két eltérő megnyilvánulása.

Kérdés, a végbement sajátos társadalmi változások után milyen vallásosságtípusok figyelhetők meg mai Magyarországon s a volt szocialista országokban, mi a helye ennek a régióknak az európai mezőnyben. Kérdés az is, hogy alakul az egyházasan vallásosok csoportján belül a formaváltás, vannak-e ennek kimutatható jelei a térségben. Mérlegelve, hogy mind a kommunista-szocialista rendszer vallásellenessége, valamint az igen gyorsan lejátszódó modernizáció kifejezetten a vallásosság társadalmi visszaszorulása irányában kellett, hogy hasson, megfogalmazhatók feltételezések:

1. hipotézis: Magyarországon is kimutatható a hármas világnézeti mezőny, melyben számszerűen meghatározó súlya a nem egyházas, maga módján vallásosoknak van, de a nyugat-európai átlagnál nagyobb a határozottan nem hívő csoport is. A legkisebb csoport az egyházas hívőké.

2. hipotézis: Az egyházasan vallásos csoporton belül két alcsoport különíthető el: a hagyományos, kevésbé tudatos és elkötelezett és a megújult, tudatos, aktív hívők alcsoportja.

2. Szekularizáció, modernizáció és vallásosság

Ahogy már láttuk, az Európában jelenlévő vallásosság változásának egyik szembetűnő jellemzője általában a vallásosak és különösen az egyházasan vallásosak és vallásgyakorlók arányának az utóbbi időben megfigyelt csökkenése, azaz az intézményes vallástól való elszakadás, amit leegyszerűsítve a kereszténységtől való elszakadás, magyarul az *elvallástalanodás* kifejezéssel is szoktak illetni. Ez a csökkenés egyféle szekularizációs elméletnek meg is felel.

Bár már az eddigiekben sokszor érintettük, érdemes itt összefoglalni a szekularizációs elmélet főbb pontjait. A *szekularizáció* a szociológia klasszikusnak számító, ám egészében mind a mai napig ki nem fejtett és be nem bizonyított elmélete¹⁰. Legradikálisabb, legleegyszerűsítettebb — baloldali, vulgáris marxista — változata azt állítja, hogy a társadalom modernizációja és a vallás egymást hosszútávon kizárja, vagyis a modernizáció előrehaladtával a vallásnak csökken és végül eltűnik a szerepe a társadalomban. Az elmélet közkeletű megfogalmazása azt mondja, hogy a modernizáció — melyen nagy vonalakban az iparosodással, gazdasági növekedéssel, urbanizációval, a mobilitás és az iskolázottság növekedésével jellemezhető folyamatot értik — makroszinten együtt jár a vallás társadalmi szerepének, befolyásának csökkenésével (ez szociológiai közhely), mikroszinten pedig a vallási cselekedetek, a vallásos önmeghatározás fontosságának visszaszorulásával (ez ellenben sem elméletileg nem bizonyított, sem empirikusan nem egyértelmű). Ma már többen hozzáteszik, hogy mindezek a vallás régebbi formájára, régebbi szerepére vonatkoznak. (Azok a nyomukban született elméletek, amelyek a vallás átalakulásáról,

¹⁰ Sok vallásszociológus meggyőződése ez, többek között Thomas Luckmanné, aki csak idézőjelben nevezi elméletnek (Luckmann, 1991), David Martiné (Martin, 1991), aki harminc éve vallja, hogy ez az elmélet inkohérens, s filozófiai előfeltevésekből indul ki inkább, mint a tényekből, és Magyarországon Tomka Miklósé, aki azt írja: "*Ez nem igazi elmélet, még csak nem is egységes koncepció, hanem a vallás tévesztését feltételező számos elképzelés együttes neve.*" (Tomka, 1983, 253. old.)

megváltozott szerepéről szólnak, a szó igazi értelmében már nem nevezhetők szekularizációs elméleteknek.) A téma specialistái gyakran nem a modernizációnak a kevésbé körülhatárolható fogalmát, hanem a társadalom differenciálódását hozzák összefüggésbe a vallás hagyományos szerepének gyengülésével. Mindazonáltal maga a szekularizációs feltételezés meglehetősen általános és nehezen ellenőrizhető. Az elmélet főbb állításai azonban három téma köré csoportosíthatók:

1. A társadalom komplexebbé válásával, az alrendszerek kialakulásával párhuzamosan a vallás szerepe csökken abban az értelemben, hogy az egész társadalmat meghatározó alapból az egyik *alrendszer*é válik.

2. A társadalom modern intézményrendszerének kiépülésével, a racionalizálódással, a bürokratizálódással párhuzamosan a vallás mint önálló társadalmi intézmény, mint az értelemadás és érték közvetítés *egyedüli* intézménye elveszti régi szerepét.

3. A modernizációval együtt járó értékrendi változással párhuzamosan a vallás visszaszorul az egyéni életbe, *privatizálódik*. Sokak szerint egyúttal elvallástalanodás kezdődik.

Ami az 1. pontot illeti, az bizonyosnak tűnik a kutatások alapján, hogy a modern társadalomban a vallás elveszti korábbi általános — azaz az egész társadalom számára érvényes és az egész világra vonatkozó — világértelmező szerepét, hiszen a teljes társadalmi konszenzus megszűnik.

Már a 2. kérdéskört érinti, hogy ez a — kereszténységben a vallást szervezetileg reprezentáló és irányító — egyház(ak) bizonyos fokú társadalmi térvesztését vonja maga után, sőt egyúttal, a társadalom differenciálódásából adódóan az egyház(ak) addigi egyéb, azaz profán tárgyú társadalmi szerepeinek csökkenését és részben megszűnését is jelenti. A pluralizmus erősödésével általánossá válik a felekezeti sokszínűség (ha ez nem is jelenti feltétlenül egyes egyházak domináns voltának megszűntét), valamint

megszűnik az egyházaknak a vallást kizárólagosan reprezentáló szerepe is, s általánossá válik az intézményektől függetlenedő magánvallásosság.

Ez utóbbi fejlemény átvezet a 3. pontban említett vallásosság problémaköréhez, itt pedig azt figyelhetjük meg, hogy megszűnik a vallásosnak illik lenni normája, s világnézeti, ill. értékrendi sokszínűség lép fel. A vallásosság, vallásgyakorlás egyes hagyományos formái Nyugat-Európában majdnem mindenütt bizonyos visszaesést mutatnak — ugyanakkor más formák megjelennek és terjednek, sőt bizonyos hagyományos formák terén is növekedés tapasztalható (pl. a katolikusoknál emelkedik az áldozók száma), s új tartalmakkal telítődnek régi gyakorlatok. A hagyományok helyébe egyre inkább az elköteleződés lép Európa-szerte.

Többek között a következő kérdéseket lehet azonban feltenni — ismét csak a három említett kérdéskör sorrendjében tárgyalva:

(1.)

— Mi lép az egységes világkép helyébe, mi a helyzet a “láthatatlan” és a “civil” vallással¹¹?

— Nincs-e szükség időnként az egyes alrendszerek közt közvetítőre?

(2.)

— Hogyan illeszthetők a szekularizáció elképzelésének kereteibe az egyházi megújulás, a kisközösségi és a karizmatikus mozgalmak?

— Hol a helye ebben a keretben a fundamentalista mozgalmak feltűnésének?

— Mi a magyarázata a kelet-európai egyházak megerősödésének?

— Hogyan értelmezhetők itt a bizonyos szférákban az egyházi szerepvállalással szemben meglehetősen széleskörűen fennálló társadalmi igények?

¹¹ A két fogalom rokona egymásnak, de nem azonos. Láthatatlan valláson nagy vonalakban egy társadalomnak az intézményes vallástól elszakadt, de vallási alapokon nyugvó közös kultúráját, értékrendjét értik, míg civil vagy polgári valláson a közéletben megjelenő, általánosan megfogalmazott és a politikai közélet részévé vált vallási hagyományt, arra való hivatkozást, annak szimbólumainak használatát. Mindkét fogalom alkalmazói feltételezik tehát, hogy a társadalomnak szüksége van valamiféle közös nevezőre, "vallásra", s ez jelen is van a társadalomban.

(3.)

— Hogyan vonható le egy makroszinten megfogalmazott elméletből minden további nélkül a mikroszintre következtetés?

— Egyértelműen csökkenésről van-e szó a vallásosságban, nem pedig csak ingadozásról-e vagy éppen formaváltásról?

— Hol a jelentősége annak, hogy az egyéni érték döntés kényszere miatt a vallás jelentősége megnőhet?

— Ha a csökkenés megállapítható is, nem húzható-e egy határ, meddig tart a csökkenés?

— Hogyan magyarázható, hogy egyes kifejezetten modernizáltak számítótársadalmakban egyáltalán nem csökken a vallásosság, és hogy kb. azonos fejlettségű és berendezkedésű európai országokban nagyon eltérő vallásossági minták találhatók?

— Mi a helyzet a nem egyházas vallásossággal, ami igencsak virul?

Mivel ebben a dolgozatban csak a *vallásosság* változásával foglalkozom, az utolsó, 3. pontra fogok csak kitérni a továbbiakban (bár nyilvánvaló, hogy az egyes területek nem választhatók el mereven egymástól). A fenti, jogos kritikák miatt még a vallásosság dimenziójára korlátozott szekularizációs elméletet sem érdemes általában vizsgálni. Ami itt kérdéses lehet, az a modernizáció és az intézményes vallásosság összefüggése. Kérdés, hogy vajon az egyes országokban, s különösen Magyarországon egyes modernizációs mutatók (gazdasági és anyagi fejlettségi, urbanizációs és mobilitási mutatók) összefüggésben állnak-e az egyének intézményes vallástól való eltávolodásával. A fenti tényezőket jobbra az egyén saját jellemzői tekintetében akarom megvizsgálni, csak a gazdasági fejlettség kérdésében használok aggregált adatokat.

3. hipotézis: Úgy gondolom, hogy még egy ilyen leszűkített értelmezésben sem áll fenn általános érvénnyel ok-okozati kapcsolat modernizáció és vallásosság alakulása között, mert

4. hipotézis: a folyamat ennél (általában is és) Magyarországon — mely a szocialista társadalomszervezés egyik kísérleti alanya volt — kiváltképp sokkal bonyolultabb, és az egyéb történeti tényezőknek legalább ugyanakkora szerepük van. Ezek kimutathatók lesznek annak segítségével, hogy összehasonlítjuk az egyes korosztályok vallásosságának modernizációs mutatókkal való összefüggését.

3. Vallási változás az eltérő korosztályokban: generációs váltás?

Mint már szó volt róla, a nyugati világban általános tapasztalat, hogy csökken az elterjedtsége a hagyományos vallási tanításokban való hitnek, egyes hagyományos értelemben felfogott vallásgyakorlati formáknak, az egyházakkal való szorosabb azonosulásnak. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a mai társadalom tagjai összességükben kevésbé vallásosak, mint a tegnapi társadalom tagjai voltak összességükben. Ez felveti a kérdést, hogy vajon ez a folyamat azt is jelenti-e, hogy a fiatalabb generációk “vallástalanabbak”, mint az idősebb generációk, vagy pedig ez az “elvallástalanodás” minden korosztályt érint, tehát az idők folyamán maguk az egyes személyek fordultak el a hagyományos vallástól.

Az adatok a bizonyos fokú, szinte mindenütt megfigyelhető ilyen értelemben vett elvallástalanodáson túl egyértelműen mutatják, hogy a mai nyugat-európai társadalmakban a legfiatalabb nemzedékek tagjai a legkevésbé vallásosak, szemben a legidősebbekkel, akik a leginkább. Erre a tényre különféle magyarázatok születtek.

Az első szerint *lépcsőzetes*, nemzedékről nemzedékre történő elvallástalanodás tanúi vagyunk korunkban, az egyes szülői nemzedékek egyre kevésbé képesek átadni gyermekeiknek saját meggyőződésüket. Ez lényegében a kultúraátadás társadalmi intézményeinek a krízise. E szerint az álláspont szerint az emberek többsége megőrzi az élete elején elsajátított, vallással kapcsolatos magatartást, értékeket, de gyermekeinek már ugyanezt nem adja

át. Azt, hogy a vallási nevelés miért nem tud érvényre jutni, e szerint az álláspont szerint külön kérdésként szükséges vizsgálni. Kézenfekvő magyarázat a vallási nevelés intézményrendszerének átalakulása. Hiszen Európa legnagyobb részén nagyjából a 2. világháborút követően az egész társadalmi intézményrendszer alapvetően átalakult mind szervezetében, mind funkciójában. Ebben az átalakulásban a vallási hagyomány átadása is bizonytalanná vált. (Kérdés, hogy egy idő után kiépül-e egy új intézményes megoldás, ami — bár alacsonyabb szinten, de — újra biztosítja a vallásosság átadását.)

A második, Ronald Inglehart (1997) nevéhez kötődő magyarázat is egyféle szocializációs elmélet, de eszerint nem a vallási nevelés, illetőleg “nem nevelés” kérdése a lényeges, hanem annak a kornak az anyagi biztonsága, amelyben az ember felnőtt. Inglehart *élesen kettéválasztja* a második világháború előtt és az az után felnőtt nemzedékeket, s kétféle értékrend meglétét mutatja ki a két nagy életkori csoportban: a materialistát és a posztmaterialistát. Szerinte azok, akik életük első, meghatározó szakaszában anyagi nélkülözésben és fenyegetettségben kényszerültek élni, egész életükben az anyagi és létbiztonság elérését fogják előtérbe helyezni — s ez jellemző a háború előtt felnőtt nemzedékek tagjaira —, szemben a jólétben és biztonságban felnőttekkel, akik már kevésbé az elsődleges létszükségletekkel, mint inkább az élet minőségével, a személyiség kibontakozásával törődnek. Így a posztmaterialisták, akik nem hiányolják annyira a biztonságot és a rendet, viszont a személyes választásnak nagy szerepet tulajdonítanak, és ezért az intézményekkel szemben is elutasítóbbak, az intézményes vallásosságtól idegenkednek. Az elmélet a háború utáni nemzedékek körében is tapasztalható értékrendi ingadozásokat a gazdasági élet kisebb-nagyobb válságaival magyarázza, tehát eszerint minden egyes gazdaságilag bizonytalanabb periódus után egy kis idővel megjelenik az akkor felnőtt, “materialistább” nemzedék.

A harmadik elemzés (Jagodzinski–Dobbelaere, 1995) ötvözi az előző két magyarázat szocializációra vonatkozó részét és az egyéni elvallástalanodást feltételező elképzelést. Eszerint egyrészt valóban megmutatkozik az egyes nemzedékek értékrendjében, vallásosságában felnövekvésük időszakának a hatása, s szemlátomást a vallásosságot csökkentő hatások vannak többségben, másrészt bizonyos időpontokban minden egyes nemzedéknek is hirtelen, *járványszerűen* csökkent a vallásossága, és az már ez után a csökkenés után rendszerint nem is éri el eredeti szintjét. Eszerint tehát az elvallástalanodás tendenciaszerűen zajló folyamat a modern nyugati társadalmakban, bár konkrét, megfogható hatásokhoz köthető mind nemzedéki, mind egyéni szinten.

Egyes elemzők (Scarborough, 1995) rámutatnak arra, hogy az értékrendi átrendeződés egy *új egyensúly* kialakulása felé tart, így egy új értékorientáció térnyerése nem azt jelenti, hogy az adott társadalomban az lesz az egyeduralgó, hanem csak azt, hogy csökken a más értékorientációjúak aránya. Ez a csökkenés azonban csak addig tart, amíg be nem áll egy új egyensúlyi helyzet. Ezt a vallásra vonatkoztatva az várható, hogy csak azokban a társadalmakban folytatódik majd a fiatal nemzedékek vallástalanodása, ahol még viszonylag magas szintű a vallásosság.

Végül nem hagyható említés nélkül az a megállapítás sem, hogy az egyes társadalmak felekezeti összetételén és hagyományán is nagyon sok múlik, nincs teljesen egységes, az egész Nyugatra általánosan jellemző minta.

Magyarországon különösen nagy generációs különbségek állnak fenn. A legfiatalabb és a legidősebb nemzedék tagjai élesen elválnak egymástól a vallásosság tekintetében, s a különbségek a Nyugat-Európában megfigyelteknél sokkal nagyobbak¹². Ha számításba vesszük a hosszú ideig tartó vallásellenes légkört, jogosnak tűnik az a feltételezés, hogy a nyomás csökkenésével párhuzamosan növekedett az adott szakaszban felnőtt generációk vallásossága. De éppúgy az is elképzelhető, hogy minden

¹² Tomka, 1996

generációban ingadozott az egyes korszakoknak megfelelően a vallásosság, s a szabadság visszanyerésével általános vallási fellendülés következik. Ugyanakkor a modernizációs hatások folytatódásával az egyre fiatalabb nemzedékek egyre kisebb vallásossága sem egy az egyben elvetendő gondolat. De itt felvethető az is, hogy a vallásos nevelés csökkenése, majd legfrissebben ennek némi újjáéledése a meghatározó, ezért az ifjúság körében csak időleges a vallásosság csökkenése.

Tekintve, hogy magam a szocialista típusú modernizáció és a vallásellenesség együttes hatását feltételezem, a korosztályok vonatkozásában a következőket várom:

5. a. hipotézis: Az egyes nemzedékek vallásosságának alakulása leképezi a felnövekvésük éveiben a társadalom, illetve az egyházak egyeduralommal szembeni ellenállóképességének alakulását, valamint a vallásosságot segítő vagy gátló társadalmi struktúrák hatását. Így a legkevésbé vallásos nemzedékek azok, amelyek tagjai a hatvanas-hetvenes években voltak fiatal felnőttek. Az utánuk következő nemzedékek újból vallásosabbak lesznek.

5. b. hipotézis: Nem a fiatalkor általános társadalmi-kulturális légköre, hanem a gyerekkori vallási nevelésben részesülés lehetősége a meghatározó. Így azok, akik a hatvanas-hetvenes években gyerekek voltak, vallásosak a legkevésbé, de az utánuk következő nemzedékek sem sokkal vallásosabbak, hiszen őket zömmel nem vallásos szülők nevelték. Ez különösen érvényes az egyházas vallásosságra.

6. hipotézis: Ezzel együtt az összes nemzedék reagál valláshoz való viszonyában is a társadalmi változásokra, ezért nemzedékeken átívelő trendhatás is kimutatható lesz: a kilencvenes években a rendszerváltás hatására — ami a vallásszabadságot újra teljessé tette, s megnyitotta az

utat az egész társadalom szabad működése előtt is — alighanem minden korosztályban nő a vallásosság szintje.

4. Vallási megújulás

Mint láttuk, Kelet-Európában a vallás a szocializmus évtizedei alatt — az üldözés idején — a nyilvánvaló veszteségek elszenvedése ellenére bizonyos értelemben megerősödött, sőt, elmondhatjuk, hogy a társadalmi regeneráció kérdésében — megint csak bizonyos értelemben — a társadalom egyéb szférái előtt járt, a társadalom rekonstrukciójának egyik jelentős szervezője volt, de legalábbis fontos bázisa volt a megújulásnak¹³. Évtizedekkel a politikai ellenzékiesség megerősödése előtt földalatti vallási csoportok működtek, s már a nyolcvanas évek elejére jelentős megújulási és ifjúsági mozgalom bontakozott ki egyes egyházakban. A rendszerváltás idején az egyházak társadalmi megbecsültsége igen nagy volt.

Ami a vallásosságot, annak bármilyen formáját is illeti, Közép- és Közép-Kelet-Európában mindenütt a 80-as évek elejétől egyértelmű növekedés indult meg, s bizonyos jelei mutatkoztak annak, hogy az egyházas vallásosság a “modernebb” rétegekben terjed erősebben, a társadalom jobban képzett, fiatalabb, inkább a városokban lakó részében.

Arra nézve, hogy a nyolcvanas években miért indult meg növekedés, ill. hogy várható-e és miért ennek fennmaradása, különféle — részben a már eddig is említett — elméletek is magyarázatot adhatnak:

1. David Martin (1978), és José Casanova (1994, 1995) egyetértenek abban, hogy az egyháznak, ill. vallásnak mindig jót tesz, ha nem azonosítható egymással egyház/vallás és állam/politika. Ahol a kettő összefonódik, majdnem mindig tekintély- és hitvesztés következik be előbb-utóbb. — A kelet-európai országokban a szocializmus idején egyház és állam olyan módon

¹³ Arról, hogy a vallási közösségek hogyan képesek az egész társadalom életére hatást gyakorolni, ld.

kapcsolódott össze, hogy a politikai vezetés be akarta kebelezni, irányítása alá akarta helyezni az egyházakat is, s amilyen mértékben sikerült ezt megtennie, olyan mértékben csökkent az egyházak iránti bizalom, illetve az egyházas vallásossággal való azonosulás a társadalomban. E szerint a magyarázat szerint az ötvenes években tapasztalt magas vallásgyakorlási arány az akkor kifejezetten ellenzéki szerepet játszó egyházaknak is szólhatott, az egyházak megtörésekor csökkent ez az arány, s amikor a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején megerősödött az államilag ellenőrzött egyházi működéstől független belső vallási újjáéledés, akkor megindult az általában vett vallásosságnak is a növekedése.

2. Egy másik megközelítést jelent a versenyelmélet — eszerint ott, ahol nem monopolizált a piac, a kínálat nagyobb, színesebb és rugalmasabb is, s ezért nagyobb a fogyasztás is, hiszen ki-ki megtalálhatja a kedvére valót, nem kell tartózkodnia a fogyasztástól. Ennek mintájára létezik vallási piac is, mindig ott találunk magasabb fokú vallásosságot, ahol szabad vallási piac, többféle vallás létezik egymás mellett, s nincs kedvezményezett. Ennek megfelelően Kelet-Európában, ahol jelenleg szabaddá vált a vallási piac — illetve pl. Magyarországon már a 80-as években lazult az ideológiai nyomás, az ideológiai “monopólium” —, megnövekedett vagy felszínre került a vallás iránti érdeklődés. (Stark–Iannaccone, 1994)

3. A kifejezetten a volt szocialista országokkal foglalkozó elemzésében Tomka Miklós (Tomka, 1998a) viszont — mint már láttuk — amellet érvel, hogy ezekben az országokban egyszerre jelentkezett a társadalom és a vallás autonóm újjászerveződése: ahogy a társadalom képes volt újjáépülni a diktatúrából, úgy volt képes a vallás is visszanyerni életerejét.

A mai magyar helyzet, az egyházasan vallásosoknak a társadalmon belüli alacsony aránya, ill. a hívőknek a viszonylag fiatalabb korcsoportokon belüli különösen alacsony aránya egy általános regenerációs elképzelés szerint

Tomka Miklósnak az egyház és a civil társadalom kapcsolatáról szóló tanulmányát (Tomka, 1998b).

átmeneti, s az várható, hogy a vallástalanabb középnemzedékek megöregedése és kihalása vagy vallási felzárkózása után újból növekszik majd a vallásosság a társadalom egészén belül. Ennek az elképzelésnek egy kiegészített változata lehet az, ami azt feltételezi, hogy egy idő után a vallásnak a társadalomban elfoglalt helyzete olyannyira stabilizálódik, hogy a társadalom összes rétegében megemelkedik a vallás iránti érdeklődés, illetve maga a vallásosság. Ami a növekedés okát illeti, ennek eldöntésére egy kérdőíves felmérések adatain alapuló elemzés lehetőségei korlátozottak, de az előző feltételezésekkel összekötve bizonyos állítások megkockáztathatók a nyolcvanas és a kilencvenes évek tendenciáinak egybevetése alapján. Elmondható, hogy a vallási újjáéledés két irányban vizsgálható, az egyik az általában vett, a másik az egyházas vallásosság. Feltételezésem szerint:

7. hipotézis: Magyarországon az általában vett vallásosság nyolcvanas években láthatóvá vált megerősödése szorosan összefügg a társadalom alulról jövő kezdeményezéseinek s a társadalom nem szerves átalakulása ellenében megindult autonóm újjáépülésének a megerősödésével. Középtávon még ezután is hatni fog ez az összefüggés egészen a stabilizáció eléréséig. Vagyis a vallásosság szintje a kilencvenes években a fiatalabb, háború után született nemzedékekben — ahol a leginkább érvényesült a szocialista társadalomszerveződés vallást gátló hatása — jobban emelkedik, mint más nemzedékekben, s ez az emelkedés mindaddig tart, amíg ki nem egyenlítődik az idősek és fiatalok közti extrém fokú különbség.

7. a. hipotézis: A vallástalanabb középnemzedék (ma 30-40 évesek) megöregedése és kihalása utáni időkre várható a stabilizáció.

7. b. hipotézis: Korábbra, ugyanis a középnemzedék várhatóan felzárkózik vallásilag, vagyis körükben nagyobb fokú vallási növekedés fog végbemenni.

Az egyházas vallásosság megújulása ennél összetettebb folyamat eredménye. Itt a társadalmi-politikai helyzet változása mellett nem elhanyagolhatók az egyes egyházakon belüli tényezők sem. A jövőbeli alakulást illetően pedig nagyobb szerepet játszanak a társadalmi-politikai tényezők által a demográfiai struktúrában okozott torzulások is.

8. hipotézis: Az egyházas vallásosság szabadabbá válása átrétegződést eredményez az egyházhoz kötődő vallásosak csoportjában, vagyis a fiatalabb egyházasan vallásosak társadalmi összetétele fokozatosan eltér az idősebbekétől, s körükben megszűnik az egyházas vallásosság és a társadalmi rétegződés szempontjából hátrányos helyzet összekapcsolódása — ez a kilencvenes években már egyértelműen meg kell hogy mutakozzon.

9. hipotézis: Az eltérés iránya egyúttal a vallásosság belső megújulásából, a világnézeti választás tudatosabbá válásából is következik, s a nyolcvanas években megindult változások afele mutatnak, hogy a fiatal egyházasan vallásos réteg is különbözni fog a társadalmi átlagtól társadalmi-demográfiai összetétel tekintetében, de ez az eltérés most az átlagtól “felfelé” való eltérést fog jelenteni.

2. FEJEZET

A VALLÁSOSSÁG ÉS MÉRÉSE

A “*vallásosság*” értelmezésében szociológiai szempontból alapvetően a társadalom mikroszintjén, az egyes emberek mindennapi életében megjelenő, szűkebb környezetében, közösségében megnyilvánuló sajátos életszemlélet és magatartásmód. Vizsgálatakor gyakorlatilag azoknak az embereknek a magatartásával, cselekvéseivel, attitűdjeivel, s a társadalomban való megjelenésével, szereplésével foglalkozunk, akik akár szóban kifejezve, akár meghatározott magatartással valamilyen vallásos világszemlélet elfogadásáról tesznek tanúságot. Tehát nem önmagában érdekel minket a vallás és a vallásosság, *főként* nem annak belső tartalmáról akarunk többet megtudni, bár bizonyos szinten ez is beletartozik érdeklődésünkbe. Leginkább az foglalkoztat minket, milyen társadalmi következményekkel jár ez a vallásos azonosságtudat.

Gyakorlati szempontból leginkább az empirikus elemzésekre, leírásokra lehet támaszkodni akkor, amikor a vallásosságot meg akarjuk közelíteni. Tárgyunk többféle szempontból vizsgálható, s nyilván a választott szempont(ok)tól is nagyban függ, mit fogunk vallásosságnak tartani. A vallási helyzettel foglalkozó általános leírások egy jó része, valamint a nem vallásszociológiai jellegű, de vallásra vonatkozó részeket is tartalmazó szociológiai művek többsége egyféle egyszerűbb, “vallásos diszpozíció”-nak nevezhető fogalommal dolgozik, amit főként a kereszténység keretei közt értelmez, s leginkább az istenhitre és a vallás intézményes gyakorlására, illetve egyszerűen “a” vallásosságra figyel. Hagyományosan Glock és Stark — James valláspszichológiájára támaszkodó — osztályozása alapján általában öt dimenziót szoktak megkülönböztetni a vallásosságban, ezek: a hit, a vallási ismeretek, a vallási élmény és tapasztalat, a vallásgyakorlat és végül az

életmódbeli, erkölcsbeli megvalósítás. Ezek a dimenziók egymástól elválhatnak, aki az egyikben “vallásos”-nak bizonyul, nem biztos, hogy a másokban is, vagy legalábbis nem ugyanazon a szinten. Egyes vizsgálatok azt mutatják, hogy a hit és a gyakorlat dimenziója a meghatározó (ld. pl. Szántó, 1992). Ily módon ezzel összhangban áll a vallásra vonatkozó kevés változót használó felméréseknek az eljárása (amikor is többnyire hitre/vallásosságra és templomba járásra kérdeznék rá).

Az újabb összehasonlító érték- és vallásvizsgálatok azonban szintén kifejezetten sok változóval, több területen próbálják megragadni a vallásosság jelenségét s a vallással kapcsolatos beállítódásokat. Bár az Európai értékrendvizsgálatban szintén úgy állították össze a kérdőívet, hogy figyelembe vehessék a Stark–Glock-féle dimenziókat, az egyes elemzések során előfordul, hogy ettől eltérő csoportosítással találkozunk. Karel Dobbelaere és Wolfgang Jagodzinski tanulmányából (Dobbelaere—Jagodzinski, 1995) alapvetően öt terület rajzolódik ki. Ezek az istennel kapcsolatos hitek, elképzelések, érzések köre; a hagyományos keresztény hittartalmakban való hit vagy más néven vallási ortodoxia; a vallásgyakorlás (templomba járás és ima) — ez az első három az, amit a szorosabban vett vallásossághoz tartozónak mondhatunk —; valamint az egyházhoz való kötődés két részeként az átmeneti rítusok igénylése és a tényleges egyházhoz tartozás, tagság; illetve az egyházzal kapcsolatos beállítódások.

Bár az egyes blokkokon belül mindig végrehajtható valamiféle sorbarendezés, a sok változó használata megmutatja, mennyire nem egynemű a jelenség, s a vallásosságot illető sorrend helyett mennyivel inkább a minták sokféleségével állunk szemben. Mindazonáltal elmondható, hogy a kilencvenes évek kutatásai főképpen az egyházas vallásosság megragadására képesek. Kétségtelen is, hogy még mindig a tradicionális, egyházas keresztény vallásosságra épülő vallási kultúra dominál Európában, bár az ehhez való viszonyulás szempontjából jellegzetesen eltérő típusok alakultak ki, s kisebbségben vannak annak a típusnak a tagjai, amely maradéktalanul a

hagyományosan e kultúrát őrző egyházak felfogásának megfelelően vallásos. Ugyanakkor, ha nem is lehet figyelmen kívül hagyni az ehhez a fajta vallásossághoz nem illeszkedők nagy tömegét, érdemes megfontolni, hogy ez a másfajta vallásosság az eddigi vizsgálatok tanúsága szerint nem áll össze egységes vallási rendszerré s nem intézményesül (Thung, idézi: Földvári–Rosta, 1998). Összességében meghatározható két végpont: a teljesen elkötelezett egyházas vallásosság és vele szemben állva ennek teljes tagadása, de egy harmadik típus is létezik — mintegy egy háromszög harmadik csúcsa —, amely nem a kettő közötti átmenet, hanem mindkettőtől más módon különbözik. Ilyenformán három alapvető csoport különíthető el az egyes modern társadalmakon belül: az elkötelezetten egyházasan vallásosak, a határozottan “elvilágiasodottak”, nem hívők és a nem egyházasan, hanem “a maga módján vallásos” nagy tömeg¹⁴. Ez az utóbbi csoport ugyan meglehetősen nagy és sokszínű, mégsem lehet egyszerű maradéknak kezelni, s így a két egymással határozottabban szembenálló csoport és ez utóbbi alkotják a három, elmosódó határral rendelkező nagy tömböt a mai nyugati kultúrájú társadalmakban.

Itt kell kitérnünk a vallásosság mérésének problémáira is. A használt mutatók és skálák körül ugyanis vannak tisztázatlanságok. A különböző módokon feltett kérdések alapján kapott eredmények eltérései itt talán még a megszokottnál is nagyobb értelmezési bizonytalanságokat okoznak.

A leggyakrabban a hitre, a vallásosságra, a felekezeti hovatartozásra és a templomba járás gyakoriságára kérdeznak rá, s ezek a kérdések sokszor szerepelnek a nem kifejezetten a témával foglalkozó kutatásokban is. Az első két esetben a legegyszerűbb eljárás az szokott lenni, hogy megkérdezik az

¹⁴ Könnyen lehet, hogy az idők folyamán mindig is ez a három nagy kategória létezett, legfeljebb a nem vallásos szélső kategória lehetett kisebb régebben, hiszen a premodern időszakban sokkal kevésbé gondolkodtak racionálisan, s a vallás is sokkal inkább a kultúra része volt, mint egyénileg elfogadott, megélt hit- és értékrendszer. Tehát nagyon határozott, öntörvényű embernek vagy nagyon a társadalmon kívül élőnek kellett lenni ahhoz, hogy valaki nyíltan megfogalmazza és vállalja ezt a pozíciót.

illetőtől, hogyan jellemezné magát, hívó vagy nem hívó, illetve vallásos vagy nem vallásos, s előfordul, hogy több lehetőség közül választatnak. A pontos megfogalmazáson nagyon sok múlik, hiszen jelentős eltérések találhatóak a válaszok megoszlásában például attól függően, hogy azt kérdezik-e, hogy hisz-e az illető Istenben, vagy arra kérdeznék rá, hívőnek tartja-e magát; illetve hogy azt kérdezik-e, az illető “milyen vallású?” vagy “melyik felekezet tagja?” vagy “melyik egyházban keresztelték?”¹⁵. Ezenkívül a válaszlehetőségek száma is nagy különbségeket eredményezhet: azoknak egy jó része, akik két lehetőség esetén nem vallásosnak mondják magukat, több típusból való választás megengedése esetén a vallásosok közé kerül¹⁶, s hasonló a helyzet a templomba járás gyakoriságával is, ahol is más az aránya a heti templomba járóknak, ha a kérdésben az ezután következő kategória a havi templomba járás, és más, ha a két-három heti (az utóbbi esetben kevesebben választják a

¹⁵ A probléma tárgyalását ld. Rosta, 1996.

¹⁶ Ld. Tomka, 1990b. 539. és 541. old.:
Megoszlások két válaszlehetőség esetén:

Év	N=	Vallásos	Nem vallásos	Adathiány	Összesen
1978	9728	36,3	62,2	1,5	100,0
1980	9850	37,7	60,7	1,4	100,0
1985	3579	40,7	57,5	1,7	100,0

Megoszlások 5 válaszlehetőség esetén:

Év	N=	1.	2.	3.	4.	5.	Egyéb	Össz.
1978 Bp.	531	8,1	36,2	10,9	17,3	23,5	4,0	100,0
1980	916	10,6	40,9	8,2	19,3	19,0	2,0	100,0
1986	8992	12,0	47,7	7,2	16,3	12,6	4,0	100,0

1. Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem, 2. Vallásos vagyok a magam módján, 3. Nem tudom megmondani, vallásos vagyok vagy sem. 4. Nem vagyok vallásos, engem ilyesmi nem érdekel. 5. Nem vagyok vallásos, mert szerintem az egyháznak nincs igaza.

heti templomba járás választ)¹⁷. Több kérdés együttes kezelése esetén pedig gyakran a formállogikának ellentmondó esetek sokaságával találkozunk¹⁸. Éppen az ellentmondásosság és többféle értelmezés lehetősége miatt hasznosak a részletesebb és több kérdést tartalmazó vizsgálatok, ezek árnyaltabb és pontosabb képet adnak a vallásosság igencsak bonyolult jelenségéről.

Azt is újból hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy nemcsak a kérdések megfogalmazása jelenthet értelmezési problémát, hanem maga a vizsgált terület természete is. Mint már az előzőekben kitértem rá, a vallásosság dimenziói általában az egyes vallások, illetve az egyes emberek esetében sem

¹⁷ Ezt az 1990. évi EVS és az 1991. évi ISSP, ill. az 1992. évi MHP, valamint az 1998. évi Monitor és ISSP, illetve az 1997/98. évi RAMP és Aufbruch kutatások eredményeinek összehasonlítása valószínűsíti:

Felmérés	Templomba járás gyakorisága	fő	%
EVS90 (N=999)	havonta 1x	90	9,0
	min. hetente	140	14,0
ISSP91 (N=1000)	havonta 1x	56	5,6
	havonta 2-3x	37	3,7
	majdnem hetente	34	3,4
	min. hetente	123	12,3
MHP92 (N=5372)	havonta 1x	231	4,3
	havonta 2-3x	211	3,9
	min. hetente	602	11,2
RAMP97 (N=995)	havonta 1x	67	6,7
	min. hetente	130	13,1
Aufbruch97* (N=999)	havonta	103	10,4
	min. hetente	136	13,6
ISSP98 (N=981)	havonta 1x	37	3,8
	havonta 2-3x	34	3,5
	majdnem hetente	27	2,8
	min. hetente	100	10,3
Monitor98 (N=3781)	havonta 1x	162	4,3
	havonta 2-3x	157	4,1
	min. hetente	395	10,5

* Csak 18-65 évesig

¹⁸ Ezt bemutatja például Tomka, 1996.

esnek azonos súllyal latba, nem alkotnak teljesen harmonikus képet. Valójában minden bizonnyal az emberek jelentős része számára a vallással kapcsolatos kérdések nem fehéren-feketén megjelenő tények, hanem hol ilyen, hol olyan megvilágítás alá eső, esetleg időről időre változó jelenségek. Itt most csak egy problémát szeretnék kiemelni, s ez a vallásosság fogalmának a kérdezettek általi értelmezése, magára vonatkoztatása.

Elsőként érdemes megismerni egy olyan vizsgálatot, amely kifejezetten arra irányult, hogy egy, a kérdőíves felmérésekben gyakran szereplő vallásossági kérdés¹⁹ kérdezettek általi értelmezését felderítse. Gereben Ferenc tanulmányából (Gereben, 1998) megtudjuk, hogy bár azok, akik magukat egyházuk tanítása szerint vallásosnak mondják, a legtöbben rendszeres templomba járók, a legkülönbözőbben indokolják a vallási önbesorolásra vonatkozó kérdésre adott válaszukat, s az indokok közt messze nem a templomba járás dominál. A leggyakoribb motívumok a keresztény hagyomány, a hit, a keresztény élet, az egyházhoz való viszony. Az egyes elemek hol együttjárnak, hol nem. Tehát azon túl, hogy a vallás egyes dimenzióiban is máshol helyezkedhetnek el az emberek, szubjektív értelme, jelentősége is mindenki számára más-más lehet még az egyszerűbbnek gondolható egyházas vallásosságnak is.

Talán még érdekesebb a maguk módján vallásosak csoportja. Ide a kételyekkel küszködő, de istenhívő és rendszeres templomba járó embertől kezdve a csak az intézményt elutasító, de hitében-erkölcsében tradicionálisan vallásos vagy az éppen ellenkezőleg, vallásossága lényegét egyszerűen egy felsőbb hatalomban való hitben megragadó személyig vagy a vallás erkölcsi tanítását hangsúlyozó, de egyáltalán nem vallásgyakorlóig sok mindenki beletartozik. Ebbe a második, tágabban vallásos körbe tehát gyakorlatilag mindazok beleférnek, akik magukról valamilyen, vallással kapcsolatos és nem elutasító megfogalmazást tudnak vagy akarnak adni. Kinek-kinek

¹⁹ A kérdés lista alapján választat a vallásosságra vonatkozó öndefiníciók közül, a két vallásos tétel: vallásos vagyok, egyházam tanítását követem, ill. vallásos vagyok a magam módján.

hagyományai, egyéni életútja és aktuális gondjai más-más szempontot emelnek ki a kérdésből.

Másféle elemzésre alkalmas az 1992-től 1997-ig folyó Magyar Háztartás Panel elnevezésű kutatássorozat, amely mindeddig egyedülálló módon lehetővé teszi, hogy nyomon kísérjük a vallásosságnak az egyes emberek életében lejátszódó — igaz, sajnos elég rövid időszakon, mindössze öt éven belüli — változását²⁰. Azon túl, hogy ezek az adatok — korlátozottan bár, de — felhasználhatók néhány speciális kérdés vizsgálatakor is²¹, felhívják a figyelmet arra a gondra, amit a vallásos önmeghatározás rejt magában. Adataink ugyanis azt mutatják, hogy meglepően nagy a vallásosságával/hitével kapcsolatos nyilatkozatát rövid távon is változtatók aránya.

2.1. táblázat: Hányszor mondta magát hívőnek 1992–97 között, MHP92–97

	fő	százalék
sehánszor	1037	38,0
egyszer	424	15,5
kétszer	412	15,1
háromszor	856	31,4
Összesen	2730	100,0

²⁰ A panelvizsgálat három hullámában tettek fel a vallásra vonatkozóan három kérdést 1992-ben, 1994-ben és 1997-ben. (Azok ugyan, akik mindhárom évben válaszoltak a vallási kérdésekre, kevesebben vannak, mint azok, akik végig részt vettek a vizsgálatban, s akiknek súlyozott mintája reprezentálja az ország lakosságát, de nincs jelentős eltérés a válaszolók összetételében.) A kérdések egyike a hívő önbesorolásra volt kíváncsi, másika a templomba járás gyakoriságára (harmadika pedig a felekezetre, ezt azonban az elemzésben nem használtam):

— *“A lapon olvasható állítások közül melyik jellemzi az Ön Istennel kapcsolatos hitét: 1. mindig is hívő, vallásos ember voltam, 2. régebben nem voltam vallásos ember, de most az vagyok, 3. valamikor (fiatalabb koromban) hívő, vallásos ember voltam, de már nem vagyok az, 4. sosem voltam vallásos, hívő ember, ma sem vagyok az.”*

— *“Milyen gyakran jár templomba? Soha; ritkábban, mint évente; évente néhányszor; havonta egyszer; havonta 2-3-szor; minden héten; hetente többször; naponta.”*

A panelvizsgálat vallási adatai alapján képzett változási típusokról ld. a Függelék végén található leírást!

²¹ Mint a társadalom vallásosságának változásában az életkori hatás szerepe, vagy az egyes rétegek elvallástalanodási vagy megtérési hajlama — ezeket az adott kérdés tárgyalásánál érintem.

Tehát szemben az éves adatokkal, amelyek szerint általában a kérdezettek megközelítőleg fele hívő²², a három kérdéses évben magukat végig hívőnek nevezők aránya a kérdezetteknek nem egész egyharmada (31,3%), vagyis az adott évben hívőknek csak körülbelül kétharmada. A másik oldalon, a magukat következetesen nem hívőnek nevezők aránya kicsit magasabb, 38,0%, vagyis egy-egy év nem hívőinek kétharmada-háromnegyede.²³ Mindenesetre ebből látható, hogy a vizsgált népességnek nagyjából az egyharmada még mindössze öt év távlatában sem biztos abban, hogy mit gondoljon-mondjon magáról: hívő vagy nem hívő, s a hívők és nem hívők csoportja nem egészen azonos arányban tartalmazza ezeket a bizonytalanokat.

Ugyanezen kérdéssel kapcsolatban további problémát jelent az, hogy valószínűleg nem ugyanúgy ingadozik a hívők és nem hívők válasza. Ezt a kérdést annak következtében lehet megközelíteni, hogy a hívő/vallásos létre vonatkozó kérdésnek eleve volt egy múltra irányuló része is. Ennek segítségével megállapíthatjuk, hogy azok, akik a hit irányába mozdultak el az öt éven belül, utólag jóval nagyobb arányban nyilatkoznak úgy, hogy mindig is a maival megegyező volt meggyőződésük, mint azok, akik épp ellenkezőleg, hívőből váltak nem hívővé. Az 1997-ben hívők közül nem csak a “biztosan megtérőnek” nevezhető (tehát az 1992-es válasszal szemben magukat 1994-ben és 1997-ben is hívőnek mondó) csoport tagjainak ellentmondásos a nyilatkozata, hanem azoké is, akik még 1994-ben is nem hívőnek sorolták be magukat: majdnem háromnegyedük (!) azt mondja 1997-ben, hogy mindig is hívő volt. Azoknak az 1997-ben nem hívőknek ezzel szemben, akiket a bizonytalanok és hitet elhagyók közé lehetett sorolni, csak kb. a fele emlékszik úgy, hogy tulajdonképpen sose volt hívő. S ennek megfelelően a megtérésről

²² Mármost a Tárkinak a már ismertett formában feltett kérdésére adott válaszok szerint. 1992-ben 47,1%, 1994-ben 46,8%, 1997-ben 43,0%, 1998-ban 46,8%. Más vizsgálatok egyéb módon feltett kérdései esetén ez az arány nagyobb.

²³ Az 1992-ben és az 1994-ben hívők 66,4%-a, az 1997-ben hívőknek pedig 69,6%-a hívő végig az öt évben. Az 1992-ben és 1994-ben nem hívők 72,0%-a, az 1997-ben nem hívőknek pedig 69,1%-a nem hívő egyszer sem az öt év folyamán.

valamiképpen hírt adók aránya az életkorral együtt nem nő, a válaszaik tanúsága szerint életük folyamán megtértek és az öt vizsgált év alatt megtértek aránya majdnem ugyanakkora.

Összességében tehát feltételezhető, hogy mást jelent a hit és mást a hitetlenség vállalása vagy feladása, hiszen a nem hívők egyrészt nagyobb arányban következetesek meggyőződésükhöz az öt év folyamán, másrészt ha már váltanak, emellett is következetesebben kitartanak. Lehetséges, hogy jelenleg társadalmunkban *jobban vállalható vagy egyértelműbben definiált* a nem hívő, mint a hívő lét, illetve a hit elhagyása, mint a megtérés.

2.2. táblázat: A hitváltozás típusai aszerint, hogy mi jellemezte a kérdezettek hitét 1997-ben, százalék, MHP92–97

Hívő volt-e 92-ben, 94-ben és 97-ben?	Mi jellemzi hitét legjobban 1997-ben				Összesen	N=
	mindig hívő volt	régen nem, ma hívő	régen hívő, ma nem	sosem volt hívő		
igen-igen-igen	93,9	6,1			100,0	856
igen-igen-nem			47,3	52,7	100,0	169
igen-nem-igen	86,6	13,4			100,0	112
igen-nem-nem			44,4	55,6	100,0	153
nem-igen-igen	82,6	17,4			100,0	132
nem-nem-igen	73,2	26,8			100,0	138
nem-igen-nem			46,2	53,8	100,0	132
nem-nem-nem			17,6	82,4	100,0	1037
Összesen	40,7	4,7	14,4	40,3	100,0	2729

A korosztályok és hit változásának önértékelése vonatkozásában még egy fontos ténytet érdemes kiemelni: *nem* látható ugyanaz az egyértelmű összefüggés “megtérés” és kor között, mint az öt év három kérdésének pusztán a hit meglétére vagy hiányára vonatkozó válaszaiból összeállítható változási csoportosítás szerint. Vagyis az ötven évnél idősebbek a három kérdéselt évből kétszer nem mondják a fiatalabbaknál nagyobb arányban

magukról, hogy életük folyamán váltak hívővé. Ezek szerint tehát körükben *többnyire* nem a klasszikus, tudatos megtéréssel találkozhatunk, hanem a világnézetnek az egyik évről, időszakról a másikra történő átértékelésével, újrafogalmazásával. (Igaz, ez az átfogalmazás az esetek egy részében nem jelenti a hívő-nem hívő vonal átlépését, csak azt, hogy aki az egyik évben azt mondta, mindig hívő volt, a következő kérdezéskor már úgy nyilatkozik, nem volt mindig az, élete folyamán vált azzá, vagy fordítva.) Egyébként az átértelmezés tényét mutatja az is, hogy jó néhány korcsoportban 1997-ben *kisebb* azok aránya, akik magukról azt mondják, hogy régen nem voltak hívők, csak ma, mint amekkora azoké, akik csak az öt év folyamán nem hívőből hívővé váltak saját, a három évben történt elmondásuk alapján, vagyis a változási tipológia szerint egyféle “megtért” kategóriába kerülhettek.

2.3. táblázat: A hívők arányának változása az egyes korcsoportokon belül 1992–97 között, MHP92–97

Korcsoportok 92-ben/97-ben	1997			Össz. (100%) N=	1992–1997		Össz. (100%) N=
	mindig	ma már	hívő össz.		mindig hívő	megté- rő	
16-19/ 21-24 éves	23,6	3,6	27,2	140	15,6	1,4	141
20-24/ 25-29 éves	30,5	9,2	39,7	174	23,0	8,0	174
25-29/ 30-34 éves	30,3	1,9	32,2	261	23,0	2,7	261
30-34/ 35-39 éves	27,6	3,6	31,2	304	22,0	3,0	304
35-39/ 40-44 éves	28,6	4,8	43,4	336	19,6	3,0	337
40-44/ 45-49 éves	34,4	2,7	37,1	221	22,1	2,3	222
45-49/ 50-54 éves	42,5	4,2	46,7	240	34,3	7,1	239
50-54/ 55-59 éves	50,2	6,6	56,8	243	38,0	5,4	242
55-59/ 60-64 éves	52,4	2,1	54,5	233	37,7	6,9	231
60-64/ 65-69 éves	56,3	5,6	61,9	197	45,6	7,2	195
65-69/ 70-74 éves	60,8	9,1	69,9	186	51,9	7,6	185
70-74/ 75-79 éves	63,2	2,6	65,8	117	52,5	5,9	118
75-X/ 80-X éves	61,3	8,8	70,1	80	53,8	6,3	80
Összesen	40,8	4,7	45,5	2732	31,3	4,9	2729

Tehát azt mondhatjuk, hogy a hit változásának — a három kérdés alkalmából adott válaszokból — kirajzolódó képe és az egyéneknek a vallási múltja való saját visszaemlékezése közötti feszültség valószínűsíti, hogy a

vallásosság változása nem annyira *a klasszikus megtérések-hitvesztések keretében megy végbe, hanem sokkal inkább az átértékelésekében*. Ez viszont arra figyelmeztet, hogy a vallásra vonatkozó kérdések esetén még kérdőíves felmérés során is a válaszok egy tekintélyes része még sokkal képlékenyebb lehet, mint amit — a téma jellegéből fakadóan — amúgy is gondolnánk. Elemzéseink során is számításba kell tehát vennünk, hogy *egy ilyen, az ember belső világához tartozó meggyőződés, mint amilyen a hit vagy vallásosság, az emberek tömegének nem állandó bizonyosságként van jelen az életében, illetve talán nem a kérdőívekben megfogalmazott kérdések logikája szerint, s ezért nem is következetesek válaszaik*. Ez a tény nem csupán azt jelenti, hogy egy sajátos vallásosságtípussal találkozhatunk ily módon, hanem azt is, hogy a felmérések kérdéseinek hol ebben, hol abban a kategóriájában bukkannak fel esetek, s ezt az ingadozást lehetséges, hogy más tényezők alakítják, mint a két határozott kontúrral rendelkező világnézeti csoport, s bennük az oda tartozók vallásosságának/ nemvallásosságának változását.

Felvethető az a gondolat is, hogy a hitre vonatkozó válaszok inkább mutatják a vallással kapcsolatos társadalmi hangulatot, mint magát a kérdezettek “vallásosságát”²⁴. Tehát elképzelhető, hogy “vallásbarátabb” légkörben megnő a magukat vallásosnak mondók, s ezen keresztül a megtértnek nevezhető aránya. Ha ez a kapcsolat az egyedül meghatározó, akkor a vallásossági kérdésre adott válaszok alapján azt kellene mondanunk, hogy az országban 1992-ről 1997-re “vallásellenesebb” légkört tapasztaltak az emberek általában, vagy legalábbis a bizonytalanok egy jelentős — az országos átlagot arányával már meghatározó — csoportja.

Végül is, mivel céлом nem magának a vallásosságnak mint speciális tárgynak a részletes vizsgálata, hanem az, hogy ennek a — most a lehető legegyszerűbben értelmezett, jól megragadható — társadalmi jelenségnek a

²⁴ Ugyanezt a feltételezést Tomka Miklós is megfogalmazta más jellegű adatok értelmezésekor sokkal

társadalomban elfoglalt helyét s ennek az időben való változását kísérem nyomon, dolgozatom legnagyobb részében nem tudok nemhogy a vallás, de még a vallásosság minden aspektusával sem foglalkozni. Érdeklődésem tágabban természetesen magára a vallásra, annak társadalomban betöltött szerepére irányul, most azonban arra szorítkozom, hogy ennek egy szeletként a vallásossággal, s annak is csak a kérdőíves felmérések néhány kérdése által definiált, jól megragadható formájával foglalkozzam. Tehát leszámítva az első fejezetet, ahol a vallásosság típusaival, elemeinek belső összefüggésével foglalkozom, munkám nagy részében a vallásosságnak két fajtájával dolgozom. Egyrészt használom az általában vett, a köznapi nyelvben is hasonlóan értett “*vallásos*” jelzöt, amin egyszerűen azt értem, hogy valaki önmagát ezzel a közelebbről meg nem nevezett tulajdonsággal azonosítja, magát vallásosnak vagy hívőnek tartja. Persze, mivel társadalmunkban elsősorban a keresztény vallások vannak jelen, feltételezem, hogy ez valamilyen értelemben a hagyományos keresztény vallásossághoz kötődik. Másrészt a szorosabban vett “*egyházias vallásosságot*” vizsgálom, s azokat tekintem egyházasan vallásosnak, akik vallásgyakorlók valamilyen keresztény egyház vagy közösség tanainak értelmében, e vallás tanítását elfogadják, követik, ebbe a közösségbe tartoznak. Az e két jellemzővel azonosítható emberek társadalmunkban való jelenlétét, sajátos helyét kísérem meg nyomon kísérem.

Munkámhoz olyan mutatókra van szükségem, amelyek rendelkezésre állnak viszonylag sok időpontra vonatkozóan, elegendően nagy mintára alapozva. Ez sajnos csak a nem kifejezetten vallással foglalkozó felmérésekben szereplő vallási mutatókra teljesül. A nyolcvanas évek végétől kezdtek el tömegesen feltenni vallásra vonatkozó kérdéseket is a kérdőíves felmérésekben²⁵. Innentől kezdve tudjuk igazán jól nyomon követni a

régebben. Ld. Tomka, 1977b

²⁵ A vallást ettől fogva gyakorlatilag ugyanolyan háttérváltozónak kezelték, mint a kort vagy iskolai végzettséget, s összegző elemzésekben ezekre is kitértek. Ld. pl. Bárdossy, 1992; Minarik-Sági, 1998.

vallásosságnak az egyéb társadalmi tényezőkkel való összefüggését. Nagyobb valláskutatások főként a kilencvenes években zajlottak, ezek adatai nagyon alkalmasak arra, hogy intenzív vizsgálódásokat folytassunk magára a vallásra, vallásosságra vonatkozóan. Viszonylag kis elemszámuk azonban meghiúsítja azt a kísérletünket, hogy rájuk támaszkodva vizsgáljuk a vallásosságnak a társadalomban való megjelenését, tekintve, hogy a vallásos típusok közül a legmarkánsabb, legjobban azonosítható egyházas vallásosság a társadalom kisebb részére jellemző.²⁶ Így tehát eljárásom hármas: egyrészt ahol csak lehetőségem volt rá, a lehető legnagyobb lakossági mintán végeztem, nem vallásra vonatkozó, de vallásra is kérdező felméréssel dolgoztam; másrészt a kisebb mintás valláskutatások adatait is használtam ugyanitt az összehasonlítás érdekében, valamint ott, ahol nem állt rendelkezésemre nagyobb mintás felmérés adata; harmadrészt ahol szükség volt a vallásosság belső összefüggéseinek ismeretére, szintén ezeket a kisebb, speciálisabb adatfelvételeket használtam.

Elemzéseimhez a következő felmérések adatait használtam:

1. European Value Study (a továbbiakban EVS) — az 1981. évi felmérés magyar és az 1990. évi felmérés magyar és nemzetközi adatai.
2. International Social Survey Programme (a továbbiakban ISSP) — az 1991. évi felmérés magyar és nemzetközi adatai, az 1998. évi felmérés magyar adatai

²⁶ A kisebb — általában 1000 fős — minták használhatóságának korlátozott voltára utal többek között az, hogy azonos vagy szinte azonos időben készült felmérések ugyanolyan kérdésre kisebb csoportokra bontás esetén nem ritka a gyökeresen eltérő válaszmegoszlás. Például a megegyezően 1997/98-ban felvett, az ország felnőtt, illetve 18-65 éves lakosságát reprezentálni kívánó RAMP és Aufbruch kutatásban arra a kérdésre, hogy az illető milyen gyakran jár templomba, az első felmérés szerint a 18-19 évesek 5,4%-a, a másik szerint 13,2%-a válaszolta azt — csaknem azonos gyakorisági skála alapján —, hogy hetente! Vagy arra a kérdésre, hogy 12 évesen milyen gyakran járt templomba, az első esetben a 20-29 évesek 29,4%-a, a másodikban 20,8%-a mondta, hogy hetente. Ha figyelembe vesszük, hogy a hetente járók a társadalom 10-15%-át teszik ki, ekkora — 8-10%-os — különbségek igencsak nagyoknak tekinthetők. Ez tehát azt jelenti, hogy ha csupán egy szempontból — példánkban az életkor szempontjából — bontjuk kisebb csoportokra a mintát, már nincs elegendő esetszámunk ahhoz, hogy megbízható adatokhoz jussunk.

3. Magyar Háztartás Panel (a továbbiakban MHP): 1992., 1994. és 1997. évi adatok
4. Társadalmi mobilitás (a továbbiakban Mobil92), Tárki, 1992
5. Társadalmi mobilitás, KSH, 1992
6. Az egyház mozgástereiről, MKPK, 1995 (a továbbiakban MKPK, 1995)
- 7.. Religious and Moral Pluralism (a továbbiakban RAMP), 1997-98, magyar adatok
8. Aufbruch/New Departures, 1997-98, magyar és nemzetközi adatok
9. Monitor1998, Tárki (a továbbiakban Monitor'98)
10. Európa, Tárki, 1999 (a továbbiakban EU99)

Ezek közül több az elmúlt, kilencvenes évtized több olyan nagy nemzetközi összehasonlító kutatásából való, amelyek kifejezetten az értékekkel és a vallással foglalkoztak. A vallás és az értékek Európában zajló változási folyamatát vizsgálандó hozták létre a European Value Study (EVS) programot, amelynek később még több, nem európai ország bevonásával létrejött egy World Values Survey (WVS) elnevezésű kiterjesztése. Eddig három hullámban végeztek adatgyűjtést, először 1981-ben 21 országban, majd 1990-91-ben 43 országban, s végül 1999-ben szintén igen sok országban (illetve 1996-ban volt egy nem teljes felmérésük is). A két előbbi időpontból származó adatok lehetővé teszik, hogy az értékek változásáról is képet nyerjünk. Magyarországról a két első felmérésből állnak eddig rendelkezésre adatok, az 1999. évi kérdezés eredményei munkám írásakor még nem voltak hozzáférhetőek.

Az International Social Survey Programme (ISSP) célja, hogy a nemzetközi összehasonlító kutatásokat összehangolja és fejlessze. Keretében a tagországok (a résztvevő országok száma a kezdeti 4-ről mára 33-ra nőtt) 1985-től évente egy-egy témában azonos kérdőív alapján végeznek felmérést.

1991-ben és 1998-ban a vallást vizsgálták. Az adatok az utóbbi felmérés esetében még csak Magyarországról állnak rendelkezésre.

Két folyamatban lévő további nemzetközi kutatásnak szintén van magyar része: 1996-ban kezdődött egy tíz volt szocialista országra kiterjedő, kifejezetten a kelet-közép-európai egyházak elmúlt rendszerben megélt tapasztalataival, változási folyamatával, illetve a mai helyzetével foglalkozó kutatás, melynek a vizsgálat hivatalos összekötő nyelvén, németül *Aufbruch* a címe (angolul *New Departures*-nek nevezik). 1997-98 fordulóján egy nagyobb kérdőíves adatfelvételt is lebonyolítottak. Egy másik folyó nemzetközi kutatás a *Religious and Moral Pluralism (RAMP)* nevet viseli, s szintén 1997-98-ban végezték el kérdőíves vizsgálatukat.

1992 és 1997 között Magyarországon készült egy olyan speciális longitudinális vizsgálat — egy ún. panelvizsgálat —, amelyben egy, a magyar háztartásokat reprezentáló mintát használva *évről évre* felkeresték *ugyanazokat* a személyeket, s a háztartás minden felnőtt tagját megkérdezve adatokat gyűjtöttek azok foglalkozásáról, jövedelméről, életkörülményeiről stb., hogy információkat nyerjenek többek között a szegénység, a munkanélküliség, a jövedelmi egyenlőtlenségek változásairól. Néhány kérdést a vallással kapcsolatban is feltettek 1992-ben, 1994-ben és 1997-ben. (Az eljárást más országokban is használják, Angliában külön kutatási központ is foglalkozik ezzel a módszerrel.) Itthon a Tárki vezetésével készült a kutatássorozat, s a Magyar Háztartás Panel elnevezést viselte. E kutatássorozat vallással kapcsolatos adataira sokszor támaszkodom elemzéseimben, részben önálló keresztmetszeti vizsgálatként fogva fel az egyes években készült felméréseket, részben viszont kihasználva a panelvizsgálat előnyeit.

3. FEJEZET

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Ahhoz, hogy a vallás társadalmi megjelenésében beállt változások természetét megvizsgálhassuk, legalább áttekintő történeti ismeretekkel kell rendelkezniünk a vallásnak az érintett korszakokban elfoglalt helyéről. Mivel főként a szocializmus alatt bekövetkezett változást és azok következményeit kíséreljük figyelemmel, érdemes egy pillantást vetnünk az azt megelőző, ilyen értelemben változás előtti társadalomra és vallásra is.

3. 1. fejezet

A 2. világháború előtti korszak²⁷

Magyarország a két világháború közt közepesen fejlett agrár-ipari ország volt, ahol a polgári-kapitalista gazdaság- és társadalomszerkezet mellett fennmaradtak feudális-rendies elemek is. Erdei Ferenc kifejezésével élve, egymás mellett élt a “történelmi-nemzeti társadalom” és a “modern polgári társadalom”²⁸.

Bár bizonyos fokú iparosodottságot elért az ország, a mezőgazdaság dominált (pl. 1930-ban a népesség 51,8 %-a élt a mezőgazdaságból, s csak 32,3 %-a az iparból²⁹). A mezőgazdaságban igen nagy szerepet játszottak a nagybirtokok (1935-ben pl. a földbirtokok területének 29,9 %-a 1000 hold feletti volt³⁰), ahol modern kapitalista termelés csak ritkán folyt. Az uradalmak nagyszámú föld nélküli cselédséget foglalkoztattak. Az önálló gazdálkodók

²⁷ E rész Szemerszki Mariannával (Hegedűs – Szemerszki, 1997) közösen írt dolgozatunkon alapul.

²⁸ Erdei, 1976.

²⁹ Ld. Magyarország története, 1978, 770. old.

³⁰ Ld. Magyarország története, 1978, 729. old.

nagy része is olyan kisbirtokos volt, akinek megélhetését a birtoka igen alacsony szinten biztosította csak, ezért jelentős hányaduk bérmunkát is vállalt³¹. Az ipar szerkezete a nyugati országokéhoz képest elavult volt (feldolgozóipar, ill. fogyasztói ipar fejlesztése, a kisipar nagy súlya)³².

Előzetesen a polgári átalakulás a köznemesség vezetésével zajlott le, ennek megfelelően ellentmondásokkal terhesen. Ennek legfeltűnőbb következménye az erős államiság és erős bürokrácia volt, amely korszakunkra is jellemző maradt.

A kapitalista gazdaság fejlődése külső hatásokra indult be, s Erdei Ferenc elemzése szerint ennek következtében bizonyos fokig szembenállt egymással a gazdasági és a társadalmi szerkezet. A rendi társadalomban vezető szerepet betöltő nemesség a kiépülő kapitalista viszonyok közt is megőrizte társadalmi-politikai súlyát. Igaz, hogy gazdasági téren végül is kénytelen volt alkalmazkodni a tőkés termelés viszonyaihoz, de az újonnan megjelenő kapitalista rétegek az általuk (a nemesség által) alakított rendies társadalmi viszonyrendszert kellett hogy elfogadják, abba épültek bele.

Ha követjük Erdei Ferenc elemzését a magyar társadalom szerkezetéről, elmondhatjuk, hogy egyik oldalon, mint a történelmi-nemzeti társadalom alkotóeleme, az egyház(ak) szervezete, az államgépezet-közigazgatás és az uradalmak álltak, s hozzájuk tartoztak mint rétegek a nagybirtokosok, az “úri középosztály” és a nemzeti kispolgárság, míg a másik oldalon — a modern polgári társadalom részeként — a kapitalista vállalkozás, a kisipar-kiskereskedelem és a szabad értelmiségi pályák foglaltak helyet, a nagypolgárokkal (polgári arisztokráciával), a polgári középosztállyal, a kispolgársággal és a munkássággal. A parasztság eszerint az elemzés szerint e kettős társadalomszerkezeten kívül, mintegy a társadalom alatt volt található.

³¹ Ld. pl. Andorka, 1982, 34. old.

³² Ld. pl. Bánlaky, é. n., 13–14. old.

Amikor Erdei az egyházat a történelmi-nemzeti társadalomrészbe sorolja, azt mondja, a közösség életére fölülről épült rá, hagyományosan a vezető-irányító-adminisztratív szerepet vállalva. Ezt a vezető funkciót más korabeli szerzők is kiemelik, Weisz István a falu egyik vezetőjének tartja a lelkészt/papot — a jegyző és a kevéssé tisztelt tanító mellett említve³³.

Persze nem szabad összekeverni az egyházat és a papságot. Egyház alatt Erdei sem csak egyházi vezetőket ért, hanem egyházi szervezetet is. Mindazonáltal ez is leszűkítése a szó jelentésének, hiszen az egyházat — szervezeti-intézményi oldalán túl — a hívek összessége alkotja. A szóhasználat valószínűleg éppen a kor egyházának jellegzetességéből adódik. A század elején ugyanis még az úgynevezett népegyház élt, ahol gyakorlatilag a társadalom minden tagja az egyház tagja is volt, s nem volt lényegi kérdés az egyéni elköteleződés³⁴, s így az egyház inkább egy — központosított, hierarchikus, papcentrikus — szervezetként jelent meg. Ahogy Gál Ferenc mondja, “[a] világi hívők szerepét akkorában még keveset emlegették”³⁵. Már a század elején voltak jelei ugyanakkor a változásnak, a háború után, a válságra való válaszkeresésként pedig egyértelműen megindult egyfajta változási folyamat az egyházban is. Missziós jellegű szervezetek jöttek létre a vallás szerepének felismert veszélyeztetettsége elleni küzdelemre, ahol a világi hívek bekapcsolódására is számítottak, ezt “fölülről”, az egyházi vezetés is pártolta. Különböző hitbuzgalmi, kulturális és szociális egyházi szervezetek alakultak, ezek összefogása volt az Actio Catholica³⁶. Ezzel egy időben, részben ezzel együtt megjelent egy újfajta szellemiség is, mely a kereszténység tudatos vállalását tartotta fontosnak. Igazán ebben a korban kezdődött meg a vallás társadalmi szerepének átértékelése, a népegyházzal való szakítás

³³ Ld. Weisz, 1930

³⁴ Vö. Tomka Miklós, 1976, 238. old.: *"Alapjában véve a népegyház nem a vallásos emberek, hanem a vallási terminológiájú tudatot és kultúrát osztársadalmi tudatnak és kultúrájának elfogadó emberek 'egyháza'."*

³⁵ Gál, 1988, 79. old.

³⁶ Póka, 1988, 275–292. old.

folyamata. Mindez azonban ekkor még egy barokkos, inkább külsőségekre adó, néhol harcias stílussal együtt élt.

Összességében Magyarország az 1940-es években még “vallásos” országnak számított, viszonylag magas szintű vallásgyakorlattal. Egy korabeli beszámoló szerint 1939–40 körül a katolikusok 43 %-a volt vasárnapi templomba járó³⁷.

3. 2. fejezet

Az 1945–90-ig tartó korszak

A 2. világháború befejezése után gyökeresen megváltozott a helyzet, s a kommunista hatalomátvétel elsődlegesen üldözést hozott az egyházak és híveik számára. Később a két fél közti elzárkózás, majd párbeszéd, s végül az új helyzet keresésének korszaka következett. A kommunista, majd szocialistává finomult rendszer uralmának mintegy negyven évében tehát négy nagyobb *szakasz* különíthető el állam és egyház kapcsolatában, illetve ezzel párhuzamosan az egyházak és a vallásos emberek magatartásában (Tomka, 1990c és 1991). Mint Eberts és Török kifejti (Eberts–Török, 1999), a kommunizmus idején állam és egyházak kapcsolatának alapvetően három *típusa* volt megkülönböztethető: a nyílt egyházüldözés, a vallás adminisztratív eszközökkel történő fékentartása és az együttélés elfogadása, egymáshoz való korlátozott alkalmazkodás. E szerint a tipológia szerint az első két korszak együvé tartozik. Nagyrészt követve Tomka Miklós elemzését, a korszakok nagy vonalakban a következőkkel jellemezhetők:

³⁷ Az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolója, idézi Tomka, 1988, 525. old.

1. Konfrontáció: 1945-48—1956-58

Jól jellemzi a kort a katolikus egyház helyzetéről írt tanulmányában Bögre Zsuzsa megállapítása: *“A második világháborúból a katolikus egyház hatalmi helyzetet élvező, kultúrateremtő, s azt továbbadó intézményként került ki, amelynek vezetőit nemcsak a Vatikán, hanem a mindenkori magyar kormány is támogatta. Ez a társadalmilag kedvező helyzet egy csapásra megváltozott 1945-ben. A változás felkészületlenül érte a magyar püspöki kart...”* (Bögre, 1998, 62. old.)

A hatalomra jutott politikai erők a társadalom teljes átformálását tűzték ki célul maguk elé. Rövid időn belül be akarták hozatni az országgal évszázados lemaradását a nyugati fejlett ipari országokkal szemben, fel akarták számolni a rendies társadalomszerveződés maradványait stb. De eközben nem a polgári demokrácia eszményei vezették őket, a Szovjetuniótól vett példa hatására — és erős katonai támogatása segítségével — rövidesen egypártrendszerű diktatúrát vezettek be. Ez a rendszer nem tűrte a másként gondolkodást, az autonóm kultúrát. Ezért kitüntetett ellenségének tartotta az egyházakat, s azok lehető legteljesebb maga alá gyűrését határozta el. Az állam és egyház teljes szétválasztása azzal is járt, hogy az egyházak teljes intézményrendszerét szétzúzták, s végül nyílt erőszakkal és megfélemlítéssel³⁸ a helyzet elfogadását dokumentáló “egyezmények”³⁹ megkötésére kényszerítették az egyházak vezetőit.

Az egyházak eleinte ellenálltak, sőt kiálltak az általános emberi jogokért, nem csak az egyházakéért, s az ellenzékiiség utolsó maradványaiként maguk köré gyűjtötték mindazokat, akik a rendszer ellenzői voltak. Így e

³⁸ A Mindszenty elleni perről például Gergely Jenő azt írja: *“...általában akartak csapást mérni az egyházra és tömegbefolyására. Ezért lett Mindszentyből fasiszta, imperialista ügynök stb. A látványosan megrendezett kirakatper – a propaganda, a vád megszerkesztése és a tárgyalás vitele – már elemeiben felidézte a rá következő tragikus koncepciók perек gyakorlatát.”* (Gergely, 1989, 127. old.)

³⁹ A református egyház 1948. okt. 7-én, az evangélikus 1948. dec. 14-én, s végül a katolikus 1950. aug. 30-án kötött megegyezést az állammal. A katolikus egyházzal kötött egyezményről ld. pl. Gergely 1989; a szerzetesrendek felszámolásáról Révay, 2000.

korban megnövekedett presztízszük, s a vallásgyakorlat — a várakozással ellentétben — növekedett. Ekkor még a vallási szocializáció is majdnem töretlen volt. Ugyanakkor azonban ekkor jött létre az országban a hívők és ateisták közti ideológiai szakadék.

2. Elszigetelődés: 1956-58—1960-as évek közepe

1956 — és a forradalom véres megtorlása — után az egyeduralkodó kommunista párt kiegyezésre törekedett a társadalommal, s bár nem engedett ideológiai célkitűzéseiből, a szembenállás helyett egyféle “nemzeti megbékélést” akart elérni. A nyílt vallásüldözést is felváltotta a burkoltabb diszkrimináció, most az egyházak belső irányítása és elszigetelése a cél.

Ekkorra már nagyjából kiépül az új társadalmi rendszer, végefelé jár az extenzív iparosítás, a nagy léptékű városba áramlás. 1961-ben lezárul a téészesítés, s a társadalmi mobilitás növekedése is csillapodik.

Ebben a helyzetben világossá válik, hogy a rendszer hosszú távú fennállására kell számítani, s a szétzilált és továbbra is állandó zaklatásoknak kitett egyházak egyfajta “gettóba” menekülnek. A közéletből, kultúrából kiszorulva számukra a templom falain (és a hívő embereknek a családon belüli) vallásgyakorlat marad a hivatalosan engedélyezett terület. Bár az egyházak vezetői ezt kénytelen-kelletlen tudomásul vették, nem így híveik egy jelentős része. Az illegális hitoktatástól kezdve az ifjúsági táborokig, lelkigyakorlatokig és kisközösségek létrehozásáig és működtetéséig számtalan ”civil” kezdeményezés születik. Ezekben részt vesznek, általában vezetőként egyházi személyek, papok is, s az egyházi vezetők egy részének is tudomása van róluk, s némelyek csendben támogatják is őket. Az állami irányítás alatt álló egyházvezetés azonban nyíltan, hivatalosan a szocialista rendszer mellé áll, nem egyszer az egyházon belül megrendszabályozva “renitens” papjait. Így az egyházak működése kétvágányúvá válik, s a hivatalos egyház mind hívei, mind a szélesebb társadalom előtt kompromittálódik és tekintélyét veszti.

3. Dialógus: 1960- as évek közepe—1980-as évek eleje

A hatvanas évek második felére az extenzív iparosítás elérte korlátját, s helyette az intenzív fejlesztésre került a hangsúly. 1968-ban beindították a gazdasági mechanizmus reformját, melyben némi szabadságot engedtek a vállalatok önállóságának. Bizonyos fokig megnyíltak a lehetőségek az egyének saját haszonra törekvő munkája előtt is, legfőképpen a háztáji gazdaságokban, s kiépült a “második gazdaság”. Mindezek a változások a fogyasztás és az ezek megszerzésére fordított idő növekedését hozták magukkal. Mivel a liberalizálódás nem járt együtt demokratizálódással és a civil szféra autonómiájának engedésével, ekkor erősödött fel a társadalom atomizálódása, tagjainak individualizálódása és magába zárkózása. Egyébként pedig a gazdasági liberalizálódás a hetvenes évek elején elakadt, az ország fokozódó külföldi eladósodása is ekkorra tehető, s végül a nyolcvanas évek elejére a gazdasági válság is egyre nyilvánvalóbbá vált.

Ebben a miliőben kezdődött meg az egyházak és az állam közti úgynevezett dialógus. Valójában az állam jozefinista valláspolitikát folytatva a maga céljaira akarta felhasználni az egyházakat, névleg vallásszabadságot adva azok teljes lojalitását követelte meg. Az egyházak vezetői pedig minimális működési szabadságuk biztosítása érdekében igyekeztek megfelelni az elvárásoknak.

Eközben azonban a hívek közösségében már megindult a pezsgés, az eddigi földalatti kezdeményezések helyett sok-sok szigetecskeként, egymással csak laza kapcsolatban álló csoport tömege működött. Ezek a legkülönbözőfélébb területeken fejtették ki aktivitásukat, voltak köztük *“jól működő egyházközségek, a kisközösségek és mozgalmaik, a szerzetesrendek, az egyházi iskolák, egy-egy folyóirat és köre, egy-egy nagyhatású lelkipásztor stb.”* (Tomka, 1991, 79. old.). Így most nem kétvágányúnak, hanem széttöredezettnek volt nevezhető az egyház.

Bár voltak jelei, hogy a társadalom egészében is megnőtt az érdeklődés a vallás iránt, maga a vallásosság ebben az időben visszaszorult, csökkent a keresztelesek, esküvők, a hittanra beíratottak száma, az ekkor már létező közvélemény-kutatások pedig 1978-ban mérték a vallásosok legalacsonyabb arányát.

4. A rendszer bomlása, újjáéledés: 1980-as évek

Az 1980-as évek az egypártrendszer felbomlásának időszaka. Megjelennek az ellenzéki erők is, s egyre nyíltabban vitatják a rendszer csődjét. A második gazdaság mellett megjelenik a "második nyilvánosság". Már az évtized elején világossá válik a célok, értékek, a közösségek hiányának az egyénekre gyakorolt romboló hatása.⁴⁰

Bár a hivatalos egyházpolitika irányítói (az Állami Egyházügyi Hivatal⁴¹ apparátusa) a rendszeren belül is a legdogmatikusabbnak számítottak, s a legutolsó időkig nem vették észre és tudomásul a rendszer csődjét és leépülését, s ennek megfelelően igyekeztek az általuk ellenőrzött egyházi vezetőket is irányítani, nem térhettek ki a változások elől. Ezért előbb-utóbb azt próbálták demonstrálni, hogy Magyarországon teljes vallásszabadság van, hogy vallásos és nem vallásos emberek együtt, közös megelégedésre "építik a szocializmust". Ez ugyan nem volt igaz, de az tény, hogy ebben az időszakban már nem egyháziak is nyilvánosan beszélni kezdtek a vallásról, a vallás iránti érdeklődés tagadhatatlanná vált⁴².

⁴⁰ A közösségek hiányáról szól Hankiss sikerkönyvnek számító műve, a *Diagnózisok* (Hankiss, 1986), s a hetvenes évek végén kezdődnek a társadalmi beilleszkedési zavarokkal kapcsolatos kutatások (Andorka és mások, 1986.). Mint a *Kényszerpályán* kötet szerzői írják: "A hatvanas évek eleje óta történelmünkben szinte egyedülálló lehetőség nyílt az emberek előtt a szegénységből való viszonylag gyors felemelkedésre, a családi felhalmozásra, az anyagi előbbrejutásra. Az így kialakuló hajszában az emberek szükségszerűen individualizálódtak, minden erejüket céljaik elérésére összpontosították, és közömbössé váltak minden iránt, ami kívül esett saját maguk, illetve családjuk érdekeinek szűk körén. Erről az elközömbösödésről, sőt, mások iránti eldurvulásról sok szó esik manapság nálunk." (Hankiss et al., 1985)

⁴¹ Vagy ahogy néhányan — nem alaptalanul — tréfásan nevezték: Állami Egyházüldözési Hivatal.

⁴² Ezt jól bemutatja Bálint B. András riportkötete, amely egy budapesti peremkerület nyolcvanas évek eleji vallási helyzetéről szól (Bálint B. A., 1985).

Közben kezdtek összeérni az egyházon belüli megújulás szigetei, s társadalmilag láthatóvá válni. Még hetvenes évek végén megalakult például a katolikus teológiai akadémián egy hároméves levelező képzés civilek számára, már-már intézményesültek egyes ifjúsági találkozók, zarándoklatok. Az évtized második felében pedig megsaporodtak a vallási kiadványok, keresztény baráti kör és szövetség alakult meg stb.

Ami a vallásosság alakulását illeti, 1978 után növekedésnek indult mind a magukat vallásosnak mondók, mind a templomba járók aránya, s az egyházi statisztikák is rögzítettek némi emelkedést az életfordulós szertartásaikat (keresztelések, esküvők) igénybe vevők arányában.

1989-ben feloszlatták az Állami Egyházügyi Hivatalt, 1990-ben törvény született a lelkiismereti és vallásszabadságról, s nemsokára felbontották az egyházakkal kényszerrel kötött 1948. és 1950. évi megállapodásokat. Befejeződött egy korszak, elindult egy új.

4. FEJEZET

A MAGYAR VALLÁSOSSÁG JELLEMZŐI

Elsőként érdemes jellemeznünk a magyar vallási helyzetet. Magyarországon Tomka Miklós immár több évtizedes kutatásaiból néhány alapvető szempontot tekintve viszonylag pontos képünk van a társadalom vallásosságának alakulásáról (ld. pl. Tomka, 1990b). Tudjuk, hogy az ötvenes években az egyházas vallásgyakorlás elég magas szintű volt, ez a hatvanas években csökkenni kezdett, s a folyamat a hetvenes évek második feléig tartott, a magukat vallásosnak tartók, illetve a vallásgyakorlók aránya ekkor érte el a ma ismert legalacsonyabb szintet. Ezután némileg ismét emelkedni kezdett ez az arány, s a lassú emelkedés a nyolcvanas évek végéig tartott, akkor a vallásosság szintje hirtelen feljebb ugrott, majd pedig kis ingadozás után ismét lassan emelkedik. Elmondható, hogy ma a társadalom fele-kétharmada (az egyes kérdésektől függően) hívőnek tartja magát, de ezen belül kisebbségben vannak az egyházasan hívők, vallásgyakorlók (a társadalom 10-20 %-a).

Részletesebb, a vallásosságot több változóval mérő nagyobb vizsgálatokat főként az utóbbi időkben volt lehetőség végezni. Ezek összetettebb vallásossági csoportokat voltak képesek kimutatni, s árnyalták a képet a hit és a gyakorlat tartalmára vonatkozóan. Segítségükkel a hagyományos vallásosságtól való elszakadás egyes formái jobban leírhatók voltak. A most következő leírás a kilencvenes évek felmérései, ezen belül azonban főleg az 1990. évi European Value Study és az 1991. évi ISSP vallásfelmérés magyar és nemzetközi adatain alapul.

4. 1. fejezet

A vallásosság egyszerűbb mutatók szerint

Magyarország jelenleg a vallásgyakorlási és egyéb vallásossági mutatók szerint viszonylag jól illeszkedik az európai átlaghoz, mondhatnánk, annak középmezőnyében helyezkedik el (bizonyos szempontból “vallástalanabb”, bizonyos szempontból viszont “vallásosabb”). Ez azt jelenti, hogy — csak a kérdőívekben leggyakrabban szereplő kérdéseket felsorolva — a lakosságon belül

- alacsony a rendszeresen templomba járók aránya (a hetente járók 10-14 százalékot, a havonta 1-3-szor járók további 6-12 százalékot tesznek ki⁴³);
- alacsony a hagyományos vallási tanokban hívők aránya (a megkérdezett dolgokban – mint a halál utáni élet, mennyország, pokol, vallási csodák – való hit legmagasabb aránya sem éri el a 40 %-ot, sőt ez az érték többnyire huszonvalahány százalék);
- viszonylag alacsony vagy közepes az egyházhoz valamilyen szinten kötődők, azaz azok aránya, akik magukat egyházhoz tartozónak definiálják (különböző adatok szerint a felnőtt lakosság 50–75 százaléka);
- közepes a magukat vallásosnak mondók aránya (a felmérések adatai szerint – a kérdés megfogalmazásától és a kérdőív jellegétől függően – a felnőtt lakosságban 44-65 százalékra tehető azok aránya, akik magukat vallásosnak mondják);
- közepes az istenhívők aránya (mintegy 50-58 százalék), s Európán belüli viszonylatban szintén legalább közepesnek mondható a személyes Istenben

⁴³ Ez az ingadozás a szóban forgó népesség kis aránya miatt elég nagyak mondható. Az ingadozás nem kifejezetten a vizsgált időszakon belüli változás következménye, inkább – úgy tűnik – a viszonylag kis és ezért alighanem megbízhatatlanabb mintáké. Az általam használt 1000 főnél nagyobb minták eredményei közt némileg kisebb a szóródás, ott a heti templomba járás 9,9 és 12,3 százalék között mozog, míg a havi 1-3-szori járás 5,9 és 9,2 százalék között, s időben egyértelmű csökkenés tapasztalható mindkét arányban. A minták kicsinségén túl további problémát jelent a

- hívók aránya (mintegy 32-52 százalék, a fölötti kérdéstől függően⁴⁴), illetve azoké, akik szerint Isten személyesen törődik az emberrel (kb. a kérdezettek egyharmada tartja így);
- viszonylag alacsony a rendszeresen imádkozók, azaz vallásosságukat személyes szinten rendszeresen gyakorlók aránya (22-28 százalék naponta imádkozik, s ez megfelel az európai átlagnak, de csak további 8-11 százalék legalább hetente vagy más kérdés szerint időnként, s ez alatta marad az átlagnak);
 - viszonylag magas az egyházban mint intézményben bízók aránya (50–60 százalék 1990-ben, ami magasabb, mint az erre az időre vonatkozó nyugat-európai átlag);
 - s szintén magas a hagyományos egyházi életfordulós szertartásokat igénybe vevők vagy azokat fontosnak tartók aránya (a nem bejegyzettek vagy nem kereszteltek aránya különböző adatok szerint 3,7-6,4 százalék a felnőttek közt, az egyházi szertartást fontosnak tartók aránya pedig 70-80 százalék).

kérdések eltérő szövegezése az egyes kérdőívekben.

⁴⁴ Ahol két válaszlehetőség is vonatkozott a személyes Istenben való hitre, ott magasabb arányokat lehet megfigyelni, ahogy az már lenni szokott egyéb kérdések esetén is. Ha a csak a személyes Istent biztosabban igenlő válaszokat nézzük, azok aránya kb. megegyezik az egy igenlő lehetőséget tartalmazó kérdések megfelelő válaszainak arányával.

4. 2. fejezet

A vallásosság típusai

Ha most az egyes kérdésekre adott válaszok megoszlásán túl a társadalomban élő vallásosságról összefoglaló képet szeretnénk nyerni, önkéntelenül adódik a gondolat, hogy több mutató együttes figyelembevételével keressük meg a társadalomban élő vallásosság nagyobb tipikus csoportjait, vagyis alkossunk típusokat. Ezt teszik általában a vallási adatokkal dolgozó kutatók is.

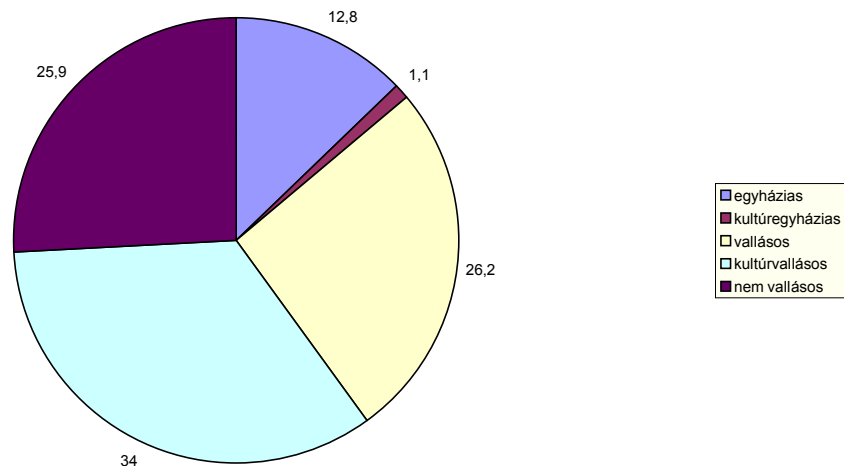
1. A csak néhány mutatót felhasználó csoportosítások

Elsőként a csupán néhány mutatót felhasználó csoportosításokat ismertetem. Az 1990-es EVS eredményeit elemezve Paul Zulehner és Hermann Denz (Zulehner – Denz, 1993 és Zulehner, 1995) Magyarországot is elhelyezi egy felosztásban. Eszerint mi azok közé az országok közé tartozunk, ahol a legnépesebb csoport a “kultúrvallásosaké” — akik egy felsőbb lényben hisznek vagy nincsen pontos istenképük, s nem minden vasárnap járnak templomba —, a második legnagyobb pedig a “vallásosaké” — rájuk az jellemző, hogy hisznek a megtestesült Istenben, de nem járnak minden vasárnap templomba. Rajtunk kívül olyan országok tartoznak ebbe a típusba, mint Finnország, Spanyolország, Norvégia, Kanada, Nagy-Britannia. Egyébként még három típust különböztetnek meg: az egyháziast (az ide tartozók hisznek az emberré vált Istenben, és hetente templomba járnak), a kultúregyháziast (egy felsőbb lényben hisznek vagy nincsen pontos istenképük, s minden vasárnap templomba járnak) és a nem vallásost (nem hisznek és nem járnak hetente templomba). Nálunk a nem vallásos csoport ugyan csak a harmadik helyen áll gyakoriságban, de valójában éppen csak egy kicsivel kisebb az ide tartozók aránya, mint a kultúrvallásosaké. (ld. 4.2.1. ábra!) Ezzel

viszont valójában jóval közelebb állunk a skandináv és a vallástalanabb volt szocialista országokhoz. Dániában, Svédországban és Csehországban is csak megközelíti a nem vallásosak csoportjának nagysága a miénket, igaz, ott a kultúrvallásosak csoportja jóval nagyobb, s az egyházasaké még kisebb. A felmérésben szereplő országok közül pedig a volt NDK kirívó eset azzal, hogy itt a legnagyobb, első helyen álló csoport a nem vallásosaké.

4.2.1. ábra:

A magyar vallási csoportok nagysága a Zulehner-Denz-féle tipológia szerint (százalék)

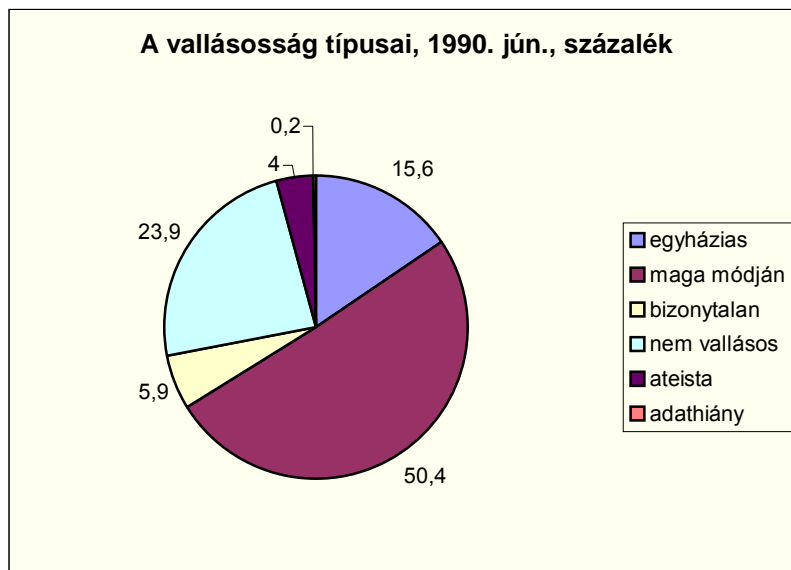
Egy másféle csoportosítás az, amely a vallásgyakorlatot és az egyéb egyházi tevékenységekben való részvételt használja fel — ahogy Tomka Miklós tette az 1991. évi ISSP-felmérés adatainak elemzésekor (Tomka, 1996, 595-597. old.). Eszerint a kifejezetten egyházasan hívők is két csoportra bomlanak, csak egyik részükre jellemző a rendszeres templomlátogatáson túl az egyház, egyházi közösség ügyeiben, életében való aktív részvétel. Így az országok közt alapvetően négy típus különíthető el: magas templomba járási gyakoriság, s a templomba járókön belüli magas aktivitás (pl. Fülöp-szigetek,

Észak-Írország, az USA és az NSZK); magas templomba járási arány, alacsony egyéb aktivitás - ez tipikusan a tradicionális népegyházi modell (pl. Lengyelország, Írország, Olaszország); alacsony templomba járási gyakoriság, de a templomba járók aktívak — ez az ún. protestáns modell (pl. Hollandia, Nagy-Britannia, Norvégia, Ausztrália, Új-Zéland); illetve kevés templomba járó, s ezen belül kevés aktív tag (Franciaország, Portugália, Magyarország).

Ismét másik lehetséges felosztást jelent — mint már láttuk az előző fejezetben — a vallásosságon belül egyházas és maga módján vagy “összebarkácsolt”, “... la carte” vallásosságot megkülönböztetni. Ily módon három típushoz jutunk: a két vallásoshoz és az egy nem vallásoshoz vagy ateistához. Külön típust jelenthetnek a bizonytalanok, és esetleg a nem vallásosokon belül szét lehet választani a “közömbösek”-eket és a kifejezetten ateistákat, s ekkor öt típussal állunk szemben. A magyar kérdőívekben⁴⁵ a nyolcvanas években, kilencvenes évek elején ennek megfelelően öt kategóriából választhattak a kérdezettek saját vallásosságuk jellemzésére. 1990–91-ben a népesség egyhatoda az egyház tanítása szerint vallásosnak mondta magát, kicsit több mint a fele maga módján vallásosnak, bizonytalan volt 4-5 százalék, nem tartotta magát vallásosnak majdnem a társadalom egynegyede, s 2-3 százalék kifejezetten ateista volt. (Ld. pl. Tomka Miklós, 1991. 23. old.) Így tehát a három nagy tömbből kettő meglehetősen kis aránnyal van jelen a társadalomban — ez egy egyhatodos egyházas hívő és egynegyedes nem hívő csoportot jelent —, s a harmadik tömb az igen nagy mérsékeltén, maga módján vallásos csoport. (Ld. 4.2.2. táblázat!)

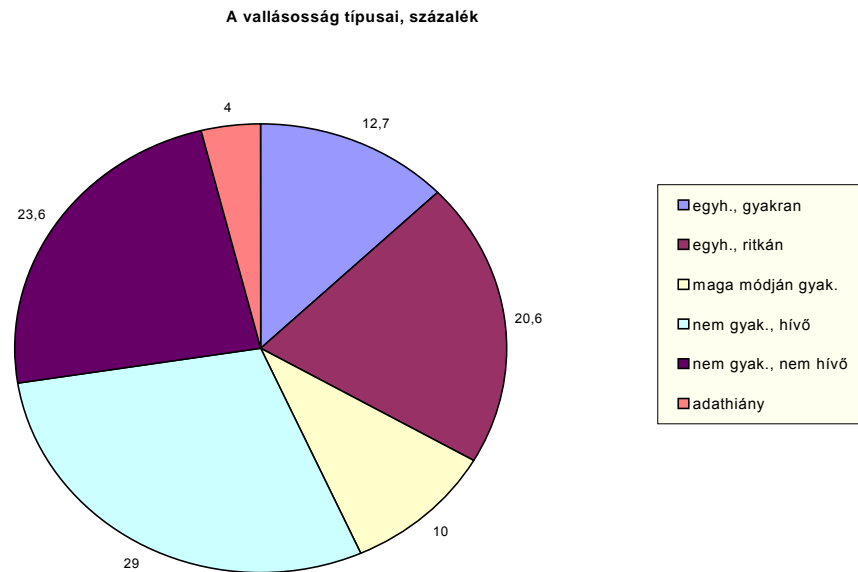
4.2.2. ábra

⁴⁵ Többnyire a Magyar Közvéleménykutató Intézetben, Tomka Miklós kérdését használó felmérések ezek.

1992-ből származik a KSH mobilitásfelmérése, amelyben ehhez némileg hasonlóan közelítették meg a vallásosság kérdését, s egyházon keresztül (rendszeresen és ritkán) gyakorló vallásost, nem egyházon keresztül gyakorló vallásost, nem gyakorló hívőt és nem gyakorló nem hívőt különböztettek meg (Vallási élet..., 1993, Harcsa, 1993). Ezzel valójában négy kérdést ötvöztek, a hitre/vallásosságra vonatkozót, valamint a vallásgyakorlás meglétére, fajtájára és gyakoriságára vonatkozót, igaz, egyik esetben sem adta meg a lehetőséget a válaszolóknak arra, hogy a teljes skáláról válasszanak. Így feltételezték, hogy aki vallásgyakorló, az hívő, aki nem egyházon keresztül gyakorló, az nem gyakorolja ritkán egyházon keresztül is vallását, illetve nyitva hagyták a kérdést, hogy mit is jelent nem egyházon keresztül gyakorolni egy vallást. Végül is ha az egyházon keresztül, de ritkán, a nem egyházon keresztül, de gyakorló vallásosakat és a nem gyakorló hívőket egy csoportnak vesszük (“maguk módján vallásosak”), az említett “egyhatod – nagy fél – egynegyed” megoszláshoz hasonlóat nyerünk, igaz, itt ez a rendszeresen vallásgyakorló “kisebb mint egyhatod” igencsak kisebb, mindössze 12,7 százalék. (Ld. 4.2.3. ábra!) Ennek a felosztásnak az az előnye ugyanakkor, hogy segítségével némiképpen elkülöníthetők a maguk módján vallásosok alcsoportjai is.

4.2.3. ábra:

2. Több változót figyelembe vevő csoportosítások

A francia Yves Lambert a gyakran használt hármas felosztás meglétét már többváltozós módszerekkel vizsgálta, s faktoranalízissel elkülönítette a hitvalló kereszténységet — rendszeres vallásgyakorlással, személyes Istenben való hittel, hagyományos keresztény tanítások elfogadásával, a keresztény közösség tagjaival való kapcsolattartással —, a kulturális kereszténységet — bizonytalan hittel, gyenge vallásgyakorlással — és a világi humanizmust — hitetlenséggel, vallásgyakorlat hiányával. E csoportok persze a személyek szintjén nem tiszták, sok határeset is előfordul. Rosta Gergely és Földvári Mónika magyar adatokon is bemutatta e tipológia érvényességét (Földvári–Rosta, 1998, ill. 1999). Eszerint, a kilencvenes évek adatain vizsgálva a kérdést, a sok változó figyelembe vételével készült sokdimenziós skálázás során jól elkülönül egymástól egy vallásos, egy bizonytalanul vallásos és egy határozottan nem vallásos csoport. A vallásos csoport sem egységes ugyanakkor, legjobban az egyházi szertartásokra járó, egyházhű csoport és egy belső vallási életet élő, de egyházhoz, szertartásokhoz erősen nem kötődő csoport különböztethető meg.

Tomka Miklós szintén több dimenziót figyelembe vesz, amikor a vallásosokon belül három fő típust nevez meg⁴⁶ (Tomka, 1991, 27-29. old.). Ezek a maguk módján vallásosak — akik a hagyományos keresztény tanítások nem mindegyikét fogadják el, azokból válogatnak, templomba csak ritkán, alkalmasszerűen járnak, s az egyházzal nem azonosulnak —; az “átlagos egyházasok” vagy “fogyasztó keresztények” — akik vallásosnak s a saját egyházuk tagjának tartják magukat, hisznek a hagyományos egyházi tanításokban, rendszeresen templomba járnak, de az egyház és egyházközösség életében személytelenül és passzívan vesznek részt, nem végeznek semmilyen plusz tevékenységet —, s végül a “keresztény mag” — azaz azok az előbbi értelemben vett egyházasok, akik aktív, elkötelezett egyháztagok, egyik legfőbb jellegzetességük a közösségi kapcsolatok ápolása, s istenkapcsolatuk is tudatosabb és személyesebb, mint az előző csoport tagjainak. Az első csoport a legnagyobb, a katolikusoknak hozzávetőlegesen a fele tartozik ide, a második már sokkal kisebb, csak kb. 14-15 százalékból áll, s végül a “mag” összesen 2-3 százaléknyi apró kisebbség.

Szántó János (Szántó, 1992) az 1991-es ISSP-felmérés alapján a vallásosokon belül szintén három nagy alcsoportot körvonalazott⁴⁷: egy személyes Istenben hívő, személyes és intézményi vallásgyakorlatot folytató csoportot, egy, csak a kulturális tradíciók szintjén vallásos, de közeli, személyes Istenben nem hívő, nem nagyon vallásgyakorló csoportot, s végül egy személyes istenben semmiképpen sem, de esetleg istenben sem hívő, nem vallásgyakorló, de a zsidó-keresztény hagyományokat kultúraként felfogva, egyes tanokat elfogadó csoportot. Elemzésében sajnos teljesen nem különítette el a csoportokat, s így megoszlásukra becsléseket sem közölt. Feltehető, hogy az első csoportba sorolta azokat a személyes Istenben hívőket is, akiknek intézményes vallásgyakorlata nem nagyon erős, de azért van. Ugyanakkor egy ettől eltérő csoportosítást is közöl ugyanebben a tanulmányában, már a

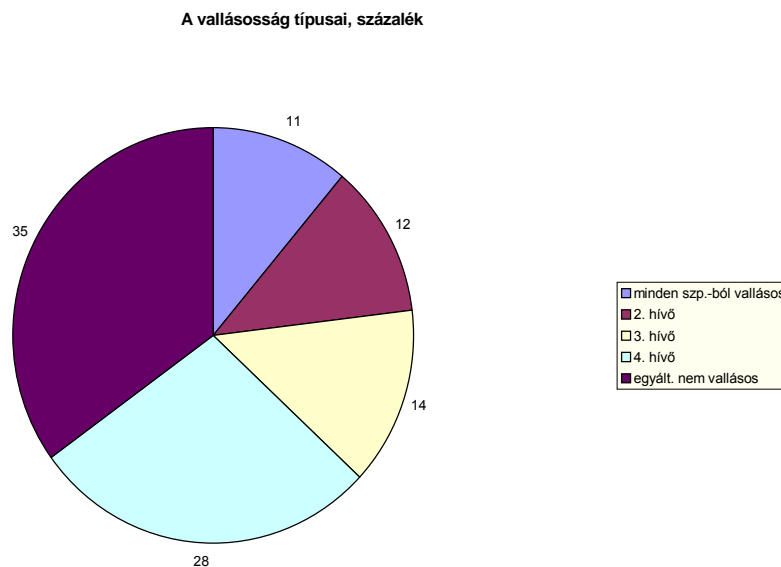
⁴⁶ A szövegben csak a katolikusokról esik szó, ez azonban a típusok megkülönböztetését nem befolyásolja.

⁴⁷ Írásában nem pontosan így jellemezte a csoportokat, de előzetes fejtegetéséből ez a kép bontakozott

népességben való előfordulásuk arányát is közölve (ld. 4.2.4. ábra!). Itt már négy alcsoportot nevez meg a vallásosságon belül:

1. a minden szempontból vallásosakat (11%),
2. a személyes Istenben hívő, de csak közepes intézményes rituális aktivitású és gyenge személyes rituális aktivitásúakat (12%),
3. a szintén személyes Istenben hívő s gyenge intézményes és közepes személyes rituális aktivitásúakat (14%) és
4. a személyes Istenben nem, de valamiféle istenségben hívő, tradicionális hiedelmeket elutasító, rituális aktivitást nem folytatókat (28%).
- (5. A maradék 35% a semmilyen szempontból nem vallásosok csoportja.)

4.2.4. ábra

Az eddig ismertetettek közül több felosztás is kiemeli a személyes és a személytelen vagy bizonytalan istenhit közti különbséget. Ezt egy kissé részletesebben is érdemes megnézni. A nemzetközi felmérések eredményei szerint a személyes Istenben való hit és vallásgyakorlat, valamint a

vallásgyakorlat és az egyházi hittételekben való hit, illetve egyházhoz való kapcsolódás erős összefüggése sok országban megfigyelhető (Dobbelaere, 1993). Magyarország az istenhit jellege és erőssége, illetve a vallásgyakorlat összefüggését illetően azok közé az országok közé tartozik, ahol ez a kapcsolat gyengébb, ugyanis nálunk a személyes Istenben való hit, ill. mélyebb istenhit sem jár együtt olyan nagy arányban magas fokú egyházi vallásgyakorlattal, mint Európa számos országában. Tehát nálunk a “mélyen hívők” egy tekintélyes része csak lazán kapcsolódik ahhoz az egyházhoz, amelynek tanítását viszont egyébként meglepően nagy mértékben vallja⁴⁸. (Függelék, F.1. táblázat az EVS90-ről) Társadalmunk a személyes Istenben való hit és a heti templomba járás kapcsolatának szempontjából a svéd, a nagy-britanniai, a romániai és a francia társadalomhoz áll közel. Van azonban két lényeges különbség, ha hinni lehet az 1990. évi Európai értékvizsgálatnak⁴⁹: először is, nálunk jóval magasabb a gyakran templomba járók közt a személyes Istenben hívők aránya, mint ezekben az országokban. Tehát nálunk azt lehet mondani, hogy az a kisszámú ember, aki hetente templomba jár, a tradicionálisan felfogott keresztény Istenben hisz, de az a viszonylag nagyszámú ember (az előbbieknél háromszorosa, a társadalom több mint egyharmada), aki ugyanígy hisz, többnyire nem jár hetente templomba. A többi ide tartozó országban — különbözőképpen, de — ettől eltér a helyzet. Másodszor, csak Magyarországon ilyen erős a tendencia arra, hogy a hetente templomba nem járó, de a személyes Istenben hívő csoport “ortodoxabb” (tehát az egyes hagyományos vallási tanításokban nagyobb arányban hívő) legyen, mint az ilyen istenhit nélküli, de hetente templomba járó — nálunk — kicsi csoport⁵⁰. (Néhány magyar adatot ld. Függelék, F.2. táblázat!) (Nagy-Britanniában hasonló még a helyzet, de ott egyrészt arányában kétszer ekkora ez az utóbbi csoport — ha még így is elég kicsi —, másrészt sokkal kevésbé is különül el

⁴⁸ Azt, hogy a mélyen hívők nem járnak nagyon gyakran templomba, nem lehet a felekezeti különbségek számlájára írni, ugyanis a katolikusok közt is – ha némileg kevésbé is, de – megfigyelhető ez a tendencia. Ld. Függelék, F.3. táblázat!

⁴⁹ Az elsőt az 1991. évi ISSP-felmérés ugyanis nem erősíti meg.

⁵⁰ Kb. a népesség 1,5 százaléka.

egymástól a három, valamilyen szempontból “vallásos” csoport vallási tanításokban való hite.)

A fenti összefüggés azonban valójában nem csak a személyes Istenben való hitre áll fenn. Ha a rendelkezésre álló kérdések alapján összetett mutatót készítünk a “mélyen vallásos” vagy “mélyen hívő” típusra, akkor is ehhez hasonló képet nyerhetünk. Ha egymás mellé állítjuk a vallásos öndefiníciót, a vallás fontosságát, az istenhitet, az Isten fontosságát és a személyes Istenben való hitet, s azokat, akik minden szempontból “vallásosnak” bizonyultak, nevezzük “mélyen vallásos”-nak⁵¹, ugyanezt tapasztaljuk, vagyis Magyarországon ez a csoport 1990-ben messze nem járt elsőprő többségben hetente templomba. Arányuk éppen meghaladta az ötven százalékot (54,2%), s ez Európában kivételesen alacsony aránynak számít. A rendelkezésemre álló adatok szerint e téren csak a protestáns Dánia és Svédország, valamint a nagy többségében ortodox Románia áll hátrébb nálunk, ahol is sehol nem éri el az ötven százalékot sem ez az arány.

Ha a fenti módon definiált “mélyebb vallásosság” és a heti templomba járás megléte vagy hiánya alapján képzünk vallásossági típusokat, s eszerint a négy típus a mélyen vallásos és hetente templomba járó; a mélyen vallásos, de hetente templomba nem járó; a hetente templomba járó, de nem mélyen vallásos és a sem hetente templomba nem járó, sem nem mélyen vallásos, az eddig elmondottaknak megfelelő képet nyerhetünk az egyes országok vallásosságáról. (Ld. 4.2.5. ábra!)

Így Magyarországról megállapíthatjuk, hogy a “vallásos”-okon belül ilyen szempontból három nagyjából azonos csoport található, ami elég ritka az európai országok között. Ritkaság mind az, hogy a templomba járók közt többségben vannak a mélyen hívők, mind pedig az, hogy a mélyen hívők közt

⁵¹ *Mélyen vallásosnak* számított tehát az, aki magát vallásosnak nevezte a vallásos-nem vallásos-ateista skálán, *valamint* a vallásnak az életében játszott fontos szerepét firtató kérdésre egy 1–4-ig terjedő skálán a nagyon fontosat jelentő végpontot választotta, *valamint* az igen-nem választ lehetővé tévő, az istenben való hitet tudakoló kérdésre igen választ adott, *valamint* arra a kérdésre, hogy az Isten mennyire fontos az életében, egy 10-fokú skálán a két legfontosabb 9 vagy 10-es osztályzatot adta, s végül *együttal* az istenhit jellegét tudakoló kérdésre azt válaszolta, hogy személyes Istenben hisz.

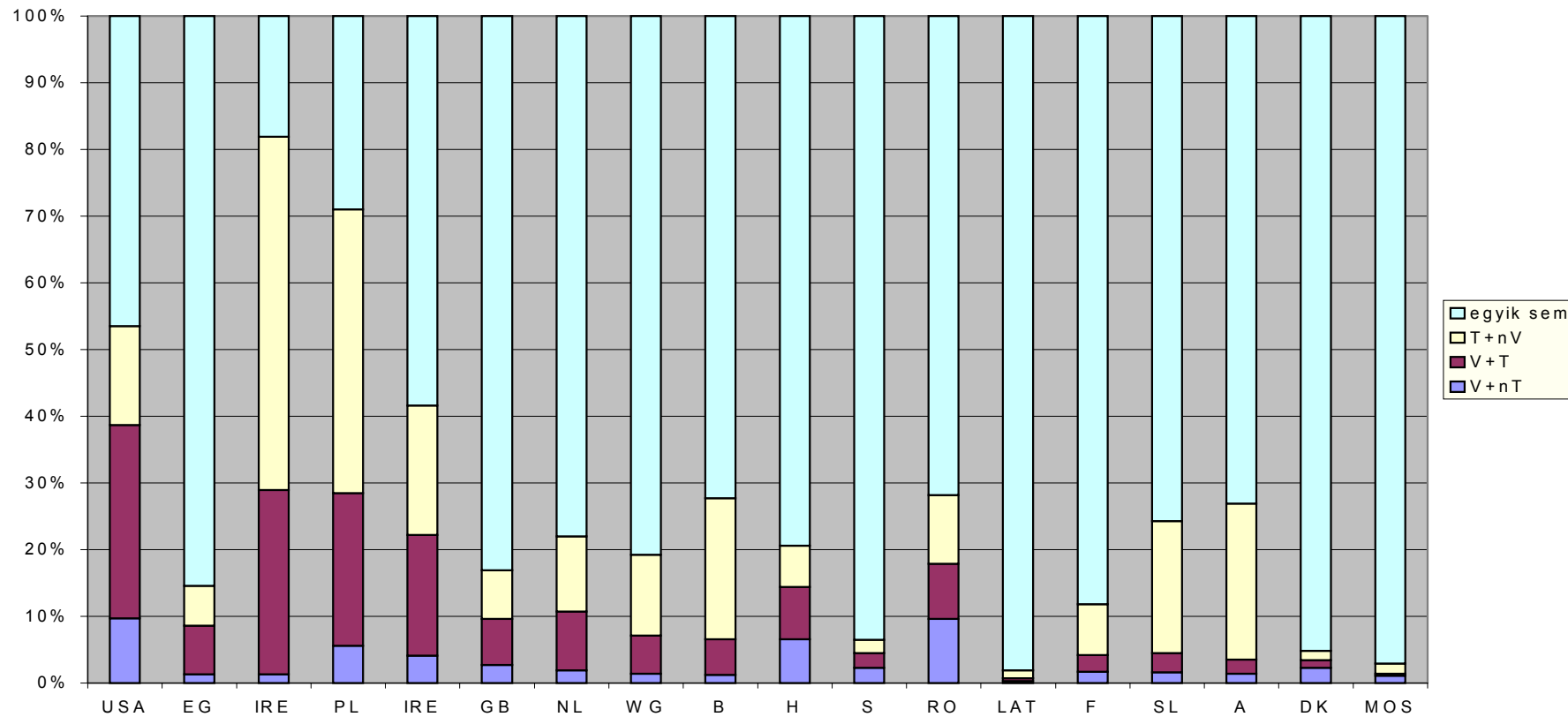
ennyire alacsony a gyakran templomba menők aránya. A Magyarországra jellemző mély istenhit, mély vallásosság–templomba (nem) járás–tanításokban való hit sajátos kapcsolata lehet a *még* élő, nem igazán aktív hagyományos vallásosságnak a jele, de úgy is fel lehet fogni, mint egyféle élő⁵², de némiképpen intézményellenes vagy legalábbis az egyháztól elszakadt-elszakadóban levő vallásosságot. (Ld. 4.2.5. ábra!)

Bár a vallásosság és rétegződés kapcsolatának részletesebb elemzésére még visszatérek, ezen a ponton nem maradhat említés nélkül az egyházas vallásosság és a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely összefüggése. Az egyházasan vallásosakon belül ugyanis két markáns réteg különböztethető meg, ami egyúttal alighanem a vallásosságnak is némileg eltérő típusait jelenti. E két réteg pedig az idős képzetlenek és a fiatal képzettek csoportja. Bár az egyes felmérések adatai a konkrét arányokat illetően eltérnek egymástól, a tendencia egyértelmű: míg az idős templomba járókon belül mindig abszolút többségben vannak a nem vagy alig iskolázottak, addig a fiatalokon belül éppen fordítva, a magasabb, legalább középfokú végzettségűek képeznek (mindig legalább relatív) többséget. Az idős csoporton belüli sok képzetlen embert természetesnek is vehetnénk, hiszen a társadalom egészében is az ötven éven felüliek közt jóval többen vannak ilyenek. Vizsgált csoportunkban azonban az átlagos aránynál is (szinte mindig szignifikánsan) magasabb az alacsony végzettségűek aránya.

⁵² Az élő voltát mutathatja az, hogy az ide tartozók nagy arányban rendszeresen imádkozók, s lényegesen nagyobb arányban fogadják el a hagyományos keresztény erkölcs tanítását, mint a magyar átlag.

4.2.5. ábra

Templomba járás és mélyen vallásosság kapcsolata néhány országban

Ezzel szemben a fiatal templomba járókon belüli magas végzettségűek aránya észrevehetően meghaladja az átlagot. Ily módon a hetente templomba járó csoporton belül idősök és fiatalok közt két okból is növekszik a végzettségbeli különbség: egyrészt a fiatalabbak eleve iskolázottabbak, másrészt kifejezetten a magasabb végzettségűek hajlanak közülük a gyakori templomba járásra. (Ld. 4.2.1. és 4.2.2. táblázat!)

Az alacsonyabb és a magasabb végzettségűek vallásosságában esetlegesen fennálló különbségekről a rendelkezésre álló felmérések adataiból nem sokat tudhatunk meg, lévén, hogy azok nem speciálisan az egyházas vallásosság feltérképezésére vállalkoztak, s ezért igen kis számban vannak a mintában ilyen értelemben vett vallásosak, ez pedig majdnem lehetetlenné teszi, hogy az itt használható kérdéseket ezek alcsoportjainak bontásában vizsgáljuk. A kilencvenes évtized általában vett vallás- és értékméréséből származó adatok szerint mindenesetre a vallásosságra, elmélyült istenhitre, hagyományos hittartalmak elfogadására vonatkozó kérdésekben nem mutatkozott szignifikáns különbség a két alcsoport között. Amiben valamelyest megragadható a különbség, az az aktivitás (ugyanis az iskolázottabb gyakori templomba járók aktívabbak a kevésbé iskolázottaknál egyéb, egyházhoz kapcsolódó tevékenységekben is, mint a templomba járás), s ennyiben csoportosításunk kapcsolódik Tomka Miklós már említett különbségtevéséhez (passzív, fogyasztó, illetve aktív közösségi egyháztagok).⁵³

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a csoportok csak egy szeletét jelentik a magyar társadalomnak, itt most igyekeztem a “legvallásosabb” részen belüli típusokat megragadni. Valójában azonban — mint eddig is láttuk — még vallásosság szempontjából is további részekre osztható a népesség.

⁵³ Önkéntelenül adódik a gondolat, hogy ezt a kétféle egyházas vallásosságot a tradicionális és a modernebb címkével is ellássuk, s így a hagyományos falusi és mai közösségorientált városi vallásossághoz kössük. Adataink azonban sajnos ilyen szintű rétegzést — ahogy már az előbb is említettük — nem tesznek lehetővé. Annyi viszont így is világos, hogy az idősebb templomba járókon belül több a falusi..

Összességében mindezek a csoportosítások alátámasztják a három nagy világnézeti-vallásossági tömb létezését, s hol az egyházas, hol a maga módján vallásosak csoportját bontják tovább. Igaz, még a két végpont sem mindig egyértelmű, hiszen egyrészt kérdéses, “a” vallásosság vagy az istenhit hiányát tartjuk-e lényegesebbnek a negatív póluson, másrészt hogy mit tekintünk az egyházas vallásosság szempontjából fontosabbnak: az istentiszteleteken való rendszeres részvételt vagy az előírt tanokban való hitet. Természetesen minél több szempontot veszünk figyelembe, annál kisebb az egyházasan hívők csoportja. Az is megállapítható, hogy a két végpont közötti, a társadalomban legnagyobb tömb további alcsoportjainak határai a vizsgálatba bevont változók függvényében alakulnak olyan értelemben is, hogy maguk a kérdezettek is máshová helyezik magukat a válaszlehetőségek számától, megfogalmazásától függően.

4.2.1. táblázat A legalább középiskolát végzettek aránya a hetente templomba járókön belül és a teljes népességben: a két arány hányadosa, három korcsoportban⁵⁴

	Mobil92 N=391/ 3114	MHP92 N=581/ 5170	MHP94 N=412/ 3890	MHP97 N=367/ 3680	Monitor98 N=382/ 3663	Európa99 N=155/ 1505
18-29 éves	1,22*	1,46***	1,26*	1,39	1,22*	1,32
30-49 éves	1,55	1,37	1,28*	1,16	1,64	1,76
50 éves és idősebb	0,76**	0,99	1,06	1,03	0,63	0,89*

* Az összefüggés elfogadható szinten nem szignifikáns.

** Az összefüggés $p=0,052$ szinten szignifikáns.

*** Az összefüggés $p=0,068$ szinten szignifikáns.

⁵⁴ Mivel az egyes felmérésekben nem azonos az egyes iskolázottsági szintekbe tartozók aránya, jobbnak látszott a hányados közlése.

4.2.2. táblázat A legfeljebb általános iskolát végzettek aránya a hetente templomba járókön belül és a teljes népességben: a két arány hányadosa, három korcsoportban⁵⁵

	Mobil92 N=391/311	MHP92 N=581/517	MHP94 N=412/389	MHP97 N=367/368	Monitor98 N=382/366	Európa99 N=155/150
	4	0	0	0	3	5
18-29 éves	0,96*	0,53***	0,56*	1,06	0,96*	0,21
30-49 éves	0,63	0,79	0,67*	0,66	0,32	0,13
50 éves és idősebb	1,05**	1,12	1,12	1,13	1,22	1,18*

* Az összefüggés elfogadható szinten nem szignifikáns.

** Az összefüggés $p=0,052$ szinten szignifikáns.

*** Az összefüggés $p=0,068$ szinten szignifikáns.

⁵⁵ Ld. előző jegyzet.

A magyar vallásosságról tehát az eddigiek alapján összefoglalóan elmondható, hogy legalább hárompólusú, s társadalmunkban a sem nem a hagyományos értelemben vett vallásosakat, sem nem az egyáltalán nem vallásosakat tartalmazó csoport a meghatározó. Ez sem egynemű réteg ugyanakkor, a csak intézményes aktivitásukban kevésbé egyházhű csoportoktól a teljesen következmények nélküli, “üres” vallásosságot hordozókig magában foglal sok mindenkét. Ha ez utóbbiakat nem tekintjük “igazán” vallásosnak, megállapíthatjuk, hogy velük együtt meghatározó többséget alkotnak országunkban a “nem igazán” vallásosak. Ha pedig az egyházas vallásosságot tekintjük, elmondható, hogy alacsony szintű — megkopott (?) — aktivitás, de a hagyományos értelemben véve viszonylag mély hit jellemző társadalmunknak erre az arányában nem túl nagy, de számszerűleg elég jelentős csoportjára, s hogy e csoporton belül igen nagy generációs különbség tapasztalható.

Ezek a megállapítások alátámasztják 1. hipotézisünket a hármas világnézeti mezőnyről, de csak részben erősítik meg az egyházasan vallásosak két alcsoportjáról szóló 2. hipotézisünket, amennyiben csak az aktivitásbeli, illetve összetételbeli különbségek voltak kimutathatók, magában a vallásosság jellegében nem tudtunk kimutatni különbséget alcsoportok között. Így a megújult vallásosságra csak közvetett információt kaptunk.

4. 3. fejezet

A felekezethez tartozás szerepe

Bár hipotézis nem fogalmazódott meg róla, a vallásosságot tárgyalva elengedhetetlen kitérni a felekezethez tartozásra is. Az egyes társadalmak kultúrájához, értékrendjéhez nagy mértékben hozzátartozik felekezeti berendezkedésük, s a mai társadalmakat nagyban alakították egyháza(i)k hagyományai. Annak ellenére, hogy a felekezeti kötődés, egyházas vallásosság Európában majdnem mindenütt csökkenőben van, mind a mai napig jól megkülönböztethetők egymástól a katolikus, a protestáns és a vegyes (illetve Kelet-Európában az ortodox) dominanciájú társadalmak. Nem egy kérdésben találnak jó magyarázatra a kutatók az egyes társadalmak felekezeti hagyományaiban⁵⁶.

Ronald Inglehart az értékek terén megmutatkozó modernizáció és “posztmodernizáció” elemzésében használja az országok csoportosításának egyik eszközeként a felekezeti hagyományokat. Arra a következtetésre jut, hogy ezek nagy szerepet játszanak a mai értékrendszer alakulásában is, olyannyira, hogy az olyan, egykor protestáns többségű országokban, mint Németország vagy Hollandia, a mai katolikusok értékei sok tekintetben közelebb állnak a protestánsokéihoz, mint más országokban élő hittársaikéihoz (Inglehart, 1997, 100. old.).

Érdemes itt megemlíteni Gert Pickel szintén összehasonlító kutatások — az EVS-en túl az ISSP és a Nyugat-Európában több mint húsz évre visszamenő kutatássorozat, az Eurobarometer — adatait használó tanulmányát, melyben részletesen elemzi a felekezeti bontásnak magára a vallásosságra vonatkozó érvényességét (Pickel, 1995). Kimutatja, hogy a templomba járás

⁵⁶ Ha nem is a felekezetet, de a különböző vallási hagyományokat Huntington is annyira fontosnak tartja, hogy szerinte a civilizációk meghatározásában az egyik alapvető tényezőként kell megnevezni. Ő a kereszténységen belül nyugati és keleti ágat különböztet meg, tehát nem választja el élesen egymástól a katolikus és a protestáns egyházakat, de a keleti ortodoxiát tőlük igen. (Huntington, 1998.)

gyakoróságán túl az istenhit, a hagyományos keresztény tanításokban való hit és az egyházban való bizalom terén is különbség áll fenn a katolikus, a protestáns és a vegyes nyugat-európai társadalmak közt.

Magyarországon a felekezetek között a vallásosság szempontjából vannak ugyan különbségek, de ezek nem nagyon jelentősek. Talán a leginkább szembetűnő különbség a vallásgyakorlás módjában mutatkozik. A katolikusok gyakrabban járnak templomba, viszont a protestánsok többet imádkoznak. A templomba járás gyakoriságáról elmondható, hogy a protestánsokon belül is főként a reformátusok mennek ritkábban istentiszteletre. Itt azonban, úgy tűnik, nem annak hatásáról van szó, hogy a protestáns egyházakban kevésbé erős követelmény a vasárnapi istentiszteleten való heti részvétel. Hiszen ekkor a valamivel ritkább templomlátogatás kellene, hogy jellemző legyen az egyházhű protestánsokra, ezt azonban minden rendelkezésemre álló adat cáfolja. A heti templomba járás után következő kategóriákba a reformátusok és a katolikusok közül hozzávetőleg ugyanolyan arányban tartoznak. A lényeges különbség valójában az, hogy a reformátusok közt sokkal többen vannak olyanok, akik soha nem mennek templomba. Illusztrációul hadd álljon itt az egyik legnagyobb mintás felmérés ide vonatkozó adata:

4.3.1 táblázat: Az egyes felekezetekbe bejegyzettek templomba járási gyakorisága, Magyar Háztartás Panel, 1992, százalék

	Milyen felekezetbe keresztelték vagy jegyzték be?						Összesen	
Milyen gyakran jár templomba?	római és görög katolikus	református	evangélikus	izraelita, zsidó	egyéb felekezet	ateista	nem tudja	
soha	35,6	42,6	33,7	65,2	29,4	71,6	72,7	39,2
szinte soha	42,5	41,8	48,8	34,8	23,5	22,6	23,6	41,3
havi 1-3x	8,8	8,3	8,4		8,8	2,1	1,8	8,2
hetente	13,0	7,3	9,0		38,2	3,7	1,8	11,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	3671	1163	166	23	34	243	55	5355

Ha azonban az egyházas vallásosság egyes, nem a templomba járást alapul vevő mutatói és a felekezet kapcsolatát nézzük, nem ilyen egyszerű a

helyzet. Bár adatainkon nem *bizonyítható*, hogy a protestánsok közt valóban jobban elterjedt volna a magán- (tehát nem nyilvános) gyakorlat és egyházas hit összekapcsolódása, az kétségtelen, hogy a kilencvenes évek elejének több felmérésében is több kérdés esetén⁵⁷ is *előfordul*, hogy a nem hetente templomba járó csoportokban a protestánsok nagyobb hithűséget mutatnak fel, mint a katolikusok. Ezek a különbségek a két felekezet között azonban elszórtak és soha nem szignifikánsak.⁵⁸ Ugyanez mondható el a mélyebb, személyesebb istenhit és a ritkább templomba járás esetéről is: a protestáns két-három hetente vagy havonta templomba járók között ugyan valamivel többen mondják, hogy személyes Istenben hisznek vagy hogy úgy gondolják, az Isten személyesen törődik az emberrel stb., mint a katolikusok között, de a különbség az egyes egyházak hívei között soha nem szignifikáns. Az imádkozás gyakorisága azonban — *enyhén* bár, de — tényleg mindig egyértelműen nagyobb a ritkábban mint hetente templomba járó protestánsok körében. Az ima gyakorisága pedig összefügg mind az istenhittel, mind az egyházi tanításokban való nagyobb hittel. Ily módon azt mondhatjuk, hogy mivel a protestánsok némileg többet imádkoznak, mint a katolikusok, esetükben a vallásosságot valamivel jobban mutatja az ima, mint a templomba járás.

Mindezek az eredmények összességükben azt sugallják, hogy Magyarországon a protestánsok hite, vallásossága *némiképpen* függetlenebb az intézményes vallásgyakorlástól, mint a katolikusoké, de ez a különbség nem jelentős.

⁵⁷ Olyan kérdések közül, mint a halál utáni életben, mennyben, pokolban, sátánban stb. való hit.

⁵⁸ Ezeket az eredményeket nem közlöm, mert túlságosan sok helyet foglalna el.

5. FEJEZET

VALLÁSOSSÁG, MODERNIZÁCIÓ ÉS SZEKULARIZÁCIÓ

5.1. Vallásosság és társadalmi helyzet

A következő részben megvizsgálom a társadalmi helyzet és a vallásosság magyarországi kapcsolatát. Ez a kérdés nem újkeletű, Magyarországon is többen vizsgálták, főként az utóbbi időben (pl., Fischer György, Földvári Mónika, Szántó János, Tomka Miklós⁵⁹).

A rendszerváltás előtti, "szocialista" korszakban elfogadott nézet volt, hogy Magyarországon a vallásos emberek zömükben a társadalmi hierarchia alsó részén találhatók, hátrányos és bizonyos értelemben peremhelyzetűek. A jelenséget Tomka Miklós részletesen elemezte 1977-es tanulmányában (Tomka, 1977), és egyértelműen megerősítette a közvélekedést. Kölcsönös összefüggést tudott kimutatni az alacsonyabb társadalmi helyzet és a vallásosság között. Újabban ő és Révay Edit kiemelten hangoztatja, hogy azok az emberek, akik vallásosnak mondják magukat, valamint az intenzívebben vallásgyakorlók tömegükben mennyire alacsony státuszúak, illetve mennyivel alacsonyabb státusszal rendelkeznek, mint a társadalom átlaga. Jóval több köztük a nő, az idős, a falusi és az alacsonyabb végzettségű. (Ld. pl. Révay, 1997; Tomka, 1999) Fischer György is felhívja rá a figyelmet, hogy "...a vallásos emberek nem jelentenek kívánatos vásárlói célcsoportot", ugyanis szegényebbek, iskolázatlanabbak, távolabb élnek a központoktól és sok köztük a nő (Fischer, 1997, 196. old.). Ebből arra következtethetnénk, hogy ma is negatív kapcsolat áll fenn a vallásosság és a társadalmi helyzet között. Ekkor — ha feltételezzük, hogy a régebbi múltban nem állt fenn ez az összefüggés — egy olyan vallási változási tendenciát kellene elképzelnünk, amely

egybecsengene a szekularizációs tézisben rejlő várakozással, amennyiben ezt a fajta összefüggést úgy értékelhetnénk, mint a vallásosság csökkenésének vagy hanyatlásának a jelét. (Tehát amikor a vallásosság a társadalom peremén levők közé szorul vissza.) Másfelől azonban, ha a társadalmi státuszt függő változónak tekintjük, azt is mondhatnánk, hogy egy ilyenféle kapcsolat megléte a múltbeli vallásüldözés, vagy legalábbis a vallás visszaszorításának jele. (Tehát ekkor azt mondhatnánk, hogy a vallásos hit, a vallásos viselkedés teszi/tette az embert alacsonyabb státuszúvá.) A két hatást sajnos a rendelkezésünkre álló keresztmetszeti adatokkal nem nagyon tudjuk szétválasztani⁶⁰, a tisztánlátás érdekében mégis fontos, hogy megállapítsuk, mi a helyzet a jelenlegi, már a vallásüldözés utáni korszakban, s ha lehetséges, legalábbis mára nézve a szekularizációs hipotézisről véleményt mondjunk.

A kapcsolat meglétét mutatja Tomka Miklós egy újabb, 1990-es elemzése is (Tomka, 1990d). Ebben a tanulmányában a szerző összehasonlítja az 1970-es évek adatait az 1980-as évek elejéről származó adatokkal. Bár az egybevetésből kiderül, hogy csökken a rétegek közti különbség, 1985-ben még mindig fennáll a szabály: minél magasabb végzettségű valaki, annál kisebb a valószínűsége, hogy hívőnek vallja magát. Ha nem a vallásos önjellemzést, hanem a templomba járást nézzük, akkor azonban már — egy szintén ismertetett, 1982-es felmérés adatai szerint — más a helyzet: a legalacsonyabb végzettségűek után a legmagasabb, egyetemi végzettségűek következnek a gyakori templomba járásban, s az összefüggés alakja egy fordított J betűhöz hasonló.

A vallásosság és alacsony társadalmi helyzet kapcsolatával Szántó

⁵⁹ Vö. Fischer, 1997, Földvári, 1996, Szántó 1990, 1992, 1994., Tomka 1977, 1990d, 1999.

⁶⁰ Ugyanis ha például egy idősebb ember ma segédmunkás és hívő, nem tudjuk, azért lett-e belőle csupán segédmunkás, mert hívő volt, vagy azért maradt-e hívő, mert segédmunkás volt. Ráadásul megváltozhatott az egyes emberek hite a kifejezett üldözés óta is, lehetséges, hogy valaki az üldözés idején nem gyakorolta vallását, aztán ahogy enyhült a nyomás, visszatért vallásához. Ezek a változtatások azonban nem jelentkeznek általában a keresztmetszeti adatokban. Bizonyos tendenciák kifejezetten mobilitással foglalkozó kutatásokból felrajzolhatók, ezekkel a vallás és mobilitás kapcsolatának tárgyalásakor fogok foglalkozni.

János is foglalkozott, s ezt egyik tanulmányában megerősítette (Szántó 1992). Az ISSP91 adatait elemezte — ez egy 1000 fős minta — sokváltozós módszerekkel, és kapcsolatot talált — igaz, *gyenge* kapcsolatot — a társadalmi státusz és a vallásosság között. Másutt azonban, egy másik, nagyobb mintán (Magyar Háztartás Panel, 1992) végzett elemzés után ugyanő arra jut, hogy ez az összefüggés *lényegében látszólagos*. Ha különválasztjuk a demográfiai ismérveket az egyéb hierarchiaképző jellemzőktől, ez utóbbiak közt a vallásosság nem jelent hátrányt. (Szántó 1994). Mint Szántó konklúziójában leszögezi: *“Nincs tehát egyértelmű közvetlen összefüggés a családok társadalmi státusza és vallásosságának mértéke között. A vallásos családok nem azért esnek nagyobb valószínűséggel a legrosszabb státuszcsoportba, mert vallásosak, hanem mert e családok tagjai idősek, átlagosan 60 év felettiak, ebből következően inaktívak, alacsony iskolai végzettségűek és nagyobb részben falusias jellegű településeken laknak”* (Szántó 1994:52)⁶¹.

Mostani vizsgálódásaim során a némileg ellentmondásos eredmények miatt nagyobb mintán próbáltam ellenőrizni az összefüggést, illetve friss adatokon megnézni, változhatott-e valami e téren.

Adatok:

Én is főként a Magyar Háztartás Panel adatait használtam, mint Szántó. Ebben a vizsgálatban 1992-től 1997-ig több ezer háztartás négy-ötezer tagját évről évre megkérdezték, a vallással kapcsolatban 1992-ben, 1994-ben és 1997-ben. 1998-ban ugyanehhez a kutatási koncepcióhoz illeszkedve, de már nem panelmintán újból több ezer háztartást, s mintegy négyezer személyt

⁶¹ Természetesen a fogalom — a mai rétegződéskutatók egy része szerint különösen — nem egyszerűsíthető le a “megszerzett” jegyekre, sőt. Az újabb miliőelméletek kiemelik a “veleszületett” jegyeknek (mint a nem vagy az életkor) a társadalmi tagozódásban játszott, újabban ismét egyre fontosabb szerepét. (Hradil, 1995. 347-387. old.) Ha tehát a “veleszületett” demográfiai jellegzetességeket is struktúraképzőknek tekintjük, nem helyénvaló a “látszólagos összefüggés” kifejezés, ekkor inkább csak a státusz- vagy struktúraképző elemek két csoportjáról beszélhetünk. Én a magam részéről mindazonáltal a kulturális tőke kiemelt szerepét hangsúlyoznám, s a foglalkozási státuszon kívül az iskolai végzettséget tekintem meghatározónak a társadalmi rétegződésben elfoglalt

kerestek meg, és itt is szerepeltek a vallásra vonatkozó alapkérdések. Az összevetés megerősítésére használtam még helyenként a KSH, valamint a Tárki egyaránt 1992-es mobilitásfelvételének az adatait is.

Fogalmak s azok mérése:

A társadalmi pozíciót a fent említett két részre bontva veleszületett és szerzett jegyekre választottam szét. Az előbbieken olyan demográfiai ismérveket értettem vizsgálataimban, mint nem és életkor; az utóbbiakon olyanokat, mint iskolázottsági fok, foglalkozás, kereset-jövedelem. (Közbülső helyre tettem a lakóhelyet.)

A *vallásosságot* két kérdés érintette a háztartáspanelben: egy a hívő önbesorolásra kérdezett rá⁶², egy pedig a templomba járás gyakoriságára⁶³. Ennek következtében elemzésemben a “vallásosak” vagy “hívő önbesorolásúak” nagyobb csoportját tudtam elkülöníteni, illetve külön kezeltem az intenzíven vallásgyakorlók vagy egyházasan vallásosak csoportját. (Ez utóbbiakon belül is megkülönböztettem néha a két-három hetente és a legalább hetente templomba járókat, de többnyire a hetente járók kategóriájával dolgoztam. A hívő önbesorolás itt nem volt külön szempont, hiszen a gyakori templomba járók döntő többsége hívőnek vallja magát.) Továbbá az egyházas vallásosság skálájaként használtam a templomba járási gyakoriságokból képzett változót.⁶⁴

helyet illetően. A demográfiai jellemzőket pedig inkább valamiféle háttértényezőknak tekintem.

⁶² “A lapon olvasható állítások közül melyik jellemzi az Ön Istennel kapcsolatos hitét: 1., mindig is hívő, vallásos ember voltam, 2. régebben nem voltam vallásos ember, de most az vagyok, 3. valamikor (fiatalabb koromban) hívő, vallásos ember voltam, de már nem vagyok az, 4. sosem voltam vallásos, hívő ember, ma sem vagyok az.”

⁶³ “Milyen gyakran jár templomba? Soha; ritkábban, mint évente; évente néhányszor; havonta egyszer; havonta 2-3-szor; minden héten; hetente többször; naponta.”

⁶⁴ A változó létrehozásakor majdnem ugyanúgy jártam el, mint Hout és Greeley (Hout, Greeley, 1998, 116. old.), akik a bemondott templomba járási gyakoriságokat átszámolták heti templomba járási valószínűségekké. Én megszoroztam százal a valószínűségeket, s így egy 0-tól 99-ig terjedő skálát kaptam, ahol — követve Hout és Greeley arányait — a soha válasz 0 értéket kapott, a ritkábban mint évente 1-et, az évente néhányszor 5-öt, a havonta egyszer 23-at, a 2-3 hetente 58-at és a gyakrabban 99-et. Bár ez az eljárás némiképpen magában hordozza az önkényességet, feltétlenül azzal az előnnyel jár, hogy magasabb mérési szintű adatokat igénylő számításokat is végezhetünk adatainkon. Ilyen típusú adatokon nem ritka ez a fajta transzforáció. (A már idézett amerikai szerzőpáron kívül hasonló

Következtetések:

1. Általánosságban társadalmilag-demográfiaailag valóban hátrányosabb összetételűek a vallásosak, illetve fordítva, a demográfiai jegyek tekintetében hátrányosabbnak nevezhető rétegekben nagyobb a vallásosság előfordulásának aránya, mint a teljes népességben. Ezt minden rendelkezésemre álló adat megerősíti, s annyira elfogadott és közismert tény, hogy nem is lenne érdemes kitérni rá. Csak a változás nyomon követésének érdekében jegyzem meg, hogy a kilencvenes évtizedben még mindig fennáll az összefüggés.

5.1.1 táblázat: Az önmagukat hívőnek mondók közt az egyes rétegek aránya, zárójelben a teljes népességben megfigyelt arányok, százalék:

Réteg	Felmérés		
	MHP92	MHP97	Monitor98
nő	62,8 (54,7)	66,4 (55,8)	64,2 (55,0)
falusi	46,4 (39,4)	48,2 (39,5)	46,7 (39,6)
60 év fölötti	37,5 (26,9)	37,2 (25,2)	39,6 (26,2)
legfeljebb alsófokú végzettségű	54,1 (44,7)	53,8 (42,6)	55,4 (45,4)
fizikai munkás*	56,4 (55,0)	55,1 (51,5)	59,6 (56,8)

* A munkavállalási korú foglalkoztatottak körében.

5.1.2. táblázat: A hetente templomba járók közt az egyes rétegek aránya, zárójelben a teljes népességben megfigyelt arányok, százalék:

Réteg	Felmérés			
	KSH92**	MHP92	MHP97	Monitor98
nő	69,0 (54,3)	72,9 (54,6)	76,7 (55,9)	71,2 (55,3)
falusi	53,2 (38,7)	46,5 (39,2)	47,3 (38,1)	46,5 (39,1)
60 év fölötti	48,4 (26,4)	52,9 (26,5)	47,3 (24,6)	55,1 (25,7)
legfeljebb alsófokú végzettségű	66,4 (54,5)	56,9 (44,4)	55,2 (42,2)	60,1 (44,6)
fizikai munkás*	50,4 (58,9)	44,9 (54,7)	39,0 (51,4)	42,3 (56,6)

* A munkavállalási korú foglalkoztatottak körében.

** Hetente templomba járók helyett itt a vallásukat egyházban, gyakran gyakorlók szerepeltek.

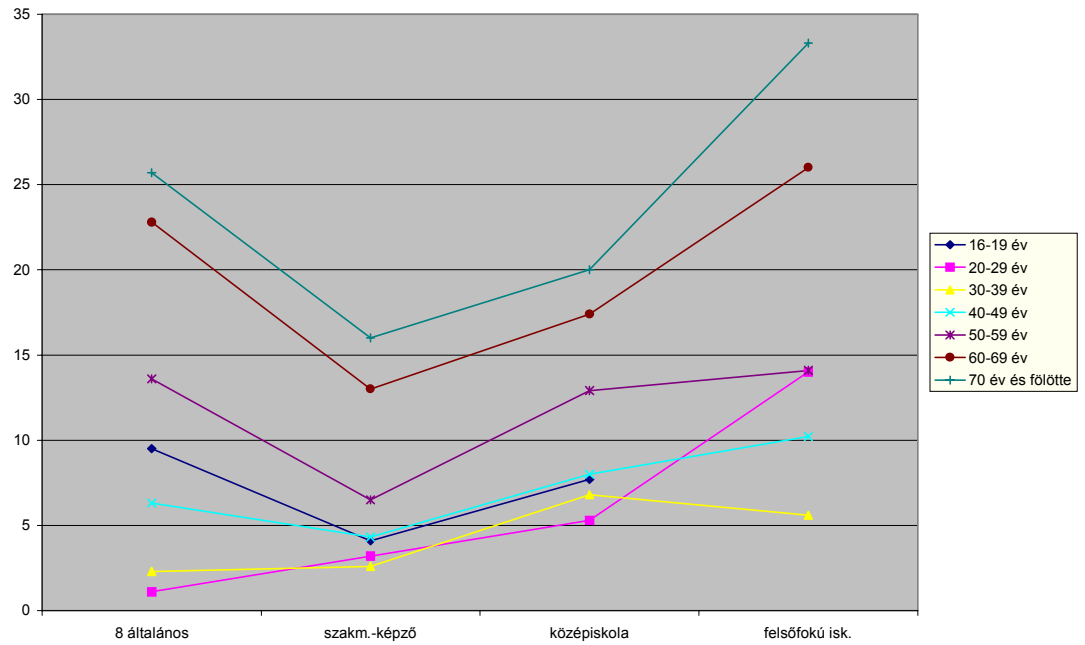
2. A legfőbb *demográfiai jegyet kiszűrve*, a társadalmi státusz általunk alkalmazott mutatói és a vallásosság között *nem áll fenn egyirányú*

eljárást követ pl. Pickel (1995), Müller és Pickel (1999), azzal a különbséggel, hogy ők 1-54-es skálát készítettek.)

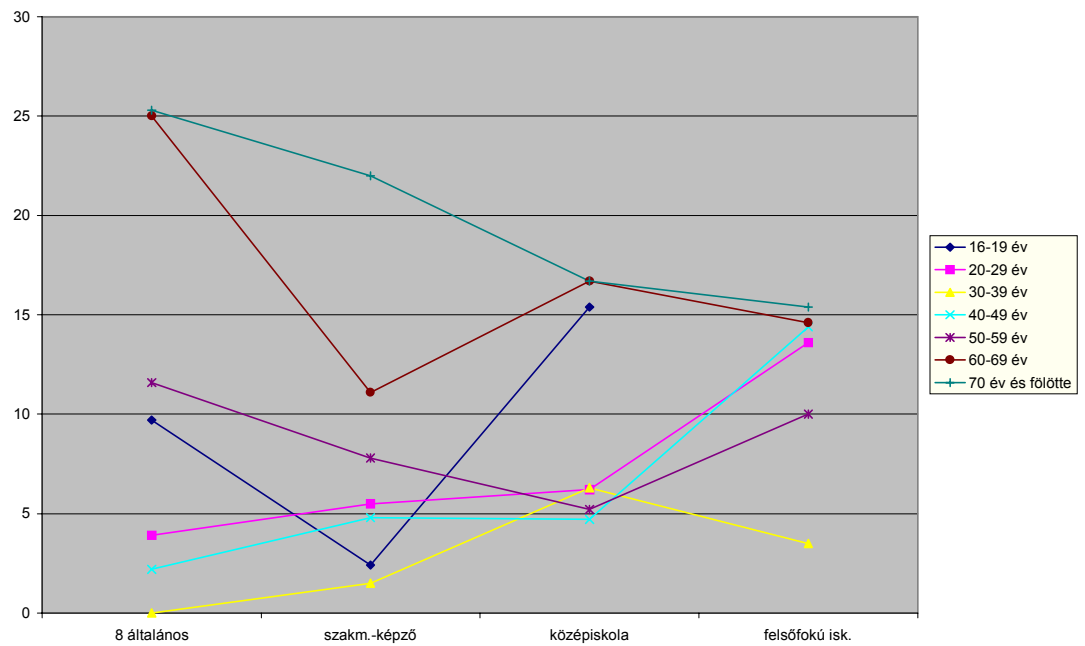
kapcsolat. Akár a vallásos önbesorolást, akár a gyakori templomba járást nézzük, megállapítható, hogy elegendő egyetlen kontrollváltozó, a *kor* bevonása, hogy eltűnjön az egy irányba mutatónak látszó negatív kapcsolat. Mind Tomka Miklós (Tomka, 1996), mind Szántó János (Szántó, 1994) felhívja a figyelmet arra, hogy Magyarországon mennyire extrém fokú a különbség az idősebb és a fiatalabb korosztály vallásossági szintje között. Ez a különbség a heti templomba járást illetően pl. kb. ötszörös a 30 év alatti és a 60 év felettek esetében. Indokolt volt tehát éppen ezt a változót kinevezni fő kontrollváltozónknak. Tehát ha megnézzük az egyes korosztályokban a végzettség, a foglalkozás vagy a jövedelem szerinti csoportokat, egyikben sem találjuk azt, hogy a hierarchiában legalacsonyabbtól a legfelső felé haladva egyenes vonalúan csökken a templomba járók aránya, s a vallásos önbesorolásuké sem mindig.

Nem képeztem összetett, többdimenziós státuszváltozót, mivel az így készült szokásos mérőeszközök általában tartalmazzák azokat a jellegzetességeket is, amiknek hatására éppen hogy elemenként vagyok kíváncsi. Így a társadalmi státusznak az első számú és egyben legjobban használható mutatója az iskolai végzettség lett, mivel ezt az információt szinte mindenkiről tudjuk. Ha tehát az iskolázottságot vesszük szemügyre, azt tapasztalhatjuk, hogy a legfiatalabbaknál éppen a felsőbb végzettségűek közt a magasabb a gyakran templomba járók aránya, de idősebb korban sem a legfelső végzettségűek közt vannak legkevesebben az intenzív vallásgyakorlást folytatók. Általában egy nem teljesen befejezett U betűhöz hasonlítható az összefüggés görbéje, ahol a szakmunkás végzettségűek találhatóak az U legalján, ők a legkevésbé templomba járók adataink szerint; a fiataloknál azonban teljes az U, sőt, a jobb szára magasabb.

5.1.1.a. ábra: A hetente templomba járók aránya az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoportonként, MHP92

5.1.1.b. ábra: A hetente templomba járók aránya az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoportonként, Monitor'98

Ha a nem, a lakóhely és a kor hatását együttesen kiszűrjük, amint ezt hat vizsgálat adatain számolva is megtettük logisztikus regressziószámítás segítségével, akkor az elemzések eredményeiből az tűnik ki, hogy a felsőfokú végzettség éppen hogy majdnem mindig *nagyobb* heti templomba járási hajlandósággal jár, mint az alacsony (1998-ban nincs szignifikáns különbség)⁶⁵.(Ld. 5.1.3.a–f. táblázatok!)

5.1.3.a. táblázat: A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggéslogisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Magyar Háztartás Panel, 1992*

----- Az egyenletben szereplő változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FIATAL	-1,4003	0,1134	152,3552	1	0,0000	-0,2227	0,2465
FÉRFI	-0,8513	0,1118	57,9820	1	0,0000	-0,1359	0,4268
VÁROSI	-0,4276	0,1061	16,2500	1	0,0001	-0,0686	0,6521
VÉGZETTSÉG			26,2883	3	0,0000	0,0818	
VÉGZ.(1)	0,6108	0,1686	13,1214	1	0,0003	0,0606	1,8419
VÉGZ.(2)	0,1650	0,1398	1,3937	1	0,2378	0,0000	1,1794
VÉGZ.(3)	-0,4120	0,1628	6,4035	1	0,0114	-0,0381	0,6623
Konstans	-0,8805	0,0901	95,4734	1	0,0000		

* Itt és a továbbiakban: FIATAL: 50 év alatti; VÉGZ. (1): felsőfokú végzettségű, VÉGZ(2): középfokú végzettségű, VÉGZ(3): szakmunkásképzőt végzett, az alapfokú végzettségűek képezik a referenciakategóriát.

⁶⁵ Ezt az utolsó oszlop értékei mutatják, amelyeket valószínűségként értelmezve az 1 alatti számok az egyenletben szereplő függő változó és a kérdéses magyarázó változó negatív irányú összefüggésére, az 1 feletti pedig pozitív irányú összefüggésére vallanak. Valójában az együttható nem valószínűséget, hanem esélyt mutat, ugyanis az eljárás során "...egy kétértékű ...változót magyarázunk meg több tényező együttes hatásának eredőjeként. A logisztikus regresszó módszerével olyan odds-okhoz jutunk, amelyek megmutatják, hogy mennyivel valószínűbb, hogy az adott esemény egy bizonyos társadalmi csoportban bekövetkezik, mint hogy be nem következik, egy másik társadalmi csoportban (referenciakategória) való bekövetkezésének valószínűségéhez képest" (Minarik-Sági, 1998, 173. old.) Az összefüggés szignifikanciaszintjét szintén leolvashatjuk a táblázatból (6. oszlop: Sig felirat).

5.1.3.b. táblázat: A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Tárki, Társadalmi mobilitás, 1992

----- Az egyenletben szerepl. változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FIATAL	1,1181	0,1137	96,7822	1	0,0000	0,2006	0,3269
FÉRFI	1,0347	0,1345	59,1813	1	0,0000	0,1558	0,3553
VÁROSI	0,3192	0,1176	7,3631	1	0,0067	0,0477	0,7268
VÉGZETTSÉG			4,2029	3	0,2404	0,0000	
VÉGZ.(1)	0,4333	0,2209	3,8489	1	0,0498	0,0280	1,5424
VÉGZ.(2)	0,1460	0,1692	0,7451	1	0,3880	0,0000	1,1572
VÉGZ.(3)	0,0075	0,2605	0,0008	1	0,9772	0,0000	1,0075
Konstans	-0,8677	0,0972	79,7178	1	0,0000		

5.1.3.c. táblázat: A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Magyar Háztartás Panel 1994

----- Az egyenletben szerepl. változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FIATAL	-1,5560	0,1297	143,8956	1	0,0000	-0,2324	0,2110
FÉRFI	-0,9478	0,1250	57,4541	1	0,0000	-0,1453	0,3876
VÁROSI	-0,6838	0,1155	35,0799	1	0,0000	-0,1122	0,5047
VÉGZETTSÉG			21,1975	3	0,0001	0,0761	
VÉGZ.(1)	0,7119	0,1852	14,7830	1	0,0001	0,0698	2,0379
VÉGZ.(2)	0,2802	0,1558	3,2357	1	0,0720	0,0217	1,3235
VÉGZ.(3)	-0,1897	0,1731	1,2018	1	0,2730	0,0000	0,8272
Konstans	-0,8614	0,0948	82,4912	1	0,0000		

5.1.3.d. táblázat: A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Magyar Háztartás Panel, 1997

----- Az egyenletben szerepl. változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FIATAL	-1,1328	0,1247	82,5722	1	0,0000	-0,1818	0,3221
FÉRFI	-0,9651	0,1318	53,6237	1	0,0000	-0,1455	0,3809
VÁROSI	-0,4613	0,1184	15,1674	1	0,0001	-0,0735	0,6305
VÉGZETTSÉG			16,6438	3	0,0008	0,0661	
VÉGZ.(1)	0,5585	0,1872	8,8988	1	0,0029	0,0532	1,7480
VÉGZ.(2)	0,0936	0,1574	0,3538	1	0,5520	0,0000	1,0982
VÉGZ.(3)	-0,3380	0,1808	3,4965	1	0,0615	-0,0248	0,7132
Konstans	-1,0909	0,1006	117,5413	1	0,0000		

5.1.3.e. táblázat: A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Monitor'98

----- Az egyenletben szerepl. változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp (B)
FIATAL	-1,1853	0,1226	93,5505	1	0,0000	-0,1902	0,3056
FÉRFI	-0,6649	0,1215	29,9204	1	0,0000	-0,1050	0,5143
VÁROSI	-0,2999	0,1151	6,7923	1	0,0092	-0,0435	0,7409
VÉGZETTSÉG			7,5706	3	0,0558	0,0249	
VÉGZ. (1)	0,1659	0,1914	0,7512	1	0,3861	0,0000	1,1805
VÉGZ. (2)	-0,2307	0,1668	1,9141	1	0,1665	0,0000	0,7940
VÉGZ. (3)	-0,3348	0,1622	4,2578	1	0,0391	-0,0299	0,7155
Konstans	-1,1111	0,0974	130,0178	1	0,0000		

5.1.3.f. táblázat: A heti templomba járás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Európa'99

----- Az egyenletben szerepl. változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp (B)
FIATAL	-1,0771	0,1936	30,9685	1	0,0000	-0,1710	0,3406
FÉRFI	-0,5740	0,1872	9,3966	1	0,0022	-0,0864	0,5633
VAROS	-0,7692	0,1861	17,0845	1	0,0000	-0,1234	0,4634
VÉGZETTSÉG			12,3502	3	0,0063	0,0801	
VÉGZ. (1)	0,8200	0,2863	8,2025	1	0,0042	0,0791	2,2705
VÉGZ. (2)	0,4437	0,2429	3,3360	1	0,0678	0,0367	1,5585
VÉGZ. (3)	-0,1352	0,2536	0,2842	1	0,5940	0,0000	0,8736
Konstans	-1,1557	0,1672	47,7734	1	0,0000		

Ugyanez a típusú összefüggés egyházas vallásosság-vallásgyakorlás és magas végzettség között nem vagy nem mindig áll fenn, ha a gyakori templomba járók közé bevesszük a két-három hetente járókat is. Ez pedig azért van így, mert ez az a csoport, amelyik valójában átlagosan a legalacsonyabb végzettségű.

Ha az egyházas vallásosságot a templomba járás már említett 0–99-ig terjedő skálájával mérjük, s így nem csupán a hetente járást vesszük figyelembe, lineáris regressziószámítást alkalmazva megállapíthatjuk, hogy — kiszűrve a településtípus, a nem és a kor hatását — az előzőekkel összhangban vagy nincs szignifikáns kapcsolat végzettség és ilyen értelemben vett

vallásosság között, vagy szignifikáns enyhe pozitív kapcsolat van⁶⁶. (Ld. 5.1.4.a–b. táblázat!)

5.1.4.a. táblázat: A templomba járási gyakoriság és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés lineáris regresszióval számított modelljének együtthatói, Magyar Háztartás Panel 1994*

Modell	Nem standardizált együttható		Standardizált együttható Beta	t	Szig.
	B	Stand. hiba			
(Konstans)	26,560	2,012		13,201	0,000
Fiatal	-14,700	1,037	-0,233	-14,182	0,000
Férfi	-9,220	0,969	-0,147	-9,516	0,000
Városi	-7,237	1,020	-0,114	-7,098	0,000
Isk. végz.	0,951	0,368	0,044	2,584	0,010

* Az iskolai végzettséget 9 fokozatú skálán mérve.

5.1.4.b. táblázat: A templomba járási gyakoriság és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés lineáris regresszióval számított modelljének együtthatói, Monitor'98*

Modell	Nem standardizált együttható		Standardizált t együttható Beta	t	Szig.
	B	Stand. hiba			
(Konstans)	29,019	1,441		20,141	0,000
Fiatal	-12,349	1,019	-0,197	-12,118	0,000
Férfi	-8,104	0,986	-0,130	-8,219	0,000
Városi	-4,034	1,040	-0,064	-3,880	0,000
Isk. végz.	-0,168	0,332	-0,009	-0,506	0,613

* Az iskolai végzettséget 8 fokozatú skálán mérve.

Ha most rátérünk a templomba járásról a hívő önbesorolás és végzettség kapcsolatára, ismét csak logisztikus regressziót alkalmazva viszont azt állapíthatjuk meg, hogy a magasabb végzettség valóban némileg alacsonyabb fokú általánosabban vett “vallásossággal”⁶⁷ jár. (Ld. 5.1.5.a–b. táblázat!)

⁶⁶ A továbbiakban a követhetőség és a helytakarékoság kedvéért nem közlök minden táblázatot, csak mutatóba egyet-egyet.

⁶⁷ Ahol a vallásosságot a hívő önbesorolással mértük.

5.1.5.a. táblázat: A vallásos önbesorolás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Magyar Háztartás Panel'92

----- Az egyenletben szereplő változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FIATAL	-0,9746	0,0694	197,1535	1	0,0000	-0,1850	0,3773
FÉRFI	-0,6207	0,0678	83,7845	1	0,0000	-0,1198	0,5375
VÁROSI	-0,5299	0,0699	57,5197	1	0,0000	-0,0987	0,5886
VÉGZETTSÉG			18,1531	3	0,0004	0,0462	
VÉGZ.(1)	-0,3625	0,1200	9,1217	1	0,0025	-0,0353	0,6960
VÉGZ.(2)	-0,3184	0,0895	12,6649	1	0,0004	-0,0432	0,7273
VÉGZ.(3)	-0,2327	0,0877	7,0400	1	0,0080	-0,0297	0,7924
Konstans	1,2128	0,0758	256,1366	1	0,0000		

5.1.5.b. táblázat: A vallásos önbesorolás és a végzettség, kor, nem, lakóhely típusa közötti összefüggés logisztikus regresszióval számított modelljének együtthatói, Monitor'98

----- Az egyenletben szereplő változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FIATAL	-0,9577	0,0755	160,7741	1	0,0000	-0,1823	0,3838
FÉRFI	-0,6521	0,0747	76,1348	1	0,0000	-0,1246	0,5209
VÁROSI	-0,4985	0,0764	42,5761	1	0,0000	-0,0922	0,6075
VÉGZETTSÉG			19,1538	3	0,0003	0,0525	
VÉGZ.(1)	-0,4208	0,1310	10,3250	1	0,0013	-0,0418	0,6565
VÉGZ.(2)	-0,3310	0,1014	10,6573	1	0,0011	-0,0426	0,7182
VÉGZ.(3)	-0,2927	0,0944	9,6171	1	0,0019	-0,0399	0,7462
Konstans	1,1767	0,0809	211,3076	1	0,0000		

A (csak a foglalkoztatottakra vonatkozó) *foglalkozás* és a vallásosság kapcsolata is hasonló képet mutat az eddigiekhez. Ha összehasonlítjuk a szellemi és a fizikai munkát végzők vallásosságát, minden vizsgált évben azonos összefüggést figyelhetünk meg: a szellemiek heti templomba járásban egy kicsit megelőzik a fizikai dolgozókat, akik viszont egy árnyalatnyival — nem szignifikánsan — nagyobb arányban mondják magukat hívő, vallásos embernek. (Ld. 5.1.6.a–b. és 5.1.7.a–b. táblázat!)

5.1.6.a. táblázat: Templomba járási gyakoriság a foglalkozás jellege szerint, MHP, 1992, százalék

Foglalkozás jellege*	Milyen gyakran jár templomba?				Össz.	N=
	soha	majdnem soha	1-3-szor havonta	hetente		
szellemi	42,0	42,3	7,1	8,7	100,0	665
köztes	41,4	49,6	4,6	4,3	100,0	280
fizikai	39,8	47,0	7,9	5,3	100,0	1140
Összesen	40,7	45,9	7,2	6,2	100,0	2085

p=0,003

5.1.6.b. táblázat: Templomba járási gyakoriság a foglalkozás jellege szerint, MHP, 1997, százalék

Foglalkozás jellege	Milyen gyakran jár templomba?				Össz.	N=
	soha	majdnem soha	1-3-szor havonta	hetente		
szellemi	49,3	37,0	5,1	8,7	100,0	554
köztes	52,8	40,2	2,0	5,1	100,0	254
fizikai	48,3	41,9	5,3	4,6	100,0	855
Összesen	49,3	40,0	4,7	6,0	100,0	1663

p=0,008

5.1.7.a. táblázat: Vallásos önbesorolás a foglalkozás jellege szerint MHP, 1992, százalék

Foglalkozás jellege	Hívó-e?		Össz.	N=
	hívó	nem hívó		
szellemi	34,9	65,1	100,0	642
köztes	36,9	63,1	100,0	271
fizikai	39,8	60,2	100,0	1115
Összesen	37,9	62,1	100,0	2028

p=0,58

5.1.7.b. táblázat: : Vallásos önbesorolás a foglalkozás jellege szerint MHP, 1997, százalék

Foglalkozás jellege	Hívó-e?		Össz.	N=
	hívó	nem hívó		
szellemi	30,7	69,3	100,0	525
közép	30,9	69,1	100,0	246
munkás	35,5	64,5	100,0	820
Összesen	33,2	66,8	100,0	1591

p=0,132

* Itt szellemi foglalkozásúnak vettünk mindenkit, aki nem fizikai munkás volt, kivéve a művezetőket, alsóvezetőket és önállókat, ők képezik a "köztes" csoportot.

Végül a társadalmi pozíció egyik jó mutatója lehet a *személyes jövedelem*, s lényegesen más kapcsolatot ez sem mutat a vallásossággal. Mint a regresszióelemzés mutatja, a nem, a lakóhely és a kor hatását kiszűrve gyakorlatilag nincs különbség sem a heti templomba járók és nem járók, sem vallásos és nem vallásos önbesorolásúak jövedelme között⁶⁸. (Ld. 5.1.8.a–b. táblázat!)

5.1.8.a. táblázat: A személyes jövedelem és nem, lakóhely típusa, heti templomba járás és korcsoport összefüggése lineáris regresszióval számolt modelljének együtthatói. MHP1992

	Standardizálatlan	Standardizált		t	Szig.
	együttható	Std. hiba	Beta		
	B				
(Konstans)	5791,900	599,147		9,667	0,000
Férfi/nő	5183,875	375,724	0,206	13,797	0,000
Városi/falusi	3567,708	380,396	0,139	9,379	0,000
Nem jár	450,400	597,917	0,012	0,753	0,451
hetente/hetente					
jár templomba					
50 év alatti/feletti	2900,989	384,370	0,114	7,547	0,000

Függő változó: teljes személyes nettó jövedelem, 1992. márc.

5.1.8.b. táblázat: A személyes jövedelem és nem, lakóhely típusa, heti templomba járás és korcsoport összefüggése lineáris regresszióval számolt modelljének együtthatói. MHP1997

	Standardizálatlan	Standardizált		t	Szig.
	együttható	Std. hiba	Beta		
	B				
(Konstans)	19566,013	2707,025		7,228	0,000
Férfi/nő	8695,096	1596,481	0,089	5,446	0,000
Városi/falusi	9546,110	1606,924	0,096	5,941	0,000
Nem jár	-3632,016	2688,079	-0,022	-1,351	0,177
hetente/hetente					
jár templomba					
50 év alatti/feletti	2847,457	1628,593	0,029	1,748	0,080

Függő változó: teljes személyes nettó jövedelem, 1997. márc.

A fiatalabbak körében végbemenő változást nagyon jól mutatja, hogy míg a teljes népességben a *vallásos önbesorolás* (nem a gyakori templomba

⁶⁸ A vallásos önbesorolásúak 1992-ben némilleg (nettó kb. 1600 Ft-tal) kevesebbet kerestek a nem vallásosaknál, utána azonban már nem mutatkozott szignifikáns különbség a két csoport között. Ezeket

járás!) esélyét a magasabb végzettség valamelyest rontja, addig a fiataloknál már nem mutatható ki ez az összefüggés sem. (Ld. a függelék F18–20. táblázatát!)

*Ezek az eredmények afelé mutatnak, hogy a kilencvenes években az — iskolai végzettséggel, foglalkozással, lakóhellyel és személyes jövedelemmel mért — társadalmi státusznak és az egyházas vallásosságnak (vagy legalábbis vallásgyakorlásnak) **nincs** egymással közvetlen egyirányú kapcsolata, s az előbbi és a vallásos önbesorolás közötti efféle kapcsolat is eltűnőben.*

Összefoglalóan még egyszer nagyon fontos hangsúlyozni a korcsoportos elemzés eredményét! Itt látható, hogy két merőben eltérő csoportra bomlik az intenzíven vallásosok rétege: fiatal, a korcsoportjuk átlagához képest is magas státuszúakra (magas végzettségű, szellemi-értelmiségi foglalkozású, viszonylag jól kereső, sokszor városi személyekre), és idős, a korcsoportjuk átlagához képest is alacsony státuszúakra (alacsony végzettségű, nagy arányban nyugdíjas vagy fizikai foglalkozású, többségében falusi emberekre). (Ld. 5.1.9.a–b. táblázat!) A fiatalabb vallásgyakorlók korosztályuk átlagánál is jóval magasabb státuszúak, az idősebbek korosztályuk átlagánál is alacsonyabb státuszúak. Mind az elemi logika, mind az empiria arra mutat, hogy ezzel a “vallásosság” tartalma is változik.

Ily módon azt mondhatjuk, a korosztályi megoszlástól eltekintő elemző csalóka képet kap, s nem egészen jogosan vonja le a következtetést, hogy társadalmunkban eleve vagy még mindig összekapcsolódik hátrányos helyzet és vallásosság. Sőt, ha minden továbbra is úgy alakul, ahogy most áll a helyzet, valószínűsíthető, hogy néhány évtized múlva a maitól *teljesen* eltérő (vagyis meglehetősen kedvező) helyzetet fog elfoglalni a társadalomban ez a réteg, s szó sem lesz a társadalmi hierarchiában elfoglalt alsó hely és a vallásosság összekapcsolódásáról. Ezt csak az a korosztályi hatás módosíthatja, hogy

a táblázatokat ld. a függelékben (F.16–17. táblázatok)!

“idősebb” korban — 50 év körül — tapasztalható egy “megtérési hullám”, de ez is csak akkor lesz így, ha ez inkább jellemző az alacsonyabb státuszúakra, ami kérdéses⁶⁹. Az is megállapítható, hogy az általában vett vallásosok közt eltűnőben vannak a rétegződésbeli különbségek.

5.1.9.a. táblázat: A hetente templomba járók összetétele, Monitor'98, százalék (zárójelben a teljes adott korosztályra jellemző arány)

	30 év alattiak	60 év fölöttiek
Felsőfokú végz.	15,8 (6,9)*	4,8 (7,1)
Alsófokú végz.	13,2 (20,0)*	79,8 (70,8)
Szellemi fogl.	33,3 (24,3)	-
Budapesti	19,7 (14,6)	9,6 (18,5)
Falusi	39,3 (33,3)	50,0 (42,9)
Nő	54,8 (47,8)	74,0 (63,5)

* 20-29 évesek

5.1.9.b. táblázat: A vallásos önbesorolásúak összetétele, Monitor'98, százalék (zárójelben a teljes adott korosztályra jellemző arány)

	30 év alattiak	60 év fölöttiek
Felsőfokú végz.	8,5 (7,1)*	4,4 (6,5)
Alsófokú végz.	19,2 (21,1)*	76,6 (71,0)
Szellemi fogl.	25,5 (22,8)	-
Budapesti	11,5 (14,8)	16,0 (18,1)
Falusi	36,8 (35,5)	51,6 (44,1)
Nő	55,2 (47,7)	69,9 (63,1)

* 20-29 évesek

3. Az összefüggés *elmúlt évtizedbeni alakulását* illetően nem látunk változást az előző időszakhoz képest — már amennyire adataink alkalmasak egy ilyen távú összehasonlításra (1992–1998-as adatok). Tehát úgy tűnik, hogy nem a kilencvenes évtized terméke a trend megfordulása, de annak láthatóbbá válása igen. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ily módon a hetvenes évek végi helyzethez képest megváltozott a kép: a fokozatos elmozdulás következtében

⁶⁹ Egyébként az 5 évnyi időre kiterjedő paneladataink szerint a “megtérés” nem kizárólag időskori jelenség, bár valóban, ebben a rövid megfigyelt időszakban is az 50 év fölöttiek közül változtatták meg többen a vallásos önbesorolás irányába véleményüket, illetve számoltak be gyakoribbá váló templomba járásról, mint a fiatalabbak közül. A vallásosság korosztályon és rétegen belüli

ugyanis — mint azt az imént láthattuk — mára már nem állítható, hogy kifejezetten a magas státusz von maga után vallástalanságot általában, illetve az egyházas vallásosság elutasítását. Ugyanakkor az igaz, hogy a korosztályi (és részben a nemi) összetétel következtében egyelőre a mindkét értelemben vett vallásosak közt több az alacsony státuszú személy, mint a népesség egészében.

4. Ami a jövőben is, az eddigiek szerint várható változások után is fennmaradó lényegi különbség lesz, az a nemek eltérő vallási érintettsége. A nők minden korcsoportban és minden státuszban vallásosabbak a férfiaknál. Amennyiben tehát a nemet struktúraképző jegynek tekintjük, és úgy véljük, társadalmunkban önmagában a női nemhez tartozás alacsonyabb státuszt eredményez, elmondhatjuk, hogy a vallásosság valóban összekapcsolódik az alacsonyabb társadalmi helyzettel.

5. 2. Vallási mobilitás és társadalmi rétegződés

Mint már az előző fejtegetésekből kiderült, a vallásosság társadalmi megítélését, helyzetét az is jelzi, milyen pozíciót foglalnak el a vallásos emberek a társadalmi hierarchiában. Azonban a vallásosság nem statikus jelenség, ez is változhat az egyes emberek életében. S igencsak kérdéses, erre mennyiben hat, ezt mennyiben befolyásolja társadalmi státuszuk. Ezen kapcsolat jellege is jelzi a vallás helyzetét egy országban. Ahol a jobb pozíciókat elfoglalók a vallásukat nagy mértékben elhagyják vagy eleve nem vallásosak, ott nyilván nem örvend a vallás túlzott elismerésnek. Ha nem számolunk a vallás politikai elnyomásával, üldözésével, ez egyféle modernizációs szekularizáció jeleként is felfogható.

Szántó János a Tárki 1992. évi mobilitásfelmérésének adatain megvizsgálta a kérdést (Szántó, 1995). A kérdőívben több kérdés is vonatkozott a vallási szocializációra — a szülők templomba járásától a kérdezett vallásos neveléséig és hittanra járásáig —, ezek alapján négy típus volt megkülönböztethető: a vallásos nevelésben egyáltalán nem részesültek, a szinte egyáltalán nem részesültek, a bizonyos fokig és a teljesen vallásosan neveltek. Ezek páronkénti összevonásával jutott végül Szántó két csoporthoz, s ezt hasonlította össze a jelenlegi vallásossággal, amit szintén több mutató figyelembe vételével határozott meg. Így kapta a mobilitáskutatásokban szokásos elnevezéseknek megfelelő következő négy csoportot: a vallásilag immobilokat, a vallásilag lefelé mobilokat, a “szekulárisan” immobilokat és a vallásilag felfelé mobilokat.

Elemzésében — melyhez a következő fejezetben még visszatérünk — megállapította, hogy valóban az idősebb, tanulatlanabb, kvalifikálatlan munkát végzőkre — tehát a hátrányosabb, alacsonyabb pozíciójú emberekre — jellemző leginkább a vallási immobilitás, s ezzel ellentétesen, a lefelé

mobilitás a tanultabb, szellemi foglalkozású, főleg városi népességben van nagyobb arányban jelen. Mivel azonban elemzésének ezt a részét éppen csak futólag ismertette, sajnos nem tudjuk meg belőle, e tényezők között milyen összefüggés áll fenn. Abból mindenesetre, hogy az idősök is szerepelnek a felsorolásban, az sejthető, hogy a kor nem kis szerepet játszik a különbségekben, ekkor pedig szét kellene választanunk a trend-, illetve kohorszhatást a rétegződésben elfoglalt helyétől. Ugyanis elképzelhető, hogy egyszerűen az a helyzet, hogy amikor az idősök vallásilag immobilabbnak mutatkoznak, mint a fiatalabbak, ez egyúttal hat az immobilok összetételére, mivel az idősök eleve alacsonyabb státuszúak (alacsonyabb végzettségűek, inkább falun laknak stb.). Ekkor azonban nincs igazi összefüggés társadalmi helyzet és vallási mobilitás között, viszont gyanítható, hogy a vallástalanodás irányába tartó trend érvényesül. Ugyanakkor más esetek is lehetségesek, mint például a trend- és a rétegződési hatás egymás melletti érvényesülése, illetve a kohorsz- és rétegződési hatás interakciója.

Érdemes lenne reprodukálni Szántó elemzését, ehhez azonban sajnos hiányoznak a részletes információk a tanulmányában. A templomba járás változásának, valamint a szülőktől kapott gyerekkori vallásos neveltetés és a kéredezéskori templomba járás közti különbségnek az egyik oldalon, illetve az iskolázottságnak a másik oldalon az egyes korosztályokban fennálló összefüggését azonban megvizsgáltam ugyanazokon az adatokon, amiket Szántó használt. Ezek szerint kizárólag a legfeljebb általános iskolai végzettségűek esetén van *szignifikáns* különbség az egyes nemzedékek között az intenzív vallásgyakorlatban beálló változások terén, illetve a legalacsonyabb végzettségűek és a szakmunkásképzőt végzettek esetében a szülői vallásos nevelés és a jelenlegi templomba járás közti eltérés terén, s mindkét esetben a hatvanas-nyolcvanas években fiatal (1992-ben 30-49 éves) nemzedékre jellemző leginkább a nem-vallásosság irányába történő elmozdulás. (Ld. 5.1.1. táblázat!⁷⁰) Megfordítva a háromdimenziós keresztábrát pedig az is látható,

⁷⁰ Itt most csak a gyerekkori és a jelenlegi templomba járás eltérését közlöm helykímélés végett.

hogy ebben a korosztályban minél kevésbé képzett valaki, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy vallásilag lefelé mobil lesz — a vallási mobilitás akármelyik mutatóját használva. (Ld. 5.2.1.b. táblázat!) Az idősebb korosztályban ez nem így van, ott a legalsó szinttől a középiskolai végzettségig éppen fordított az összefüggés: a végzettség emelkedésével párhuzamosan nő a vallásilag lefelé mobilok aránya. A felsőfokú végzettségűeknél azonban megfordul a tendencia, s köztük majdnem annyian maradnak templomba járók, mint a legalacsonyabb végzettségűek között, igaz, a vallási nevelést figyelembe vevő mutató használata esetén ez utóbbi összefüggés már nem szignifikáns. *Összességében* ez az elemzés is azt mutatja, amit Szántó János mond, hogy a legidősebbek és a legalacsonyabb státuszúak a legkevésbé mobilok, de ennél a belső összefüggések eszerint összetettebbek. Úgy tűnik, leginkább kohorsz- és rétegződési hatás interakciójáról van szó. Ez pedig bizonyos fokig alátámasztja a felemás modernizáció hatásának feltételezését, mégpedig úgy, hogy ezek szerint különbséget lehet tenni a negyvenes-ötvenes(-hatvanas) években és a hatvanas-hetvenes(-nyolcvanas) években fiatal nemzedékre való hatások között: az előbbieket közt majdnem a várt irányú az összefüggés, az utóbbiak közt fordított. Tehát *azok között, akik az extenzív iparosítás, nagy arányú társadalmi mobilitás és az ezzel egy időben zajló vallásüldözés idején voltak fiatalok, a magasabb pozíció együttjár a lefelé történő vallási mobilitással, míg akik az ez utáni, puhább diktatúra és nagyobb fogyasztás korszakában voltak fiatalok, azok között az alacsonyabb pozícióban levők hagyták nagyobb arányban abba mára a templomba járást.*

5.2.1.a. táblázat: A gyerekkorukban hetente templomba járók jelenlegi heti templomba járása az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoport szerint, százalék (az egyes végzettségi típusokon belül soronként 100%)

Végz.	Kor	régen	most	N=	Végz.	Kor	régen	most	N=	Végz.	Kor	régen	most	N=	Végz.	Kor	régen	most	N=
8 ált.	18-29	77,4	22,6	31	szakm.	18-29	87,1	12,9	70	közép	18-29	78,6	21,4	56	felső	18-29	77,8	22,2	9
	30-49	92,8	7,2	153		30-49	89,1	10,9	147		30-49	87,2	12,8	164		30-49	80,0	20,0	80
	50-x	73,3	26,7	660		50-x	81,1	18,9	217		50-x	83,9	16,1	137		50-x	77,7	22,3	94
Össz.		77,0	23,0	844	Össz.		84,8	15,2	434	Össz.		84,6	15,4	357	Össz.		78,7	21,3	183
p=0,000					p=0,095					p=0,293					p=0,930				

5.2.1.b. táblázat: A gyerekkorukban hetente templomba járók jelenlegi heti templomba járása az egyes korcsoportokban iskolai végzettség szerint, százalék (az egyes korcsoportokban soronként 100%)

Kor	Végz.	régen	most	N=	Kor	Végz.	régen	most	N=	Kor	Végz.	régen	most	N=
18-29	8 ált.	77,4	22,6	31	30-49	8 ált.	92,8	7,2	153	50-x	8 ált.	73,3	26,7	660
	szakm.	87,1	12,9	70		szakm.	89,1	10,9	147		szakm.	81,1	18,9	217
	közép	78,6	21,4	56		közép	87,2	12,8	164		közép	83,9	16,1	137
	felső	77,8	22,2	9		felső	80,0	20,0	80		felső	77,7	22,3	94
Össz.		81,9	18,1	166	Össz.		88,2	11,8	544	Össz.		76,5	23,5	1108
p=0,524					p=0,035					p=0,014				

Az általában vett modernizáció és az elvallástalanodás állítólagos pozitív kapcsolatát illetően a már említett, az egyéni vallásosságban beállt változás vizsgálatát lehetővé tevő, az 1992–97. éveket átfogó adatállományunkat is érdemes elemeznünk⁷¹. Kérdésünk itt is az, hogy a modernizáltabb rétegek (városokban lakók, szellemi foglalkozásúak, iskolázottabbak) nagyobb arányban válnak-e nem hívőkké, nem vallásosakká, mint az átlag — de itt rövid távon és egyértelműen a kérdezettek saját magukra vonatkozó elmondására támaszkodva nézzük a kérdést. Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy inkább egy más jellegű, s egyúttal az előzőnek ellentmondó összefüggés érvényesül, mégpedig az, hogy a társadalmi rétegződésben elfoglalt stabilabb hely, egyféle középosztályhoz való tartozás magasabb fokú vallási (ill. vallástalansági) stabilitást eredményez. Inkább a második kapcsolatot feltételeztem, s ez alapján a valamiben (akár a magasabb fokú vallásosságban, akár a vallás elutasításában) való kitartást a városokban lakók, a szellemi foglalkozásúak és az iskolázottabbak közt vártam, a bizonytalanságot a falusiak és az alacsony végzettségűek közt.

A rétegződésben elfoglalt hely és a vallási stabilitás kapcsolatának vizsgálatához több változó együttes figyelembe vétele célszerű, ezt itt logisztikus regresszióelemzéssel végeztem el⁷². Itt az iskolai végzettség, ill. a foglalkozás szellemi vagy fizikai jellege és a településtípus mellett a templomba járás esetén kontrollváltozóként a nemzet és a kort is bevontam, mivel a férfiak és nők, illetve az idősebbek és fiatalabbak közt különbségek mutatkoztak e téren a stabilitást tekintve.

A számításokat elvégezve azt láthatjuk, hogy mind a vallási meggyőződés, mind a templomba járási szokás stabilitása általában nagyobb a “modernebb” vagy középosztályibb pozícióval rendelkezők (tehát a magasabb végzettségűek és a szellemi foglalkozásúak) között, de csak a templomba járás vagy nem járás melletti kitartás nagyobb szignifikánsan a városiak között. (Ld.

⁷¹ Ennek leírását ld. a függelékben!

5.2.2–3. és 5.2.4–5. táblázatok!) Ezek az eredmények tehát nagyjából alátámasztják a vallási következetesség és a középosztályi helyzet közötti összefüggéssel kapcsolatos várakozásaimat.

5.2.2. táblázat: Vallási meggyőződés stabilitása és településtípus, iskolai végzettség közötti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói*

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
TELO_1	0,1165	0,0884	1,7370	1	0,1875	0,0000	1,1235
ISK4			34,5700	3	0,0000	0,0922	
ISK4(1)	0,8693	0,1617	28,8877	1	0,0000	0,0894	2,3854
ISK4(2)	0,4037	0,1124	12,9072	1	0,0003	0,0569	1,4973
ISK4(3)	0,2567	0,1054	5,9262	1	0,0149	0,0342	1,2926
Konstans	0,5120	0,0746	47,0917	1	0,0000		

* A változók jelentése:

TELO_1: a település, ahol a kérdezett lakik, falu (0) vagy város (1)

ISK4: a kérdezett iskolai végzettsége: 1. felsőfokú, 2. középiskola, 3. szakmunkásképző, (4. legfeljebb 8 általános – ez a kimaradó kategória)

Függő változó: VALLSTAB, azaz vallási stabilitás, ami 1, ha a kérdezett mindig hívó volt, vagy sose volt az, és 0, ha változott a meggyőződése.

5.2.3. táblázat: Vallási meggyőződés stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege közötti összefüggés logisztikus regresszióval készített modellje együtthatói*

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
TELO_1	0,0610	0,1378	0,1956	1	0,6583	0,0000	1,0628
SZELLEMI			11,5911	2	0,0030	0,0722	
SZELL(1)	0,4919	0,1488	10,9199	1	0,0010	0,0783	1,6354
SZELL(2)	0,3238	0,1865	3,0135	1	0,0826	0,0264	1,3823
Konstans	0,7167	0,1168	37,6207	1	0,0000		

* SZELLEMI: a kérdezett foglalkozása szellemi jellegű-e: 1. vezető-szellemi, 2. alsóvezető-termelésirányító vagy önálló, 3. fizikai

Függő változó: VALLSTAB.

⁷² A logisztikus regresszióról ld. az 5. 1. fejezet jegyzetét!

5.2.4. táblázat: Templomba járás stabilitása és településtípus, iskolai végzettség, kor és nem közötti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói*

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
TEL0_1	0,3181	0,0991	10,3010	1	0,0013	0,0529	1,3745
ÖTVEN	0,4643	0,1035	20,1326	1	0,0000	0,0782	1,5909
NEM0_1	0,6585	0,1029	40,9864	1	0,0000	0,1147	1,9320
ISK4			9,9969	3	0,0186	0,0367	
ISK4(1)	0,5826	0,1874	9,6701	1	0,0019	0,0509	1,7907
ISK4(2)	0,1200	0,1315	0,8317	1	0,3618	0,0000	1,1274
ISK4(3)	0,1825	0,1334	1,8734	1	0,1711	0,0000	1,2003
Konstans	0,5818	0,0905	41,2908	1	0,0000		

* ÖTVEN: a kérdezett ötven év alatti-e: ötven év fölötti (0), ötven év alatti (1)

NEM0_1: a kérdezett neme: nő (0), férfi (1)

Függő változó: TEMSTA, azaz templomba járás stabilitása, ami 1, ha a kérdezett a három vizsgált évben végig soha, végig ritkán vagy végig gyakran járt templomba, és 0, ha változtatott.

5.2.5.a. táblázat: Gyakori templomba járás stabilitása és településtípus, iskolai végzettség, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben gyakran jártak templomba, N=389

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
ÖTVENÉV	-1,1307	0,2778	16,5653	1	0,0000	-0,1520	0,3228
NEM0_1	-0,4242	0,2330	3,3151	1	0,0686	-0,0457	0,6543
TEL0_1	-0,5268	0,2096	6,3168	1	0,0120	-0,0827	0,5905
ISK4			26,6656	3	0,0000	0,1810	
ISK4(1)	2,0179	0,4276	22,2655	1	0,0000	0,1793	7,5222
ISK4(2)	0,8625	0,3014	8,1884	1	0,0042	0,0991	2,3690
ISK4(3)	0,0946	0,3574	0,0700	1	0,7913	0,0000	1,0992
Konstans	0,5130	0,1640	9,7875	1	0,0018		

Függő változó: GYAKSTA, azaz gyakori templomba járás stabilitása, ami 1, ha a kérdezett a három vizsgált évben végig legalább két-három hetente templomba járt, és 0, ha nem.

5.2.5.b. táblázat: Semmikori templomba járás stabilitása és településtípus, iskolai végzettség, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben sosem jártak templomba, N=885

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
ÖTVENÉV	0,2072	0,1359	2,3260	1	0,1272	0,0151	1,2303
NEMO_1	0,5838	0,1330	19,2679	1	0,0000	0,1101	1,7929
TEL0_1	0,5719	0,1439	15,8051	1	0,0001	0,0984	1,7717
ISK4			3,6286	3	0,3045	0,0000	
ISK4(1)	0,3052	0,2072	2,1701	1	0,1407	0,0109	1,3568
ISK4(2)	0,2646	0,1797	2,1693	1	0,1408	0,0109	1,3029
ISK4(3)	0,0478	0,1728	0,0765	1	0,7821	0,0000	1,0490
Konstans	-0,5853	0,1639	12,7614	1	0,0004		

Függő változó: SOHASTA, azaz semmikori templomba járás stabilitása, ami 1, ha a kérdezett a három vizsgált évben végig soha nem járt templomba, és 0, ha nem ez a helyzet.

5.2.6. táblázat: Templomba járás stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
TEL0_1	0,3540	0,1597	4,9104	1	0,0267	0,0497	1,4247
SZELLEMI			16,7997	2	0,0002	0,1043	
SZ. (1)	0,5767	0,1772	10,5863	1	0,0011	0,0854	1,7802
SZ. (2)	0,8119	0,2596	9,7838	1	0,0018	0,0813	2,2522
ÖTVEN	0,1257	0,2115	0,3530	1	0,5524	0,0000	1,1339
NEMO_1	0,5556	0,1600	12,0576	1	0,0005	0,0924	1,7430
Konst.	0,8114	0,2464	10,8431	1	0,0010		

5.2.7.a. táblázat: Gyakori templomba járás stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben gyakran jártak templomba, N=389

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
ÖTVENÉV	-1,1198	0,4525	6,1245	1	0,0133	-0,1463	0,3263
NEMO_1	0,1246	0,4027	0,0958	1	0,7569	0,0000	1,1327
TEL0_1	0,2374	0,4111	0,3337	1	0,5635	0,0000	1,2680
SZELLEMI			16,1653	2	0,0003	0,2512	
SZELL.(1)	1,6776	0,4173	16,1647	1	0,0001	0,2711	5,3528
SZELL.(2)	0,6849	0,6054	1,2799	1	0,2579	0,0000	1,9837
Konstans	-0,1618	0,5699	0,0806	1	0,7765		

5.2.7.b. táblázat: Semmikori templomba járás stabilitása és településtípus, foglalkozás jellege, kor és nem közti összefüggés logisztikus regresszióval készített modelljének együtthatói, csak azokra, akik 1992-ben sosem jártak templomba, N=885

Az egyenletben szereplő változók							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
ÖTVENÉV	0,3402	0,2408	1,9964	1	0,1577	0,0000	1,4053
NEMO_1	0,6719	0,1933	12,0773	1	0,0005	0,1203	1,9580
TEL0_1	0,4794	0,2128	5,0762	1	0,0243	0,0665	1,6152
SZELLEMI			7,3916	2	0,0248	0,0698	
SZELL.(1)	0,5134	0,2101	5,9724	1	0,0145	0,0755	1,6709
SZELL.(2)	0,5146	0,2759	3,4799	1	0,0621	0,0461	1,6731
Konstans	-0,7641	0,3264	5,4786	1	0,0193		

Ahhoz, hogy a másik oldalra, vagyis arra a kérdésre is biztosan felelni tudjunk, hogy vajon lehetséges-e, hogy egyúttal a hit vagy a templomba járás elhagyása is jellemzőbb ezekre a rétegekre — tehát hogy a kisebb fokú bizonytalanságon, változtatási hajlamon belül marad-e azért tere annak, hogy egy speciális, a típusok közt “hitehagyás”-nak mondható eset jellemzőbb legyen e rétegekre, mint az átlagra —, külön vizsgálódás szükséges. A

logisztikus regressziószámítást tehát elvégeztem külön a gyakori templomba járás és külön a templomba soha nem járás megőrzésre. Az eredményeket mutatják az 5.2.5.a. és b. és az 5.2.7.a. és b. táblázatok. Ezekből, valamint a hitbéli meggyőződés egyes típusaiban való kitartást mutató kereszt-táblázatokból (5.2.8. és 5.2.9. táblázat) kiderül, hogy nincs szó a fenti összefüggés fennállásáról, sőt az iskolai végzettségi csoportok esetén világosan ellenkező a helyzet: minél iskolázottabb csoportot nézünk, annál alacsonyabb benne a hitvesztők aránya.

5.2.8. táblázat: Az iskolai végzettségi csoportok a vallási meggyőződés 1992–97 közötti változása szerint, százalék

Hitbéli változás csoportjai	Iskolai végzettség				Összesen	N=
	felsőfokú	középisk	szakm-képző	max. 8 ált.		
mindig hívő	23,8	25,3	23,8	40,9	31,4	856
megtérő +	2,9	3,6	3,7	6,6	4,8	131
megtérő	5,5	3,9	4,8	5,8	5,1	139
bizonytalan	3,2	8,6	8,2	11,1	8,9	244
hitvesztő	3,2	6,6	7,9	5,8	6,2	169
hitvesztő–	3,5	4,2	5,7	6,9	5,6	153
mindig nem hívő	57,9	47,8	46,0	22,9	38,0	1037
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N=	311	617	648	1153		2729

p=0,00

5.2.9. táblázat: A lakóhelyi csoportok a vallási meggyőződés 1992–97 közötti változása szerint, százalék

Hitbeli változás csoportjai	Településtípus				Összesen	N=
	község	város	mszhely	Bp.		
mindig hívő	39,7	28,8	19,1	26,5	31,4	856
megtérő +	5,6	4,0	7,2	3,2	4,8	132
megtérő	6,4	4,3	4,5	4,0	5,1	138
bizonytalan	9,3	9,4	8,4	7,9	8,9	244
hitvesztő	6,2	5,6	6,3	7,1	6,2	169
hitvesztő –	6,6	6,1	1,5	5,3	5,6	153
mindig nem hívő	26,3	41,8	53,1	46,0	38,0	1037
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N=	1054	834	335	506		2729

p=0,00

Végül röviden érdemes kitérni a két legizgalmasabb csoport: a “megtérők” és a “hitvesztők” összetételére, hiszen e csoportok azok, amelyeket a legkevésbé ismerhetünk meg máshonnan, mint egy ilyen speciális vizsgálatból. Ahogy az már az eddigiekből is kiderült, az ide tartozók semmiképpen sem a legtanultabb rétegekből jöttek, azok vallásilag (is) stabilabbak. Így tehát adataink szerint mind a “megtérők”, mind a “hitvesztők” az átlagosnál *alacsonyabb végzettségűek* — akár a templomba járás, akár a hit szerinti csoportokat nézzük. Az aktívakon belül a foglalkozást is megvizsgálhatjuk, a hitet illetően a kevésbé biztosan hitvesztő és a biztosabban megtérők állnak közel egymáshoz, körükben az átlagosnál több a munkás, míg a másik két csoportban némileg több az egyszerű szellemi munkát végző. A templomba járást tekintve azok közt, akik teljesen abbahagyták a járást, többen munkások, míg azok közt, akik csak ritkították látogatásaikat, a munkások mellett az egyszerű szellemiek is átlagon felül vannak. A biztosabban “megtérők” e csoporthoz hasonlóak, míg a kevésbé biztosak közt több az értelmiségi és a vezető. Általánosságban azonban szinte az összes változtató csoport *munkás dominanciájú*. Korukat tekintve eltérő képet mutatnak a hitet és a templomba járást illetően változtatók. A hitvesztők mindkét csoportja

némileg fiatalabb az átlagnál, míg a megtérők közül csak a biztosan megtérők, a kevésbé biztos csoport idősebb. A templomba járást teljesen abbahagyók közt kiemelkedően sok az idős, átlagéletkoruk majdnem tizenöt évvel magasabb a teljes mintáénál. Bár egyébként is az összes, templomba járását változtató csoport átlagosan *idősebbekből* áll.

5.2.10. táblázat: A hívő önbesorolás változása szerinti csoportok átlagéletkora

Hitbeli változás csoportjai	Átlagéletkor (év)
mindig hívő	55,2
megtérő +	54,0
megtérő	48,9
bizonytalan	50,2
hitvesztő	49,6
hitvesztő –	46,3
mindig nem hívő	44,3
Összesen	49,4

5.2.11. táblázat: A templomba járási gyakoriság változtatása szerinti csoportok átlagéletkora

Változási típusok	Átlagéletkor (év)
végig soha	45,9
soha, vált.	47,5
soha, elhagy.	63,3
végig ritka	48,0
ritka, vált.	47,4
ritka 2x, elhagy.	51,1
ritka 1x, elhagy.	58,8
végig gyakran	59,6
megint gyakran	50,1
már gyakori 2x	53,9
már gyakori 1x	50,2
Összesen	49,0

Összességében tehát adataink azt mutatják, igazolódott az a feltételezésünk, hogy *a vallási meggyőződés és vallásgyakorlás rövid távú stabilitása napjainkban nagyobb mértékben jellemző a tanultabb, “középosztályibb” rétegekre, mint másokra, viszont adatainkon nem igazolható az, hogy a “modernebb” rétegekben nagyobb a hitvesztés.* Így ez az eredmény nem erősít meg egy nagyon általánosan megfogalmazott szekularizációs hipotézist.

A két elemzés eredményeinek szembeállítása alátámasztja azt a feltételezést, hogy társadalmunkban csak régebben állt összefüggésben vallástalanodás és — az előbb megadott jegyekkel mért — magasabb státusz. Így vagy a vallásüldözést, vallás elleni diszkriminációt nevezhetjük meg okként, vagy pedig egy már lezárult modernizációs szekularizációt. Esetleg a kettőt közösen.

5. 3. Vallásosság és társadalmi mobilitás

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely és a vallási változás összefüggését — a lehetőségek szabta határokon belül — megvizsgálva, rá kell térnünk a másik oldal, vagyis a státusz változása és a vallásosság összefüggésére is. Hasonlóan az eddigiekhez, itt is az az elsődleges kérdésünk, hogy mi hogyan hat az egyes emberek vallásosságára. Igazolni lehet-e tehát, hogy a társadalmi hierarchiában való felfelé irányuló mozgás kisebb fokú vallásosságot von maga után, vagy hogy az immobilok és lefelé mobilok közt több a vallásos? — ahogy megint csak egyféle modernizációs szekularizációt alapul véve el kell hogy várjuk.

A KSH 1992. évi mobilitásfelvételén alapuló elemzésükben Harcsa István és Tomka Miklós (Harcsa–Tomka, 1994) rétegenként megvizsgálták a mobilitás hatását. Eredményeik azt valószínűsítik, hogy az összefüggés bonyolultabb és más jellegű: azok, akik megváltoztatták társadalmi státuszukat apjukhoz képest, általában a befogadó réteg vallásgyakorlási mintáihoz igazodtak. A vezető és értelmiségi származásúak például annál nagyobb mértékben veszítették el rétegük elég jelentősnek mondható egyházas vallásosságát, minél kevésbé vallásgyakorló rétegbe jutottak, így azok közt, akik szakmunkások lettek, jóval kisebb az egyházon keresztül vallásgyakorlók aránya és több a nem hívők és ateistáké, mint a helyükön maradók közt. Ezzel szemben a munkás származásúak — akik eleve vallástalanabb környezetből jöttek — felfelé lépve a hierarchiában egy kissé vallásosabbak lettek, bár messze nem érik utol az értelmiség magas vallásgyakorlatát. Úgy tűnik, egy részük inkább az értelmiség erős nem hívő, ateista szárnyához igyekezett igazodni, alighanem a szocialista korszak erős elvárásának megfelelni akarva. “Lefelé csúszva”, tehát a mezőgazdasági rétegbe jutva azonban ismét csak jóval vallásosabbak, mint eredeti rétegük. A mezőgazdasági fizikaiak viszont

az értelmiségbe jutva annak nagyobb egyházas vallásgyakorlatát követik, igaz, egyúttal a másik oldalon a nem hívők nagy aránya is jellemző csoportjukra. Bár ilyenformán a szakmunkás származásúak közt némileg hasonlít a kép az elméletből fakadóra, összességében az adatok nem túlságosan támasztják alá az általánosan megfogalmazott szekularizációs tézist, ugyanis nem a társadalmi hierarchiában való mozgás iránya, hanem a célcsoport vallásosságának hatása bizonyult erősebbnek.

Éppen a KSH vizsgálatának évében a Tárki is végzett egy — igaz, jóval kisebb mintás — felmérést a társadalmi mobilitás témakörében. A következőkben két, erre támaszkodó elemzés eredményeit foglalom össze.

Munkájában Nagy Anita (1994) is vizsgálta a társadalmi mobilitás vallásosságra gyakorolt hatását, de a Tárki felvétele lehetővé tette, hogy a vallásosságra nézve is ténylegesen valamiféle változást vegyen figyelembe⁷³. Ez alapján arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi mobilitásnak a vallásosság növekedésére nincs hatása, de a csökkenésére igen, mégpedig a várt irányban, vagyis azok, akik feljebb jutottak a társadalmi ranglétrán, nagyobb eséllyel kerültek abba a kategóriába, hogy csak régen voltak hívő, vallásos emberek. Ez az eredmény ellentétben állni látszik a Harcsa–Tomka szerzőpáros eredményével, de az összehasonlíthatóság esélyét rontja, hogy egyrészt itt a vallásosság *változása* volt a vizsgálat tárgya, másrészt pedig, hogy itt a vallásosságnak egészen másféle, sokkal tágabb mutatójáról van szó. Ha az első problémától eltekintünk, azt a talányos következtetést vonhatjuk le, hogy míg a felfelé irányuló mobilitásnak az egyházas vallásosságra nincs egyértelmű hatása, addig az általában vett vallásosságra csökkentőleg hat. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy ez az általánosabb vallásosság sokkal kisebb elköteleződést igényel, s így az e csoportba tartozás határai is sokkal rugalmasabbak. Mivel a társadalmi elvárás hosszú-hosszú ideig az elvallástalanodás volt, a feljebb kerültek viszonylag könnyen átértékelhették

⁷³ A vallásosságra vonatkozó kérdésnek az eddigiekből már ismert formáját tették fel, vagyis megkülönböztették a nem hívőkön belül azokat, akik sose voltak hívők és akik régebben azok voltak, s ugyanígy jártak el a hívőkön belül is.

álláspontjukat e téren. Itt érdemes utalni arra, hogy a vallástalanabbá válás elfogadhatóbb voltát valószínűsítettem a Magyar Háztartás Panel adatain is — ahogy egy korábbi fejezetben már szó volt róla.

További lehetséges kérdés, hogy maga az eredeti környezetből való kiszakadás — függetlenül annak irányától — a vallási kultúra térvesztésével is jár-e. Bár ezt a feltételezést kifejezetten nem vizsgálták, Harcsa és Tomka eredményei ennek egyértelműen ellene szólnak, csakúgy mint a Nagy Anitáéi, aki a lefelé irányuló társadalmi mobilitásnak nem tudta semmilyen hatását kimutatni a vallásosság változására.

Itt érdemes megvizsgálni visszafelé is az összefüggést, ugyanis a vallásüldözési tézisből egyértelműen az következik, hogy a vallásosságot kell magyarázó, ható tényezőnek tekintenünk, s azt kell megnézni, a vallásosak nagyobb arányban lettek-e lefelé mobilok, mint a nem vallásosak. Szántó János már említett tanulmányában (Szántó, 1995) ennek megvizsgálására tesz kísérletet, kifejezetten vallási és társadalmi mobilitási adatokra támaszkodva.

Szántó itt is a vallásilag immobilokat, lefelé és felfelé mobilokat, valamint a szekulárisan immobilokat különbözteti meg⁷⁴, illetve a foglalkozás és az iskolázottság szempontjából lefelé és felfelé mobilokat, valamint immobilokat. Megállapítja, hogy mind iskolázottsági, mind foglalkozási mobilitás tekintetében valamelyest beigazolódik a várakozás, és a vallásilag lefelé mobilok közt nagyobb arányban találunk társadalmilag felfelé mobilokat, mint a vallásilag immobilok közt. Ugyanakkor ezek a különbségek számításai szerint statisztikailag nem túl jelentősek, és ha figyelembe vesszük a demográfiai jegyeket, a különbségek többnyire el is tűnnek. Tehát — Szántó szerint — azok, akik vallásos neveltetést kaptak, s emellett kitarva ma is vallásosnak mutatkoznak — több kérdést is figyelembe véve —, nem azért jutottak felfelé kevésbé a társadalmi ranglétrán, mert vallásosak, hanem azért, mert olyan demográfiai csoportba tartoznak, akik közt eleve kevesebb a felfelé mobil. Szántó összességében arra jut, hogy a direkt diszkriminációnak

⁷⁴ Az előző fejezetben ismertetett módon, több, a vallási szocializációra vonatkozó változó és a

feltehetően kis szerepe volt a szocialista rendszerben⁷⁵. Egyébként is úgy látja, viszonylag kevesen voltak vallásilag “lefelé mobilok”, a vallásos szocializációnak megfelelő válaszadáskori vallásosság a kérdezettek 70 százalékánál megmaradt.

Összességében némileg ellentmondásos képet mutatnak az elemzések. Úgy tűnik, ha bizonytalanul is, de alacsony fokon fennáll kapcsolat a vallásosság csökkenése és a felfelé irányuló mobilitás között. E bizonytalanság oka alighanem az, hogy egyrészt időben csökkent az összefüggés erőssége, másrészt amikor fennállt, akkor is csak bizonyos rétegekre, főként a munkás származásúakra volt igaz. Ez mindenképpen ellentmond egy durva “egyre modernebb, egyre kevésbé vallásos” feltételezésnek, de nem mond ellent sem a vallásüldözési tézisnek, sem annak a feltételezésnek, hogy egy bizonyos szakaszban fennállt társadalmi mobilitás és vallástalanodás összefüggése.

Kísérleti jelleggel megpróbáltam elválasztani egymástól a két feltételezést⁷⁶. Ehhez olyan csoportokat kellett keresnem, amelyekben elválasztható egymástól modernizáció és vallásüldözés, vallásellenes légkör hatása. Erre a célra legalkalmasabbnak azok a csoportok tűntek, amelyek nem vagy legalábbis kevésbé voltak kitéve a modernizációs hatásoknak — tekintve, hogy a vallás visszaszorítására mindenütt számítani lehetett. Megközelítőleg ilyen csoport a falusi származású és falun is maradó mezőgazdasági munkásság. Az ilyen embereket sem a tradicionális értékeket esetleg jobban őrző környezet elhagyása, sem a felfelé irányuló társadalmi mobilitás nem érintette. Igaz, a falu és a mezőgazdasági munka is racionalizálódott, technicizálódott, de az országban talán még mindig itt éreztette legkevésbé hatását az átalakulás. Ha tehát rétegünkben a vallás elleni harc legrombolóbb

mostani vallásosság összevetésével jut ezekhez a kategóriákhoz.

⁷⁵ Egyébként ha a feltételezett kapcsolat igaz lenne, abból azért nem csak a vallásüldözésre következtethetnénk, hanem egyszerűen arra is, hogy maga a vallásosság a társadalom peremére szorult — éppen ahogy Luckmann megfogalmazza szekularizációs elméletében a vallás szerepvesztését (ismerteti Szántó, 1992).

időszakában — tehát az ötvenes évek második felében és a hatvanas években — fiatal nemzedékek hagyták el nagyobb arányban vallásosságukat, mint az előtte és utána levő nemzedékek, akkor az nagy eséllyel kevésbé a modernizálódás, mint inkább a vallásellenesség következményének tulajdonítható, s ebből az is levezethető, hogy ez utóbbi tényezőnek önálló hatása is volt a vallásosság idősebb generációkban bekövetkezett csökkenésére.

A kérdést a Tárki 1992. évi mobilitásvizsgálatának adatain vizsgáltam, s a vallásosság elhagyását a gyerekkori és jelenlegi heti templomba járás különbségével mértem. Sajnos nagyon kevés eset került a kiválasztott csoportba (167), ezért az eredmények is valóban csak kísérleti jellegűeknek mondhatók.

Mindenesetre a falusi, földrajzilag immobil mezőgazdasági fizikaiak csoportjában megvizsgálva az egyes korcsoportok vallásosságának alakulását, azt tapasztalhatjuk, hogy — ha nem vesszük figyelembe az 1992-ben már legalább 70 évet elért, nagyon idős, s a templomba járással valószínűleg emiatt nagy arányban felhagyó korosztályokat — nem csak a kérdéses korcsoportban csökkent nagyon a vallásgyakorlat — bár ott a leginkább! —, hanem a kicsit idősebb, az ötvenes évek második felében már nagyrészt harminc évet elért korcsoportban is. Ha hinni lehet egy ilyen kicsi alminta adatainak, akkor ez először is azt valószínűsíti, hogy itt a modernizáción kívüli tényező hatott, másodsor pedig, hogy bár az idősebbekre a korábbi kifejezett vallásüldözés is hathatott, a többségre talán mégis inkább az az után következő alattomosabb diszkrimináció és ennek nem közvetlen következményei (de akkor az idősebbeknek egy viszonylag késői életkorban — harminc év felett — voltak képesek befolyásolni a vallási viselkedését).

⁷⁶ Az alternatív magyarázatok közötti választás módszeréről ld. Moksony, 1999

5.3.1. sz. táblázat: A gyerekkorában hetente templomba járó, mindig is falun élt mezőgazdasági munkások jelenlegi (1992) heti templomba járása, korcsoportok szerint, százalék

Heti templomba járás	Születési év					
	-1922	1923-32	1933-42	1943-52	1953-62	1963-72
nem jár hetente	34,7	26,0	31,4	18,1		
jár hetente	65,3	74,0	68,6	81,9	100,0	100,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	46	50	35	16	16	4

p=0,022

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ha nem hatott volna a szocialista típusú, erőltetett modernizáció, *feltehetően* akkor is lett volna önálló hosszútávú hatása a vallás elleni fellépésnek. Ugyanakkor azonban, ha általános érvényűnek fogadjuk el ezt az összefüggést, ez felveti annak lehetőségét is, hogy erősebb volt a modernizáció hatása, mint a vallásüldözése, hiszen a teljes népességben a fiatalabb nemzedékek váltak nagyobb arányban a gyakori templomba járást abbahagyókká. Az is lehet azonban, hogy a mobilabb rétegekre egyszerűen más erősséggel hatott üldözés, illetve modernizációval összekapcsolódó szelídebb diszkrimináció. Ezt sajnos jelenleg, a rendelkezésünkre álló eszközökkel nem tudjuk megvizsgálni.

5. 4. Vallásosság és urbanizáció

A szekularizáció és a modernizáció kapcsolatáról szólva gyakran emlegetjük az *urbanizációt* is, mint amely a modernizáció egyik ismertetőjegyeként vagy kísérőjeként, más tényezőkkel együtt, szintén összefügg a szekularizációval. A szekularizáció lezajlásának klasszikus képébe, úgy gondolhatnánk, az illik, hogy a települési hierarchián felfelé haladva egyértelműen csökkenő vallásosságot találunk (tehát minél nagyobb és városiasabb egy település, annál kevesebb a vallásos ember ott). Ennek alapjául egyrészt az a hagyományos nézet szolgálhat, hogy a városi-nagyvárosi “modern” lét elidegenedett, nem kedvez a személyközi kapcsolatoknak, “anómiát” okoz (ld. Wirth klasszikus tanulmányát [1973]⁷⁷), másrészt a még a múlt századból származó kép a falusi buzgó hívőkről.

Egy, az előzőekkel összefüggő, mégis azokon túlmenő feltételezés az, amely szerint ha valaki a tradicionálisabb életmódot lehetővé tevő faluról a “*modernebb*” városba kerül, akkor maga is kevésbé vallásossá válik, illetve egy részben másfajta gondolatmenet szerint egyáltalán a *messzebbre kerülés, a mozgás* a kötődések lazulásához, s ezzel a hagyomány és a vallásosság csökkenéséhez vezet. Tehát a földrajzi mobilitás is fokozza az elvallástalanodást e két utóbbi elképzelés szerint.

Ezekkel a közhelyszerűen elterjedt feltételezésekkel élesen szemben áll McLeod megközelítése (1998). adatai szerint valójában Európában hagyományosan a városok voltak vallásosabbak, s csak amikor a XVIII–XIX. században hirtelen robbanásszerűen növekedésnek indultak a városok, billent a

⁷⁷ Itt Wirth például azt írja, hogy “...várható, hogy a személyiség felbomlásának, a lelki zavaroknak, az öngyilkosságnak, a bűnözésnek, a korrupciónak az előfordulása a városban gyakoribb, mint vidéken.” (62. old.), de egy korábbi passzusban kifejezetten a vallást is érinti: “...a város különböző résztársadalmak mozaikjaként épül fel, s e mozaikkockák egymástól élesen elkülönülnek. A különböző személyiség típusok és életmódok keveredése az értékek relativizálódásához vezet, és növeli a különbözőségekkel szembeni toleranciát, az pedig a racionalitás feltétele és az élet szekularizációjának elősegítője.” (54. old.)

mérleg nyelve a falusi-vidéki népesség felé vallásosság tekintetében. Ez azonban alapvetően nem a falusiak buzgóbb lelkületével magyarázható, hanem az történt, hogy a városokban az egyházak egyszerűen nem tudtak lépést tartani a növekvő igényekkel, nem tudott olyan gyorsan kiépülni a vallási infrastruktúra, mondja McLeod.

Ennek az elemzésnek az a célja, hogy megvizsgálja, a mai Magyarország esetében mely feltételezések helytállóak, ezért a vallásosság és a településtípus, illetve a vallási és földrajzi mobilitás kapcsolatát veszem szemügyre.

Ami a feladat első részét illeti, csupán a jelenlegi lakóhely és a vallásosság kapcsolatára Magyarországon is ki szoktak térni a vallási helyzettel foglalkozó írások. Tomka Miklós számos tanulmányában kimutatja a nyolcvanas évekről, hogy létezik településtípus és vallásosság összefüggése, de az időben csökken azáltal, hogy az idős vallásos falusi réteg fokozatosan kihal, s helyébe egy városias fiatal vallásos réteg kerül. (pl. Tomka, 1990b) A földrajzi és a vallási mobilitás összefüggésére Szántó János röviden kitér egy elemzésében (Szántó, 1995). Ebből megtudhatjuk, hogy számításai szerint a faluról városba kerültek között több a “vallásilag lefelé mobil”, mint a falun vagy városban maradtak közt.

Én most itt az eddigiéknél részben némileg behatóbban, részben egy szempontra kiélezettebben szeretném körüljárni a kérdést.

Az adatok

Az elemzés ugyanannak az 1992-es kérdőíves felmérésnek (Tárki mobilitásvizsgálata) az adataira támaszkodik, amelyet Szántó is használt. A felmérés során 3000 felnőttet kérdeztek meg.⁷⁸

Az elemzéshez a következő alapváltozók álltak rendelkezésemre:

- gyermekkori lakóhely típusa

⁷⁸ Az elemzést azért voltam kénytelen erre az adatfelvételre korlátozni, mert szinte nem találtam más olyan felmérést, amelyben a vallásosságra is és a születési helyre vagy gyermekkori lakóhelyre is vonatkozott volna kérdés. Kivételt jelent az 1997/98-as Aufbruch-kutatás, ez azonban jóval kisebb

- munkába álláskori lakóhely típusa
- jelenlegi lakóhely típusa
- gyermekkori templomba járási gyakoriság (a válaszolók mostani emlékei szerint)
- jelenlegi templomba járási gyakoriság
- a jelenlegi és a “régebbi” helyzetet is figyelembe vevő, a hívő létre vonatkozó önbesorolás (“sose voltam hívő”, régen hívő voltam, most nem vagyok az”, “régen nem voltam hívő, most az vagyok”, “mindig is hívő voltam”)
- születési év

Részben ezek összevonásával, részben kombinálásával képeztem néhány új változót, melyekkel elemzésemet elvégeztem. Az utóbbiak a földrajzi mobilitást és a vallási mobilitást vannak hivatva mérni. A “földrajzi mobilitás”-ra vonatkozóan két változót hoztam létre, az egyik a gyerekkori lakóhely és az első munkahely idejének lakóhelye közötti eltérést, a másik a gyerekkori lakóhely és a mostani lakóhely közötti eltérést méri. Mindkettőt két menetben hoztam létre. Először megállapítottam, hogy a kérdezett a négy fő településtípust (faluk, város, megyeszékhely, Budapest) tekintve mobil vagy immobil, s így nyolc kategóriához jutottam. Ezután a városi hat kategóriát összevontam kettővé (városi mobil és immobil) a kis elemszámok miatt. Ily módon tehát ha valaki “városi mobil”, ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy falura költözvén elhagyta a várost, hanem csak azt, hogy valamilyen típusú városban nőtt fel, s mostanra településkategóriát váltott. Úgy gondolom, a településkategóriák közötti mozgás az a nagyságrendű kimozdulás, ami már mindenképpen komoly környezetváltozással jár, s számomra ez a lényege ennek a típusú “mobilitás”-nak. Így sincs mód az azonos típusú települések közötti költözéseket figyelembe venni. A “vallási mobilitás” elemzéséhez három változót használtam. Az egyik a már az alapváltozók közt említett,

“hitre” vonatkozó volt⁷⁹, a másik kettőhöz úgy jutottam, hogy egybevettem a gyermekkori és a jelenlegi heti templomba járást, ill. soha templomba nem járást. Így mindkét változóban két immobil és két mobil kategória szerepel: a mindig és soha hetente templomba (nem) járók az immobilok az első változóban, s a mindvégig templomtól távolmaradók és mindvégig – akármilyen gyakorisággal bár, de – templomba elmenők a másokban, s aztán mindkét változóban van egy-egy felfelé és lefelé mobil csoport (régén nem, ma igen; illetve régén igen, ma már nem). Bár a vallásossággal kapcsolatban több kérdés is szerepelt a kérdőívben, ezek vagy csak a jelenre, vagy csak a múltra vonatkoztak, ezért itt nem használtam őket.

Az elemzés ismertetése előtt előre kell bocsátani, hogy a rendelkezésre álló adatok sajnos csak korlátozottan alkalmasak a hipotézisek ellenőrzésére, hiszen — a magyar települési rendszerben elfoglalt helyén kívül — nem tudunk semmit mondani az adott települések valódi jellegzetességeiről, arról a kultúráról, azokról a hagyományairól, amelyek keretétül szolgálnak az ott élők vallási életének is. Ugyanakkor kiindulásul elégséges ez az egy besorolási információ, s majdani további, részletesebb elemzésekhez erre feltétlenül szükségünk is van.

Elemzés

1. Településtípus és vallásosság

Ha a településtípus és a hit, ill. vallásgyakorlás összefüggését nézzük, minden más tényező figyelmen kívül hagyása esetén nagyjából igazolódni látszik a szekularizációs elvárás. Tehát falun az embereknek valóban nagyobb része mondja magát hívőnek, illetve némileg többen járnak gyakran (legalább hetente) templomba, s kevesebben soha, mint (bármely nagyságú) városban. (Falun hívő 55,7%, míg a különbözőfajta városokban 42 és 45% között mozog csak a hívők aránya, illetve falun legalább hetente templomba jár 15,3% a

⁷⁹ Egész pontosan a “hívőségre” vonatkozik a kérdés, ti. azt kérdezik meg, hogy az illető hívőnek

városiak 10-12%-ával szemben, s 28,5% nem jár csak soha a városiak 40% körüli arányával szemben.) Igaz, ha az egyes várostípusokat külön nézzük, nem ennyire egyértelmű a összefüggés, nincs egyenes vonalú kapcsolat a településnagyság és a vallásosság e két mutatója között.

5.4.1. táblázat: A hívők aránya az egyes településtípusokon élők közt, százalék⁸⁰

Hívő-e?	Településtípus				Összesen (N=2907 fő)
	Község	Város	Megyeszék- hely	Budapest	
Hívő	55,7	45,1	42,6	44,7	48,7
Nem hívő	44,3	54,9	57,4	55,3	51,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

p = 0,00

5.4.2. táblázat: A templomba járás gyakorisága az egyes településtípusokon élők közt, százalék

Templomba járási gyakoriság	Településtípus				Összesen (N=2941 fő)
	Község	Város	Megyeszék- hely	Budapest	
Min. hetente	15,3	12,2	9,8	11,9	13,0
Max. havonta néhány	10,7	9,1	7,6	8,8	9,5
Max. évi néhány	45,5	42,7	41,3	37,5	42,5
Soha	28,5	35,9	41,3	41,9	35,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

p = 0,00

A helyzet azonban valójában még ennyire sem egyértelmű, ha figyelembe vesszük a válaszolók életkorát. A 30 év alattiak közt a falusiak hívőaránya már nem szignifikánsan magasabb a városiakénál, valamint az 50

tartja-e magát vagy sem, nem azt, hogy mondjuk hisz-e Istenben.

⁸⁰ Ld. a Függelék F.4–5. és F.8–9. táblázatát is!

év alattiak közt nem a falusiak járnak legnagyobb arányban hetente templomba, ha külön vesszük a várost-megyeszékhelyet-Budapestet; illetve ha csak falu-város összehasonlítást teszünk, akkor sem a 31-50 éves korosztályban, s nem szignifikánsan a 30 év alattiak esetében. (Ld. 5.4.3. táblázat és a függelék F.6–7. és F10–11. táblázatát is!)

Ha viszont a templomba soha nem járókat nézzük, belőlük valóban majdnem minden korosztályban — a legidősebben nem (!) — a falusiak közt találjuk a legkevesebbet. Igaz, a legfiatalabb városiak és falusiak közt már kisebb a különbség, mint a 31-50 éves korosztályban. (Ld. 5.4.4. táblázatok!)⁸¹

Összességében tehát teljesen egyértelműen csak az 50-65 év közöttiek (1927 és 1942 között születettek) körében figyelhető meg a “települési lejtő” és a vallásosság összefüggése, s kevésbé egyértelműen a 65 év felettek esetében. Az 50 év alatti korosztályokra nézve pedig egyszerűen nem igazolódik a várakozás. *Úgy tűnik tehát, a szekularizáció és az urbanizáció feltételezett kapcsolata ma már nem áll fenn Magyarországon, mert a vallásossági arányok a településtípusok közti kiegyenlítődés irányába mozognak.* (A kiegyenlítődés főként nivellálódást jelent.)

5.4.3. táblázat: A hívők aránya az egyes településtípusokon élők között korcsoport szerint, százalék

Korcsoport	Településtípus				Összesen	N=	p=
	Község	Város	Megyeszékhely	Budapest			
18-30 évesek	39,2	30,2	33,7	34,7	35,0	618	0,31
31-50 évesek	41,3	30,5	31,5	36,7	35,8	1077	0,02
51-65 évesek	68,7	58,7	50,5	48,7	60,0	703	0,00
65 év felettek	85,9	76,1	75,0	64,5	76,8	509	0,00

⁸¹ Ezekhez nagyon hasonló arányokat mutatnak egyéb vizsgálatok is, ld. a Függelékben a Magyar Háztartás Panel 1992-es hullámának és a Monitor98 felvételnek az ide vágó adatait.

5.4.4. táblázat: A templomba járás gyakorisága az egyes településtípusokon élők között, korcsoport szerint, százalék

Korcs.	Templomba járási gyakoriság	Településtípus				Össz.	N=	p=
		Község	Város	Mszh.	Budapest			
18-30 év	Min. hetente	7,8	4,0	4,0	11,3	6,8	632	0,04
	Soha	34,6	40,9	46,5	48,4	41,0		
31-50 év	Min. hetente	5,7	8,4	4,8	5,1	6,2	1091	0,00
	Soha	28,2	42,2	44,2	50,7	39,0		
51-65 év	Min. hetente	22,2	14,9	17,4	14,9	18,4	706	0,09
	Soha	22,8	30,7	33,7	36,8	28,9		
66- év	Min. hetente	33,2	27,6	21,3	21,3	27,3	512	0,13
	Soha	30,0	23,1	36,1	25,2	27,7		

2. Földrajzi mobilitás és vallási mobilitás

Következő kérdéseink:

(a) valóban “rosszat tett”-e Magyarországon a falusiak vallásosságának városba költözésük, illetve

(b) önmagában a település(típus)-váltás, tehát a földrajzi mobilitás csökkentette-e a vallásosságot Magyarországon.

(a) Az első kérdés megválaszolásához össze kell vetnünk a falusi mobilok és immobilok vallásosságának változását. Megnézhetjük tehát, hogy azok a falusi származású, régen vallásos, illetve templomba járó emberek, akik elköltöztek városba, nagyobb arányban mondják-e magukról, hogy csak régen voltak hívők, és hogy csak gyerekkorukban jártak templomba, mint azok a szintén falusi származású társaik, akik falun is maradtak.⁸²

⁸² Az elemzésben a mobilitást a fiatal felnőttkorban (az első munkahelyre való belépés idején) történő elköltözéssel mértem, mivel az érvéltés logikájához az jobban illeszkedik, mint a gyerekkori és jelenlegi lakóhely különbsége. Hiszen itt minket az érdekel, hogyan hat az emberek vallásosságára, ha eredeti közegükből kikerülnek, ez a hatás pedig a felnőttkor elején lehet igazán jelentős. Ráadásul a

A keresztábrás elemzés azt mutatja (ld. 4.5.5–6. tábrázat!), hogy egy kicsit valóban a faluról elkerültek veszítették el nagyobb arányban vallásosságukat, mint a falun maradottak, s némiképp ugyancsak az előbbiek hagyták abba nagyobb arányban a heti templomba járást, bár itt már azt kell mondanunk, nincs szignifikáns különbség a két csoport közt ebben a tekintetben⁸³:

5.4.5. tábrázat: A vallásosság változása az egyes földrajzi mobilitási típusokban, százalék

Hívő-e?	Honnan hova ment: gyerekkori településről első idején				Összesen
	falusi immobil	faluról mobil	városi immobil	városról mobil	
mindig hívő	69,0	64,5	59,6	66,3	66,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	1161	197	436	86	1880

p=0,005

jelenlegi lakóhelyre költözés ideje nem derül ki a kérdőívől, így eltérő jelentőségű eseményeket hasonlítanánk össze, ha mégis ragaszkodnánk ahhoz, hogy a jelenlegi lakóhelyet tekintsük viszonyítási pontnak. A biztonság kedvéért azonban elvégeztem egy így konstruált változóval is az elemzést, s nem volt szignifikáns különbség a fiatal felnőttkorban még immobil és csak aztán településtípust váltók és a végig immobilnak maradt személyek vallásosságváltozása között.

⁸³ Ld. a Függelék F.12. tábrázatát is, az Aufbruch-kutatás hasonló kérdései alapján készített változókkal!

5.4.6. táblázat: A heti templomba járás és elhagyása az egyes földrajzi mobilitási típusokban, százalék

Heti templomba járás gyerekkorához képest	Honnan hova ment: gyerekkori településről első mh. idején				Össz.
	falusi immobil	faluról mobil	városi immobil	városról mobil	
csak gyerekként, most nem	81,1	84,2	85,3	78,5	82,2
mindig járt	18,9	15,8	14,7	21,5	17,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	1099	190	375	65	1729

p=0,202

Most vonjuk be ismét az elemzésbe kontrollváltozóként az életkort! Ha megnézzük az egyes korosztályokon belül a helyzetet, megállapíthatjuk, hogy *az 51-65 éves falusi mobilokra valóban jellemzőbb a nagyobb fokú elvallástalanodás, mint az immobilokra*. Némileg többen hagytak fel körükben a gyakori templomba járással (a “némileg” hangsúlyozandó, hiszen az egész korosztály szóba jöhető — vagyis saját elmondása szerint régen templomba járó — részének 80 %-a felhagyott vele, a különbség viszont csak 10 %-nyi), és sokkal többen mondják magukról, hogy csak régebben voltak hívők⁸⁴.

A fiatalabb és a 65 évnél idősebb faluról elkerültek azonban nem váltak nagyobb arányban nem hívökké és nem hagyták abba gyakrabban a heti templomba járást, mint otthon maradt társaik. (A templomba járást ötven éves kor alatt éppenséggel egy árnyalatnyival jobban inkább a falun maradtak hagyták abba, bár valójában nincs szignifikáns különbség a csoportok között.)

⁸⁴ A kisebb mintás Aufbruch-kutatásban korosztályi bontás után már egyáltalán nem találni szignifikáns összefüggést. Ld. Függelék, F.13. táblázat!

5.4.7. táblázat: Hívő önbesorolás változása földrajzi mobilitás és kor szerint

Kor	Hívő-e?	Honnan hova ment: gyerekkori településről első mh. idején				Össz.	p=
		falusi immobil	faluról mobil	városi immobil	városról mobil		
18-30 év	régén igen, most nem	40,5	39,1	43,3	57,1	41,7	0,828
	mindig hívő	59,5	60,9	56,7	42,9	58,3	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	121	23	67	7	218	
31-50 év	régén igen, most nem	39,2	39,1	48,3	48,4	42,0	0,128
	mindig hívő	60,8	60,9	51,7	51,6	58,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	462	64	209	31	766	
51-65 év	régén igen, most nem	27,0	44,6	32,0	28,6	30,1	0,042
	mindig hívő	73,0	55,4	68,0	71,4	69,9	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	344	65	97	28	534	
66- év	régén igen, most nem	15,8	15,6	23,8	5,6	16,7	0,253
	mindig hívő	84,2	84,4	76,2	94,4	83,3	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	234	45	63	18	360	

5.4.8. táblázat: Heti templomba járás változása gyerekkorához képest a munkába álláskori lakóhely és korcsoport szerint, százalék

Kor	Heti temp.-ba járás gy.korához képest	Honnan hova ment: gyerekkori településről első mh. idején				Össz.	p=
		falusi immobil	faluról mobil	városi immobil	városból mobil		
18-30 év	csak gyerek	89,2	88,2	80,0	60,0	86,0	0,176
	mindig	10,8	11,8	20,0	40,0	14,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	102	17	40	5	164	
31-50 év	csak gyerek	91,9	88,7	89,2	89,5	90,9	0,681
	mindig	8,1	11,3	10,8	10,5	9,1	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	421	62	157	19	659	
51-65 év	csak gyerek	74,9	85,3	91,8	85,7	80,0	0,001
	mindig	25,1	14,7	8,2	14,3	20,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	350	68	110	21	549	
66- év	csak gyerek	66,8	72,1	68,1	63,2	67,5	0,888
	mindig	33,2	27,9	31,9	36,8	32,5	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	226	43	69	19	357	

Megállapíthatjuk tehát, hogy bár összességében mutatkozik csekély összefüggés a mobilitás és a vallástalanodás között, az hangsúlyosan csak egyetlen korosztályban van igazán jelen, mégpedig az 1950-es években fiatal, “fényes szelek” nemzedékére, sem előtte, sem utána.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy volt *némi* igazsága az urbanizáció és a vallástalanodás összefüggéséről szóló elterjedt vélekedésnek, de ez is csak egy már lejátszódott folyamatra, csak a múltra, s annak is egy korszakára érvényes.

(2) Itt elérkeztünk második kérdésünkhöz, oda, hogy maga a földrajzi mobilitás vallástalanodáshoz vezet-e. *A válasz az eddigiek tanúsága szerint nem. Önmagában ugyanis nincs általános érvénnyel ilyen hatása a földrajzi mobilitásnak, hiszen nem találunk egy olyan korcsoportot sem, ahol mind a falusi, mind a városi származásúak közt a hit és a templomba járás egyöntetűen csökkent volna a mobilitással párhuzamosan. Mint láttuk, bizonyos körülmények közt valóban vannak jelei annak, hogy együtt jár a kettő (így az idősebb, 50 éven felüli korosztályban a falusi származásúak közt némileg magasabb arányú a mobilok, mint a nem mobilok rendszeres templomba járásának abbahagyása, s hangsúlyozottan nagyobb fokú a hitetlenné válása), de ez csak egy adott korszak jellemzője volt.* Ma már ezzel ellenkezően annak is vannak halvány jelei, hogy a falusi otthon maradók kezdenek jobban felhagyni a vallásgyakorlással. Ezek szerint tehát a földrajzi mobilitás és a vallástalanodás nem jár mindig együtt.

Ahhoz, hogy arra a kérdésre is érdemi választ tudjunk adni, miért következett be az ötvenes évek tájékán földrajzi mobilitás és vallásvesztés együttjárása, bele kellene bocsátkoznunk a történelmi folyamatok mélyebb elemzésébe. Itt csak annyit jelzünk, hogy úgy tűnik, bizonyos fokig asszimiláció is zajlott a betelepültek részéről. A városok abban az időben is alighanem kevésbé vallásos népeiséget tömörítettek — bár a különbségek

adataink szerint nem lehettek nagyok⁸⁵ —, s ezek a vallástalanabb városok fogadták be a rengeteg, némileg magasabb fokú vallásossággal bíró falusit. Ők pedig alighanem igyekeztek alkalmazkodni. A magukkal hozott minták azonban mind a mai napig meglátszanak vallásosságukon, amit jelez az is, hogy a városokban élők közt ma is a falusi származásúak hívőaránya magasabb, illetve ők mennek gyakrabban templomba. (Ld. 5.4.9. és F.14. táblázat!) Ugyanakkor az is feltehető — éppen a települések múltra utaló vallási különbségeinek nem túl jelentős mértékéből kiindulva —, hogy magukban a városokban (vagy azokhoz kapcsolódóan) is hatottak abban az időben a vallásosság ellen erők. Ezek között a társadalmi mobilitástól az iparosodásig és a kommunista párt esetleges nagyobb városi befolyásáig sok mindent el lehet képzelni. A társadalmi mobilitás hatására a következőkben visszatérünk, az utóbbi két tényezőt (és még sok egyebet) azonban a jelenben, kérdőíves módszerrel gyűjtött adataink segítségével sajnos nem tudjuk vizsgálni.

⁸⁵ A különbségre a jelenkori vallásosság már ismertetett települési adatain kívül onnan következtethetünk, hogy az idősebb — nem csak a fiatal — városi származásúak közül is némileg többen mondják azt, hogy sose voltak hívők és hogy gyerekkorukban nem jártak hetente templomba, mint a falusi származásúak közül. A különbség mértéke azonban a kor előrehaladtával csökken. Ld. F15. táblázat!

5.4.9. táblázat: A különböző településtípusokon élők vallásossága származásuk szerint

Település típusa	Hívő-e?	Városból vagy faluról származik?		Összesen	p=
		faluról	városból		
falu	nem hívő	41,6	54,5	42,3	0,025
	hívő	58,4	45,5	57,7	
	összesen	100,0	100,0	100,0	
	N=	1222	77	1299	
város	nem hívő	45,3	59,6	52,0	0,000
	hívő	54,7	40,4	48,0	
	összesen	100,0	100,0	100,0	
	N=	461	408	869	
megyeszékhely	nem hívő	50,6	63,9	58,0	0,009
	hívő	49,4	36,1	42,0	
		100,0	100,0	100,0	
	összesen	170	216	386	
Budapest	nem hívő	45,1	59,5	55,6	0,004
	hívő	54,9	40,5	44,4	
		100,0	100,0	100,0	
	összesen	133	363	496	

5. 5. Vallásosság és gazdasági fejlettség

A modernizációt általában összefüggésbe hozzák a gazdasági fejlettséggel is. Innen adódik, hogy — ha a szekularizációt összekötjük a modernizációval, akkor — azt is feltételezzük, hogy egy ország gazdasági fejlettsége és társadalma egyházas vallásossága között negatív kapcsolat áll fenn. Egészen leegyszerűsítve tehát: minél gazdagabb, fejlettebb egy ország, annál jobban visszaszorul társadalmában a vallásosság.

A modernizáció és "posztmodernizáció" értékeinek egyik neves kutatója, Ronald Inglehart is lényegében ezt az álláspontot képviseli. Az egyes nemzeti értékrendkutatások adatait begyűjtő "World Values Survey" anyagot elemző (többekkel közösen írt) művében olyan alapvető tényezőnek látja a gazdasági fejlettséget, hogy amikor összefoglaló hatalmas táblázatokban közlik a résztvevő országok válaszait, azok GNP-jének nagysága szerint állítja sorrendbe az országokat (Basanez—Inglehart—Moreno, 1996). *Modernization and postmodernization* c. művében (Inglehart, 1997) kifejti azt a meggyőződését, hogy bár csak tendenciaszerűen érvényesülő összefüggésről, az egyes társadalmak hagyományainak, múltjának megfelelő változatban lejátszódó folyamatról van szó, a materialista, majd posztmaterialista értékek terjedése előbb-utóbb mindig követi a gazdaságban lejátszódó folyamatot. Minél nagyobb jólétben, anyagi biztonságban nőnek fel egy társadalom tagjai — s ez a posztmodern, a II. világháborút követő korban következik be igazán Nyugat-Európában és a nyugati kultúrákban (elsősorban Észak-Amerikában) —, annál kevésbé fogják felnőtt korukban keresni a biztonságot, s annál nagyobb hangsúly kerül az életminőségre, a szabad választásra, az önmegvalósításra, annál kevésbé kapaszkodnak a merev szabályokba, előírásokba, illetve kényszeríti ki a társadalom a tagjaiból az ezekhez való igazodást. Tehát a hagyományos értelemben vett, egyházas (de nem feltétlen minden fajta!) vallásosság is csökken.

Mint Inglehart írja:

*”Nagy hiba lenne egyenlőségjelet tenni modernizáció vagy posztmodernizáció és a vallás hanyatlása közé. A modernizáció valóban **megköveteli a tradicionális vallás néhány központi elemének lebontását** — így eltörli azt a tradicionális álláspontot, amely a régít azonosítja a jóval, valamint megszünteti a társadalmi mobilitás és egyéni gazdasági előrelépés merev elutasítását is. De nagyon fontos, hogy ezt — mint Weber A protestáns etikában kifejti — úgy viszi végbe, hogy a vallás egyik típusát felváltja egy másikkal. A modernitás marxista változata ezt úgy érte el, hogy a tradicionális vallást egy világi ideológiával váltotta fel...*

*Ilyen vagy olyan formában a lelki igények mindig részét fogják képezni az emberi természetnek. Ez a modernizációból a posztmodernizációba való átmenet után is igaz marad. A posztmodernizáció központi eleme az instrumentális racionalitás hanyatlása (ami a gazdasági növekedés és a jó közé egyenlőségjelet tesz) és felváltása az értékracionalitásra, amely inkább magát az emberi boldogságot keresi, mint az ehhez vezető gazdasági eszközöket. Bár a posztmodernizmus **a tradicionális vallásos hittartalmak hanyatlásának folytatódásával jár együtt**, az élet értelme és célja iránti érdeklődés növekedésével kapcsolódik össze.*

*A vallási társadalmi kontroll eróziója az iparosodással szélesebb utat nyitott az egyéni autonómiának, de ezt a teret nagyrészt az állam iránti növekvő kötelezettségek vették el. Akkor, amikor **a posztmodern elhatárolódik mind a vallási, mind az állami tekintélytől**, folytatja ezt a hosszan tartó, az individualizáció felé történő utat...”* (Inglehart, 1997, 80–81. old. — az aláhúzással történő kiemelések Ingleharttól, a kövér betűkkel történők tőlem származnak)

E nézetből következően tehát annyiban hat eltérően a vallásosságra modernizáció és posztmodernizáció, hogy míg az előbbi azzal, hogy megnöveli a nyitottságot, az innovációs hajlamot, s támogatja a mobilitást, egy lényegében új, másféle vallásosságot támogat, addig az utóbbi, a posztmodern már eleve kétségbe von mindenféle merev szabályozást, s ezzel mindenféle intézményes vallás ellen van. (S így — ha valamit, akkor — az egyéni, maga módján vallásosságot támogatja.)

Mivel a fenti feltételezéseket ugyanazokon az adatokon, amik nekem is rendelkezésemre álltak, összehasonlító kutatásokra specializálódott elemzők már megvizsgálták, magam makroszintű adatokkal nem végeztem külön elemzést. Itt inkább ismertetem az eredményeiket.

Inglehart már idézett művében egyebek között az egyes országok gazdasági fejlettségének, stabilitásának és a vallásosságnak az összefüggéséről is közöl egy rövid elemzést (Inglehart, 1997, 280–285. old.). Megállapítja, hogy szinte minden iparilag fejlett országban csökkent 1981-ről 1990-re a templomba járás gyakorisága és az istent az életben fontosnak tartók aránya. Ezzel szembeállítja Latin-Amerikát és a volt szocialista országokat, ahol — szerinte — nőtt az anyagi-egzisztenciális bizonytalanság, s ezzel párhuzamosan a vallásosság is. (Igaz, a fejlett országok ellenpéldáira nem tér ki!) Arra a következtetésre jut, hogy adatai azt bizonyítják, a fent ismertetett összefüggés fennáll anyagi biztonság és vallástalanodás között.

Másból kiindulva, de hasonló kapcsolatot vizsgál a “Beliefs in Government” című kutatási program keretében született tanulmányában Jagodzinski és Dobbelaere (1995). Inglehart feltételezéseivel szemben ők azt állítják, hogy a racionalitás növekedése jár a vallás szerepének, a vallásosságnak a csökkenésével. A gazdasági fejlettséget ennek egy mutatójának tekintik csak, amikor az Ingleharténál sokkal részletesebb és behatóbb elemzésnek vetik alá a szekularizáció és az egyházas vallásosság kapcsolatát. Többváltozós regresszióelemzést végeznek, ahol a függő változó egyszer a templomba gyakran járók adott országban megfigyelt aránya (illetve az e változóból képzett egyéb mutatók), máskor az egyáltalán nem járók aránya. Magyarázó változóként pedig az egy főre jutó GDP-t, valamint a katolikusok arányát használják. Eltérő kiindulásuk és módszereik ellenére hasonló eredményeket kapnak, mint Inglehart. Megállapítják, hogy bár a protestáns dominanciának nagyobb a hatása, legalább gyenge összefüggés a “gazdasági racionalizáció” és az “egyházi integráció” között is fennáll (természetesen mindkét esetben negatív irányú a kapcsolat)⁸⁶.

Ez utóbbi elemzéshez illeszthető Harcsa Istvánnak és Tomka Miklósnak a KSH 1992. évi mobilitáskutatásának adatait felhasználó, a magyar

⁸⁶ Amikor Halman (1995) tanulmányában azt vizsgálja, mi határozza meg az értékek alakulását, ő arra a következtetésre jut, hogy a gazdasági fejlettség nem lehet ilyen tényező, hiszen Amerika annyira egyértelmű ellenpélda. Szerinte a felekezeti hagyományok a meghatározók.

felekezetekkel foglalkozó tanulmánya egy eredménye (Harcsa, Tomka, 1994). Eszerint ha három nagy régiót különböztetünk meg Magyarországon — Alföld, Dunántúl, Észak-Magyarország —, akkor megfigyelhető, hogy az egyes régiók vallásgyakorlata nem azonos mértékű. A legalacsonyabb fokú az Alföldön, ahol a legnagyobb a protestánsok aránya⁸⁷. Ugyanakkor az is kitűnik ebből, hogy nálunk *nem* a legfejletlenebb térségben a legalacsonyabb a vallásosság, hiszen nyilvánvalóan az északi terület az ország legelmaradottabb része. Az országon belüli állapotokra tehát nem érvényes Inglehart hipotézise. Jagodzinskiék feltételezése pedig a rendelkezésre álló adatok birtokában közvetlenül nem vizsgálható, ugyanis az egyes régiók társadalomszerveződésének racionalitására nem tudunk speciális mérőeszközt bevezetni, s így nem választható szét a gazdasági fejlettség és a racionalitás.

Egyébként sem Inglehart, sem a Jagodzinski-Dobbelaere szerzőpáros elméletének nem látszanak ellentmondani a magyar adatok abból a szempontból, hogy az 1950-es évek után, nagyobb jólétben, illetve iparosodottabb, technicizáltabb, s ebben az értelemben racionalizáltabb közegben felnövő nemzedékek vallásossága általában valóban jóval alacsonyabb, mint az idősebbeké. (Ld. 5.5.1. sz. táblázat!) Ugyanakkor azonban egyrészt erre sok egyéb magyarázat is adható, a legkézenfekvőbb az, hogy ezek már azok a korosztályok, amelyek — a vallási nevelést is végző egyházi intézmények leépítése után — gyakorlatilag vallási szocializáció nélkül nőttek fel, másrészt e fiatalabb nemzedékek vallásossága sem azonos szintű.

⁸⁷ Az egyházon keresztül rendszeresen vallásgyakorlók aránya itt összesen 9,9 %, míg a Dunántúlon 15,1 és Észak-Magyarországon 17,1%.

5.5.1.a. táblázat: A templomba járás gyakorisága életkor szerint, ISSP 1998

Templomba járás gyak.	Életkori csoportok							Össz.
	18-19 év	20-29 év	30-39 év	40-49 év	50-59 év	60-69 év	70 évtől	
soha	64,9	40,2	43,4	30,2	31,1	23,3	19,0	33,5
max. 1-2/év	27,0	50,3	40,3	55,8	47,7	43,4	38,8	46,2
max. 1/hó		1,1	5,0	2,0	6,0	5,4	6,9	3,9
max. 2-3/hó	2,7	1,6	5,0	7,0	6,0	12,4	8,6	6,2
1/hét	5,4	6,9	6,3	5,0	9,3	15,5	26,7	10,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	37	189	159	199	151	129	116	980

5.5.1.b. táblázat: A templomba járás gyakorisága életkor szerint, Monitor'98

Templomba járás gyak.	Életkori csoportok							Össz.
	16-19 év	20-29 év	30-39 év	40-49 év	50-59 év	60-69 év	70 évtől	
soha	38,6	39,1	34,4	32,8	32,5	29,9	27,8	33,4
max. 1-2/év	43,2	49,1	55,4	54,7	48,7	39,6	35,9	47,6
max. 1/hó	5,7	3,1	4,8	3,5	5,0	4,6	4,2	4,3
max. 2-3/hó	3,4	2,7	2,6	3,5	4,4	4,8	8,3	4,2
1/hét	9,1	6,0	2,9	5,5	9,5	21,1	23,8	10,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	264	635	585	658	665	475	496	3778

Inglehart feltételezésének kifejezetten ellene szól az, hogy a mai felnőttek visszaemlékezései szerint megállapított gyerekkori szegénység nem áll összefüggésben a jelenlegi vallásgyakorlattal és vallásos önbesorolással, vagy ha igen, csekély mértékben és a várakozással ellentétes irányban. Ezt mutatja a Tárki 1992. évi mobilitásvizsgálatának adatainak végzett logisztikus regresszióelemzés⁸⁸: (Ld. 5.5.2.a–b. táblázat!)

⁸⁸ Itt most helykímélés végett csak a heti templomba járásra vonatkozó eredményeket közlöm, de a hívő önbesorolásra kapott eredmények is hasonlóak.

5.5.2. a. táblázat: A heti templomba járás és a nem, a kor, a településtípus és a gyerekkorban tapasztalt nélkülözés összefüggésének logisztikus regresszióval készített modellje, együtthatók

----- Az egyenletben szereplő változók -----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FÉRFI	-0,9632	0,1265	57,9536	1	0,0000	-0,1575	0,3817
FIATAL	-0,9557	0,0987	93,6993	1	0,0000	-0,2016	0,3846
FALU	0,3685	0,1165	10,0089	1	0,0016	0,0596	1,4455
GYEHES	-0,0981	0,1180	0,6915	1	0,4057	0,0000	0,9065
Konst.	-1,1153	0,1095	103,7307	1	0,0000		

FIATAL: 30 év alatti, FALU: falun él, GYEHES: gyerekkorában előfordult, hogy pénzhiány miatt rossz vagy kevés ételt evett.

5.5.2. b. táblázat: A heti templomba járás és a nem, a kor, a településtípus és a szülők szubjektív szegénységének összefüggéséről logisztikus regresszióval készült modellje, együtthatók

-----Az egyenletben szereplő változók-----							
Változó	B	S.E.	Wald	df	Sig	R	Exp(B)
FÉRFI	-0,9598	0,1277	56,4906	1	0,0000	-0,1573	0,3830
FIATAL	-0,9820	0,0988	98,7103	1	0,0000	-0,2096	0,3745
FALU	0,3680	0,1178	9,7587	1	0,0018	0,0594	1,4448
SZSJOV	0,0835	0,0298	7,8591	1	0,0051	0,0516	1,0871
Konst.	-1,4606	0,1407	107,8188	1	0,0000		

SZSJOV: szülők szubjektív anyagi helyzete a múltban, 10-fokú skálán, a 10-es a legjobb helyzet.

Összességében azt kell mondanunk, hogy jelenlegi tudásunk birtokában nem tudunk maradéktalanul "igazságot tenni" gazdasági fejlettség/ racionalizáltság és vallásosság kapcsolatát illetően, de csekély számú mutatónk Magyarország vonatkozásában inkább ellene mond a feltételezéseknek. Valószínűnek látszik, hogy társadalmunkra nem húzhatók rá teljes mértékben ezek az elméletek.

5. 6. Összefoglalás

Ebben a részben a különböző modernizációs mutatók és a vallásosság összefüggését vizsgáltuk meg, hogy véleményt tudjunk mondani a szekularizációs elméletek vallásosságot érintő feltételezéséről, amely szerint — összefoglalóan — a modernizációs jelenségekkel párhuzamos a vallásosság visszaszorulása.

Elsőként a vallásosság és a rétegződés kapcsolatát elemeztük, ebből arra a következtetésre jutottunk, hogy Magyarországon a legtanultabbak és a legtanulatlanabbak jellemezhetők a legmagasabb fokú vallásgyakorlattal, s a tanultabbak vallásgyakorlata nő a nyolcvanas évek óta. Egyéb mutatókat tekintve sem mutatható ki *általában* a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely és az egyházas vallásgyakorlat egyenes vonalú összefüggése, csak az idősebbek közt.

Ami az általában vett vallásosságot, vallásos önmeghatározást illeti, bár az mind a mai napig enyhén jobban megfigyelhető az alacsonyabb státusszal rendelkezők közt, a fiatalok közt elindult ennek az összefüggésnek is a felbomlása, s ma már körükben nem szignifikáns a különbség vallásosak és nem vallásosak összetétele között.

Mindkét értelemben vett vallásosság más képet mutat tehát rétegződés szempontjából a legfiatalabb és a legidősebb korosztályban, s ebből arra következtethetünk, hogy — ha időközben más változás nem történik — fokozatosan kicserélődik a vallásosak csoportja alacsonyabb státuszúakból magas státuszúakkal.

A vallási mobilitást tekintve azt láttuk, hogy szintén különbség mutatkozik az egyes korosztályok között: azok, akik a negyvenes-ötvenes és részben hatvanas években voltak fiatalok, annál jobban elhagyták vallásosságukat, minél magasabb státuszúak voltak. Az utánuk következő

nemzedékben azonban már nem érvényesült ez a tendencia, s úgy tűnik, köztük éppen hogy fordított folyamat zajlott-zajlik: a rosszabb társadalmi helyzethez kapcsolódik a vallásosság elvesztése.

Ami a rövid távú vallási mobilitást illeti, jelenleg a tanultabbakra inkább a vallási stabilitás jellemző, és semmiképpen sem mondható, hogy ők, mint “modernebb” réteg, hagyják el nagyobb arányban vallásosságukat. A változtatók közt pedig inkább az alacsonyabb végzettségűeket és a munkásokat találjuk.

Mindkét elemzés megerősíti azt a feltételezést, hogy csak régebben állt összefüggésben vallástalanodás és magasabb státusz.

Ami a társadalmi mobilitás és a vallásosság alakulását illeti, Harcsa István és Tomka Miklós tanulmánya szerint leginkább egyféle asszimilációt figyelhetünk meg: a mobil csoportok a befogadó csoport vallásossági szintjét közelítik meg, bár nem teljesen veszi át az ottani mintát.

Ha a társadalmi és vallási mobilitást együttesen szemléljük, Nagy Anita nyomán azt állapíthatjuk meg, hogy a társadalmi mobilitás önmagában nincs hatással a vallásosság változására, de a felfelé irányuló társadalmi mobilitás és a vallásos önbesorolás csökkenése összefügg. Ugyanakkor Szántó János — aki fordítva, a vallásosság változásának hatására kíváncsi — azt hangsúlyozza, hogy bár a vallásilag lefelé mobilok kicsit ténylegesen magasabbra jutottak a társadalmi ranglétrán, az egyes vallási változási csoportokon belüli különbségek nem jelentősek, és inkább a vallásos rétegek társadalmi-demográfiai összetétele felel értük.

Összességében tehát úgy tűnik, bizonyos, gyenge összefüggés kimutatható lefelé mobilitás és elvallástalanodás között, de feltehetően csak az idősekre és csak a munkás származásúakra, s más tényezők is szerepet játszanak, így a befogadó réteghez történő igazodás.

Egy kevésbé modernizált réteget, a szülőhelyén maradó mezőgazdasági fizikaiakat vizsgálva arra jutottunk, hogy feltehetően a szocialista modernizáción kívüli erők is elősegítették az elvallástalanodást az ötvenes-

hatvanas években.

Az urbanizáció hatását vizsgálva arra jutottunk, hogy a települési lejtő egyértelműen csak az 1927–42 között születettek esetében áll összefüggésben az alacsonyabb vallásossággal, az ötven év alattiak esetében már semmiképpen sem.

A földrajzi mobilitás és a vallási mobilitás összefüggése is hasonló képet mutat az eddigiekhez: önmagában a környezetváltás nem jár együtt vallástalanodással, s a faluról városba kerülés is csak az 50-65 évesek esetében: csak az ilyen korú faluról elkerülők hagyták el — némileg! — jobban vallásosságukat, mint otthon maradó társaik.

Végül gazdasági fejlettség és vallásosság összefüggésének vonatkozásában elmondható, hogy — mint Harcsa István és Tomka Miklós tanulmányának adataiból kiderül — országon belüli régióinkra nem igazolható fejlettség és alacsonyabb szintű vallásosság kapcsolata, amint hogy a gyerekkori szegénység és a felnőttkori magasabb fokú vallásosságé sem. Ugyanakkor tény, hogy a nagyobb jólétben felnőtt fiatalabb generációk kevésbé vallásosak, mint a gyermekkorukban szegényebb idősebbek.

Összességében tehát semmiképpen nem látom bizonyítottnak a modernizáltság és a szekularizáltság általában vett összefüggését Magyarországra vonatkozóan, amint ezt a 3. hipotézisemben előre is jeleztem. Egyértelmű az eredményekből, hogy van egy generáció, amelyre nézve igazolódik egy általában vett szekularizációs hipotézis, vagyis ha feljebb van a társadalmi ranglétrán vagy városban él, kevésbé vallásos, s ha akár társadalmilag, akár földrajzilag “felfelé” jut, veszít vallásosságából — s ez az 1950–60-as években fiataloké, vagyis az extenzív, erőltetett iparosítás, nagy mobilitás és egyúttal a vallás elleni kemény fellépés időszakának fiatalsága. Más generációkban nem tudjuk ilyen tendenciák érvényesülését bizonyítani. Látszik egy ezzel ellentétes folyamat is: a fiatalabb nemzedékek egyházasan vallásos tagjai egyre kedvezőbb társadalmi helyzetűek, s így a vallásosok közt

a legidősebb és legfiatalabb korosztályok alapvetően különböznek egymástól rétegződésbeli hely szempontjából. Mindezek alapján részben igazoltnak látom negyedik hipotézisemet is a történeti tényezők összetett voltáról. Annyiban nem teljesültek az ott leírtak, hogy biztonsággal nem tudtam elválasztani egymástól a klasszikus szekularizációs hatást és a vallásüldözés hatását.

6. FEJEZET

A VALLÁSOSSÁG IDŐBENI ALAKULÁSA: GENERÁCIÓS VÁLTÁS?

6. 1. Kohorszelemzés

Annak a kérdésnek a vizsgálatához, hogy a kilencvenes években hogyan alakul a Magyarországon a vallásosság terén tapasztalható generációs törés, célszerű nyomon kísérni az egyes korosztályok vallásosságának változását. A vallásosságnak egyik generációról a másikra történő átadásán (illetve át nem adásán) túl az is kérdéses itt, hogy kimutatható-e a rendszerváltás történelmi hatása, amelynek egyszerre kellett volna érvényesülnie minden korosztályban. Végül van egy harmadik hatás is, amivel számolnunk kell, bár ez bizonyos szempontból inkább zavaró hatás, mint kérdést felvető, ez pedig az életciklusé. Megfigyelhető ugyanis, hogy általában az emberek gyerekkori, viszonylag magasabb fokú vallásossága fiatal felnőtt korban csökkenni kezd, s ez a csökkenés a családalapítás, egzisztenciateremtés idejének végefelé (kb. a húszas évek végén, harmincas évek elején) megáll, esetleg kis növekedés következik be, majd egy stagnáló időszak után 50-60 éves kor, nyugdíjazás körül ismét emelkedni kezd, s magas is marad (Tomka, 1990d). Mivel azonban az életciklushatás keresztezi a trend-, illetve kohorszhatást, nehezíti azok kimutatását.

Az 1970-es évektől 1985-ig lezajlott változásokat Tomka Miklós elemzéséből ismerjük (Tomka, 1990d). Ő többféle kérdést vizsgálva is megállapította, hogy a vallásos önjellemzés szintje 1978-ról 1985-re emelkedett. Kohorszelemzéséből — melyben a csak igen-nem válaszlehetőséget tartalmazó kérdések adataira támaszkodik, ugyanis eleinte ezt a kérdést használták, tehát ilyen típusú adatok vannak meg a legrégebbre —

tudjuk azt is, hogy ennek az időszaknak a végére általában, vagyis majdnem minden generációban megnőtt a magukat vallásosnak mondók aránya. Kivételt a legfiatalabb és a legidősebb korosztály jelent csak. Ezen a majdnem általános trenden túl azonban az is megfigyelhető, hogy minden egyes évjáratnak jellegzetes “vallásossági szintje” van, amit az idő közben végbemenő változások nem szüntettek meg. Ez a jellegzetes szint pedig kohorszról kohorszra alacsonyabb, és ha emelkedés következik is be, soha nem akkora, hogy a fiatalabb korosztály tartósan “utolérje” az idősebbet. Ily módon “...a vallásosság (a magát vallásosnak mondás) ritkulásának fő oka nem az egyes emberek (évjáratok, kohorszok) elvallástalanodása, hanem a belépő új évjáratok kisebb arányú vallásossága” (Tomka, 1990d, 293. old.).

6.1.1. táblázat: A magukat vallásosnak mondók részaránya 1972–1985 között, különböző életkori kohorszokban (igen-nem választ lehetővé tevő kérdésfeltevés esetén). A válaszolni tudók százalékában.

Születési év	Életkor		1972	1975	1978	1981	1985
	1972-ben	1985-ben					
1963-1966	-	18-22	-	-	-	-	26*
1958-1962	-	23-27	-	-	19	16*	24*
1953-1957	15-19	28-32	33*	27*	18	19	26
1948-1952	20-24	33-37	28	20	20	21	34*
1933-1942	30-39	43-52	36	36	32	36	44
1923-1932	40-49	53-62	43	43	41	43	55
1912 és előbb	60-	73-	74	67	71	72	73*

A megkérdezettek száma N>400 minden olyan esetben, ahol az nincs külön jelölve. Egyébként: * 200 < N < 400.

Forrás: Tomka 1990d, 293. old.

A következőkben megvizsgáljuk az 1990-es évek vallási adatait, történt-e elmozdulás ezekhez képest. Az eddigiekhez hasonlóan most is két kérdést veszünk figyelembe: a vallásos önjellemzést és a templomba járási gyakoriságot.

A vallásos önjellemzés Tomka-féle adatsorait sajnos a kilencvenes évek adatain teljes értékűen nincs lehetőségünk továbbvezetni, ugyanis a továbbiakban ugyanazt a kétpólusú kérdést nem tették fel. Némileg hasonló kérdésfeltevést használ azonban a Tárki általában a felméréseiben, ugyanis bár ők sem két válaszlehetőséget adnak a kérdezetteknek, valójában magára a vallásosság meglétére csak kettő vonatkozik:

- 1– mindig is hívő, vallásos ember voltam
- 2 – régebben nem voltam vallásos ember, de most az vagyok
- 3 – valamikor (fiatalabb korban) hívő, vallásos ember voltam, de most már nem vagyok az
- 4 – sosem voltam vallásos, hívő ember, ma sem vagyok az

Ami a templomba járási gyakoriságot illeti, itt is kénytelen voltam kihagyni az elemzésből azokat a felméréseket, amelyek a többségitől eltérő skálát adtak meg, hiszen — amint már szó volt róla — a kategóriák számának változása módosítja az egyes felmérésekben azonos kategóriákat választók arányát is. Itt tehát a válaszlehetőségek a következők voltak a milyen gyakran jár templomba/istentiszteletre/vallási szertartásra kérdésre:

- soha
- ritkábban, mint évente
- évente néhányszor
- havonta egyszer
- havonta kétszer-háromszor
- minden héten
- hetente többször
- naponta

Az áttekintés kedvéért egymás mellé állítottam az összes rendelkezésemre álló olyan felmérés adatait, amelyben egyáltalán fel volt téve néhány tételes kérdés a vallásosságra. (Ld. 6.1.2. táblázat!) Ebben szerepel az 1981. és 1990. évi értékelés is, ahol ugyanazt a kérdést tették fel. (Itt a vallásos és nem vallásos mellett az ateista kategória is szerepelt.) E

két felmérést összevetve a vallásos önjellemzés egészéről nyugodtan kijelenthetjük, hogy a kilencvenes évtized legelejére jócskán megugrott a magukat vallásosnak tartók aránya, minden korosztályban. Az ez utáni fejleményekről — mint táblázatunk mutatja — a különböző felmérések tanúsága szerint elmondható, hogy a vallásosak aránya az évtized közepe felé visszaesett, de a végén ismét növekedésnek indult.

A születési kohorszokat tekintve hat, azonos kérdést használó felmérés adatai alapján annyit tudunk megállapítani, hogy a változás mindenütt csekély volt, s bár a vallásosak aránya a két végpontunk — 1992 és 1999 — között minden 1933 után született nemzedék esetében enyhén növekedett, csak a két középkorosztály, az 1943–52 és 1953–62 között születettek (és a legfiatalabbak⁸⁹) esetén emelkedett legalább tíz százalékkal. Így továbbra is megfigyelhető, hogy a még a háború előtt született nemzedékek vallásossága átlag feletti, míg az az után születetteké átlag alatti. Elképzelhető ugyan, hogy ezek a csekély változások is magukban foglalják az életciklus hatását, ezt azonban még nem tudjuk eldönteni. Amennyiben az 1963–72 között született — és most még feltehetően legalább részben az egzisztenciateremtéssel, kisgyerekekneveléssel elfoglalt —, eleinte magasabb vallásossággal bíró nemzedék a közeli jövőben “utoléri” vallásosság szempontjából az őt most “lehagyó” eggyel idősebb nemzedéket, akkor az valószínűleg ténylegesen az életciklus hatása lesz. De mindenképpen a rendszerváltás történelmi hatásának kell tulajdonítanunk az 1933 után születettek közt egységesen megfigyelt növekedést, ami még ebben a “lemaradó”, 63–72-es nemzedékben is végbement. (Ld. 6.1.2. táblázat, ill. 6.1.1. ábra!)

⁸⁹ A legfiatalabbak esete kérdéses, ugyanis csak a kilencvenes évek végén vált teljessé a tízéves kohorsz, tehát egyrészt nagyon kicsi a kérdezettek száma, másrészt a köztük megfigyelt vallásosarány nagy eséllyel nem a kohorszon belüli időbeli változást, hanem a belépők összetételének változását jelzi. A felmérések közti különbségek az ő esetükben és a legidősebbek esetében nem szignifikánsak 0,05-es szinten.

Összességében a jelenlegi tendencia alapján úgy tűnik, a legidősebb, az átlagnál jóval vallásosabb nemzedékek után következő korosztályokban már jóval kisebbek lesznek a különbségek, ha nem is tűnnek el; s így előbb-utóbb alacsonyabb szinten bár, de stabilizálódik az önjellemzéssel mért vallásosság.

A templomba járás változását legalább kétféleképpen nézhetjük meg. Egyrészt megvizsgálhatjuk a kohorszokon belül az egyes kategóriák előfordulási arányának változását. Célszerű legalább a skála két végpontján található arányát — tehát a legalább hetente templomba járók arányát, illetve a soha templomba nem járóké — nézni. Másrészt kiszámíthatjuk a templomba járás teljes spektrumát jelző — már másutt is alkalmazott — 100-as skála átlagát az egyes kohorszokban. Mint már az imént szó volt róla, azok az adatok kerültek be az elemzésbe, ahol a válaszlehetőségek azonosan voltak (ezek az 1995. évi MKPK-kutatást leszámítva a Tárkiban lebonyolított felmérések). Az 1990-es éveket megelőző időszakokkal történő összehasonlításra ismét az 1982-es és 1990-es értékmérés adatai állnak rendelkezésre.

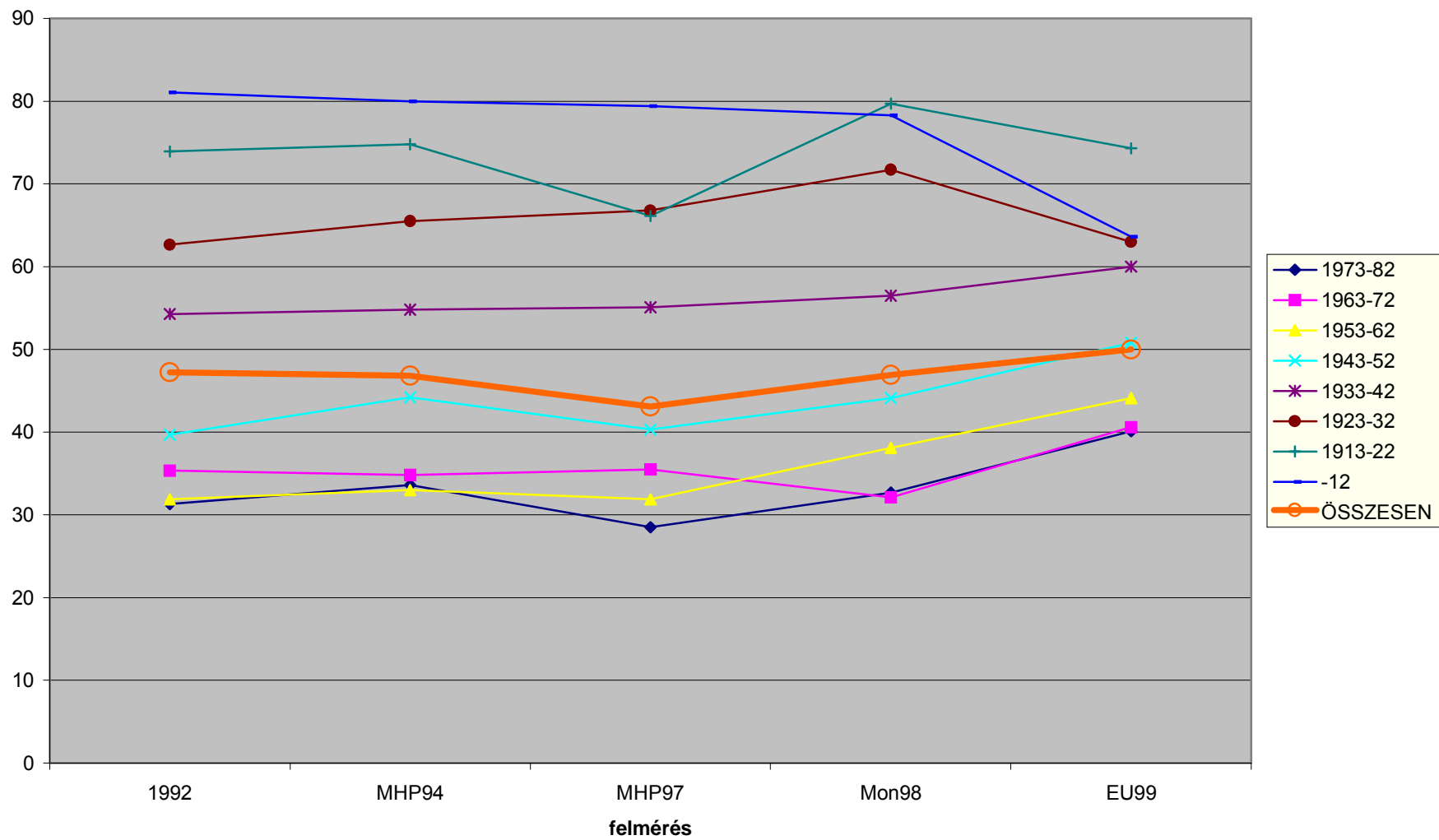
6.1.2. táblázat: A magukat vallásosnak mondók aránya egyes felmérésekben, kohorszok szerint, a válaszolni tudók százalékában (vastag betűkkel az azonos kérdést használó, általam elemzett felmérések)

Kohorsz	1972	1975	1978	1981	EVS81	1985	EVS90	Mobil92	MHP92	MHP94	MHP97	Mon98	EU99
1973-(82)								29,8****	32,8**	33,6**	28,5**	32,7*	40,1***
1963-72					14,1		38,2****	36,6**	34,1*	34,8*	35,5**	32,1**	40,6**
1953-62					22,4		34,2***	30,5**	33,3	33,0*	31,9**	38,1*	44,1***
1943-52	29				25,6		42,9***	40,6*	38,8	44,2*	40,3**	44,1*	50,8**
1933-42	36	36	32	36	41,4	44	56,4***	56,5*	52,0	54,8	55,1	56,5*	60,0**
1923-32	43	43	41	43	51,5	55	78,6**	66,2*	59,1	65,5	66,8*	71,7*	63,0***
1913-22	56				63,9		77,5***	77,8**	70,0	74,8**	66,1**	79,7**	74,3***
-12	74	67	71	72	76,9	73	91,4***	85,3***	76,8**	80,0***	79,4****	78,3****	63,6****
Össz.	49,7	45,7	37,6	39,9	42,9	41,4	56,4	48,7	45,8	46,8	43,1	46,9	50,0
N=					599		532	1415	2396	1835	1574	1619	685

A megkérdezettek száma 300 < N < 500, egyébként:

- * 200 < N < 300
- ** 100 < N < 200
- *** 50 < N < 100
- **** N < 50

6.1.1. ábra: A vallásosak arányának alakulása az egyes korhorszokban

Bár az esetszámok igen kicsik, az összevetésből kiderül (ld. 6.1.3. táblázat!), hogy a rendszerváltás előtti korról szemben egy kivételtől eltekintve megint csak az összes generációban emelkedett a vallásosság szintje, vagyis nőtt a hetente járók és csökkent a soha nem járók aránya. (A kivétel a már viszonylag alacsony gyakorisággal templomba járó és ezért kis elemszámú 1933–42-es kohorsz, ahol valamelyest csökkent a heti templomba járók aránya, de a soha nem járóké itt is nem kicsit, hanem jócskán csökkent.)

6.1.3. táblázat: A templomba hetente és soha nem járók aránya az egyes kohorszokban az 1982. és 1990. évi értékelésben⁹⁰

Kohorsz	Hetente jár		Soha nem jár	
	EVS81	EVS90	EVS81	EVS90
1963-(72)	2,1	9,8	61,1	41,3
1953-62	1,3	4,6	62,3	41,8
1943-52	3,6	6,7	60,2	41,3
1933-42	9,0	6,1	52,7	29,4
1923-32	11,7	26,2	48,1	22,0
1913-22	21,3	26,3	36,2	25,4
-12	28,6	34,5	35,4	13,8
Összesen	10,9	13,8	51,0	32,7
N=	157	136	737	323

Az azonos kérdésselvetést használó, kilencvenes években készült felméréseket tekintve — a vallásos önjellemzéshez hasonlóan — itt sem beszélhetünk az évtizeden belül jelentős aránymódosulásokról, de az látható, hogy a legfiatalabb és még bizonytalanul számításba vehető csoporton kívül itt is minden 1933 után született korosztályban némi vallási növekedés figyelhető meg, vagyis a heti templomba járás enyhén emelkedik, míg a soha nem járás többé-kevésbé csökken. (Ld. 6.1.4. és 6.1.5. táblázat, valamint 6.1.2. és 6.1.3. ábra!) A gyakori templomba járást tekintve a mezőny közepén elhelyezkedő

⁹⁰ Az 1913-22. születési kohorszra vonatkozóan a két felmérés eredményei között nincs szignifikáns különbség 0,05-ös szinten.

1933-42-es születésű kohorsz nyolc év alatt az átlag alatti arányából egyértelműen az idősebb, átlag feletti aránnyal rendelkező csoportokhoz csatlakozott fel — talán részben azért is, mert időközben minden tagja elérte az ötven évet, amikor a vallásosság emelkedni szokott —, ezzel mintegy összekötve az egymástól élesen elváló két nagy tömböt. A templomtól való távolmaradást tekintve azonban ugyanez a korosztály már eleve az idősebbekkel indult, s csak azért nem maradt velük egy sávban, mert az idők között idővel annyival nőtt a nem járók aránya. Ez a tendencia viszont ellene mond az “idősek egyre vallásosabbak lesznek” megfigyelésnek, bár logikusan magyarázható az idős kori kisebb aktivitással. Igaz, már a vallásos önjellemzésnél is talákoztunk ezzel a jelenséggel (az idősebbek magukat enyhén visszaeső vallásosnak mondásával), amit pedig nem magyarázhat a gyengülő mozgásképeség.

6.1.4. táblázat: Hetente templomba jár az egyes kohorszokban, százalék⁹¹

Kohorsz	ISSP91	MHP92	MHP94	MKPK95	MHP97	1998	EU99
1973-(82)	-	8,5**	6,2**	7,6***	5,6**	7,3***+**	4,7**
1963-72	4,1***	4,7**	4,7**	3,8***	5,1**	4,9***+**	6,7**
1953-62	6,3**	4,2**	3,6**	4,5***	5,6**	4,9***+	6,6**
1943-52	5,3**	7,0*	7,2**	7,5**	8,8**	7,6***+	10,7**
1933-42	11,1**	12,1	14,2*	10,9**	14,6*	15,2***+	17,5**
1923-32	26,8**	20,9	22,8	19,5**	21,4*	21,7***+	16,5**
1913-22	34,8**	24,8	23,1*	26,3**	18,6**	21,3***+**	20,5**
-12	26,1***	23,9**	19,8**	23,8***	20,0***	42,5***+**	16,7***
Össz.	12,2	11,2	10,5	9,9	9,9	10,4	10,4
N=	120	602	422	99	375	101+395	156

A megkérdezettek száma néha $100 < N < 170$, egyébként:

* $50 < N < 100$

** $10 < N < 50$

*** $10 > N$

⁹¹ A dőlt betűkkel írt 1998-as évszám azt jelzi, hogy az ebből az évből származó két felmérés eredményeit együttesen vettem figyelembe. Mivel nem akartam pusztán az esetszám alapján dönteni, melyik felmérés eredménye a megbízhatóbb, egyszerű átlagát vettem az egyes arányoknak. A két felmérés az ISSP98 és a Monitor98 volt.

6.1.5. táblázat: Templomba soha nem jár az egyes kohorszokban, százalék

Kohorsz	ISSP91	MHP92	MHP94	MKPK95	MHP97	1998	EU99
1973-(82)	-	44,1*	47,7	38,0***	54,7	43,3**	38,0**
1963-72	60,0*	45,5	49,6	38,6**	48,4	38,8**	35,5**
1953-62	59,7*	42,7	42,0	34,2**	49,1	35,3**	32,4**
1943-52	46,6**	41,6	41,3	24,1***	47,6	31,1***	35,2**
1933-42	32,2**	36,7	35,2	27,7***	43,1	27,2***+*	29,1**
1923-32	30,2***	33,3	30,7*	38,1***	31,7*	24,2***+*	36,6**
1913-22	31,8***	30,0*	28,6**	28,8***	40,7**	26,8***+**	41,1***
-12	30,4****	33,5**	41,9***	38,1****	34,3***	38,8***+***	33,3****
Össz.	44,7	39,3	40,3	32,8	46,2	33,5	34,9
N=	441	2110	1622	326	1742		525

A megkérdezettek száma $200 < N < 400$, egyébként:

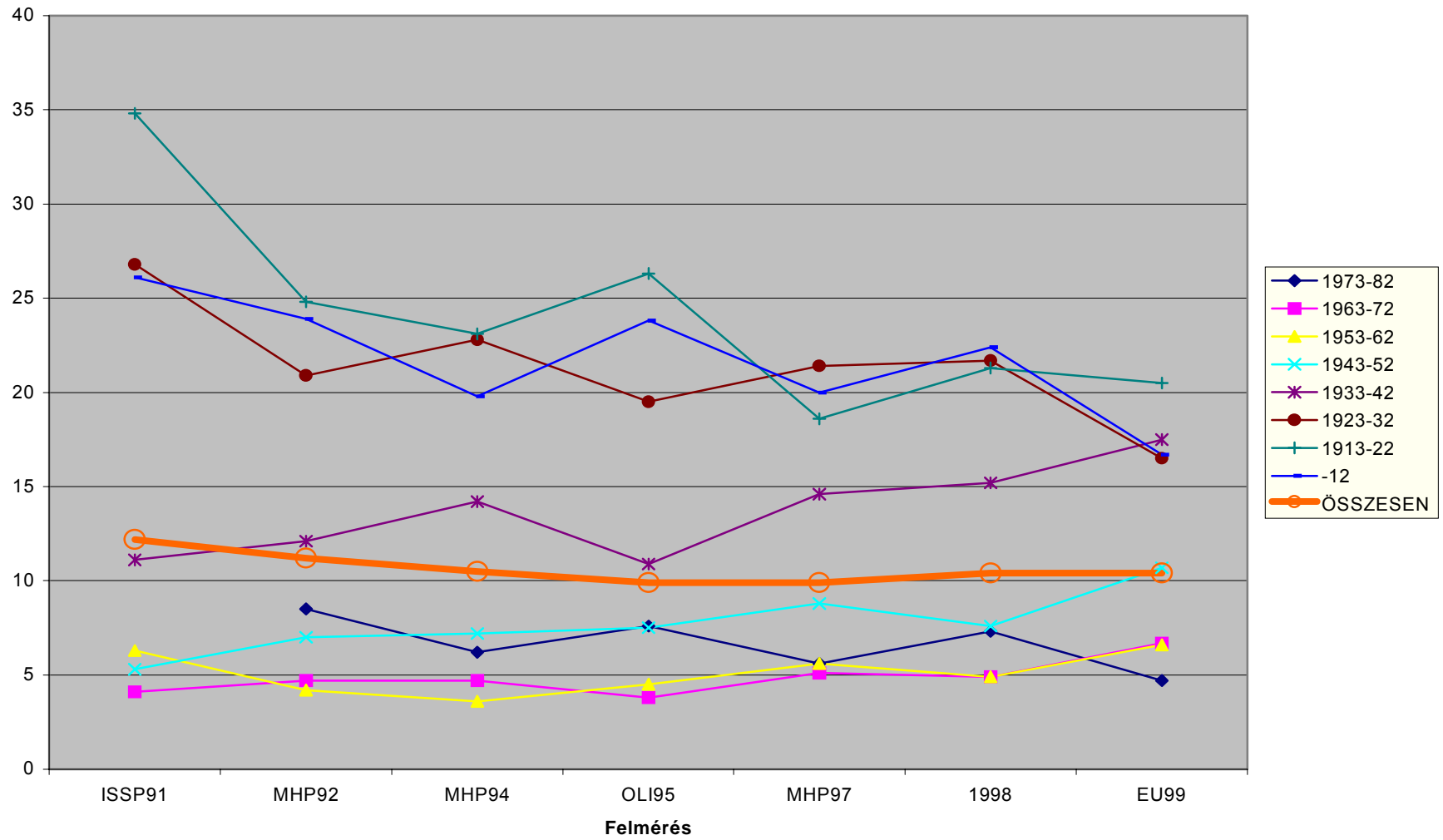
* $100 < N < 200$

** $50 < N < 100$

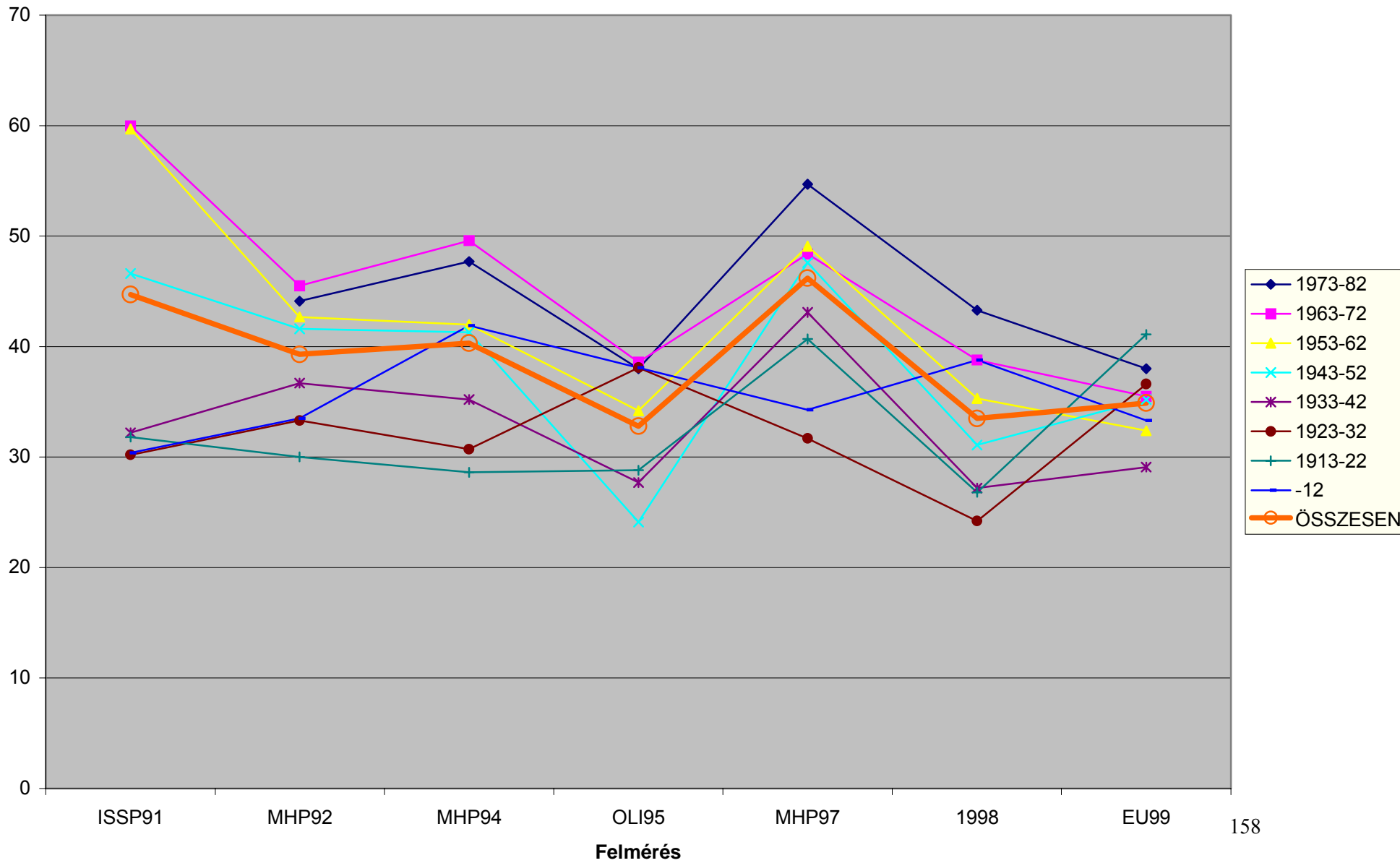
*** $10 < N < 50$

**** $10 > N$

6.1.2. ábra: A hetente templomba járók arányának alakulása az egyes kohorszokban

6.1.3. ábra: A soha templomba nem járók arányának alakulása az egyes kohorszokban

Össességében mind a templomba gyakran, mind a soha nem járás szempontjából összetömörült a mezőny a nyolc év alatt, de érdekes módon az amúgy sokkal általánosabb nem járást tekintve kerültek közelebb egymáshoz a nemzedékek. Ha a két szélső értéket nem nézzük, a második legkevésbé és a második leginkább hetente templomba járó korcsoport között 10,1 százalék a különbség 1999-ben, míg a második legkevésbé és a második leginkább soha nem járók között csak 5,6 százalék. Így azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek végén a vallásgyakorlat szempontjából a generációs törés gyakorlatilag már csak az egyik oldalon áll fönn, mégpedig a vallásosabb oldalon. Ez azt jelenti, hogy jelenleg nem egy nagyon vallásos idős és egy nagyon nem vallásos fiatal részre bomlik a társadalom, hanem általában egy vallásos és nem vallásos részre, s a vallásoson belül az idősebbek vallásgyakorlóbbak, mint a fiatalabbak.

Ugyanakkor azonban itt mégis csupán az egymáshoz való *közeledésről* van szó, a generációs *különbségek nem tűntek* el teljesen. Ezt jelzik a teljes templomba járási gyakoriságot mutató 100-as skála átlagai is⁹²:

6.1.6. a. táblázat: A templomba járási gyakoriságok 100-as skálájának átlaga kohorszok szerint az egyes felmérésekben

Kohorsz	ISSP91	MHP92	MHP94	MKPK95	MHP97	Mon98	ISSP98	EU99
1973-(82)		11,74	10,52	13,11	8,82	11,02	9,74	10,42
1963-72	8,84	8,46	8,54	8,03	7,79	8,31	10,48	9,93
1953-62	10,04	8,46	8,00	8,36	8,82	8,13	12,53	10,33
1943-52	12,89	11,29	11,59	11,86	12,84	12,86	15,15	15,54
1933-42	20,55	17,40	18,71	16,41	17,84	20,26	23,05	23,95
1923-32	35,46	26,51	28,77	25,71	26,53	31,53	30,46	21,02
1913-11	42,41	29,88	27,72	34,99	21,48	28,90	27,87	23,12
1912 előtt	36,61	28,99	24,24	25,10	22,71	25,10	(58,75)*	17,23
Összesen	19,12	15,78	15,01	14,95	13,38	15,26	16,95	14,90

* Itt összesen 8 esetről van szó.

⁹² Emlékeztetőül: itt a soha nem jár templomba válasz 0 értéket kapott, a ritkábban mint évente 1-et, az évente néhányszor 5-öt, a havonta egyszer 23-at, a 2-3 hetente 58-at és a gyakrabban 99-et.

6.1.6. b. táblázat: A templomba járási gyakoriságok 100-as skálájának átlaga szerinti sorrendek az egyes kohorszok között, felmérésenként

Kohorsz	ISSP91	MHP92	MHP94	MKPK95	MHP97	Mon98	ISSP98	EU99
1973-(82)	-	4.	6.	5.	6-7.	6.	8.	6.
1963-72	7.	7-8.	7.	8.	8.	7.	7.	8.
1953-62	6.	7-8.	8.	7.	6-7.	8.	6.	7.
1943-52	4.	6.	5.	6.	5.	5.	5.	5.
1933-42	4.	5.	4.	4.	4.	4.	4.	1.
1923-32	3.	3.	1.	2.	1.	1.	2.	3.
1913-11	1.	1.	2.	1.	3.	2.	3.	2.
1912 előtt	2.	2.	3.	3.	2.	3	1.	4.
Összesen	19,12	15,78	15,01	14,95	13,38	15,26	16,95	14,90

A 6.1.6.b. táblázat közepén futó csík, amely elválasztja egymástól az idősebb és fiatalabb nemzedékeket, középen a kettő közötti, 1933–42 között született korosztállyal, jól mutatja, hogy — egy évet, az 1992.-et leszámítva — nem fordul elő, hogy a fiatalabbak megelőznék átlagos templomba járásban az idősebbeket. Annak ellenére alakult így összességében a kép, hogy — amint a 6.1.6.a. táblázatból látható — a fiatalabbak átlaga enyhe ingadozásokkal stagnál, illetve talán az időszak legvégén egy egész kicsit növekedésnek indult, s az idősebbeké inkább csökken. De látnunk kell, hogy az ötven éveseknél fiatalabb generációk általában nagyon alacsony vallásgyakorlattal indultak neki a kilencvenes éveknek, s így a heti templomba járás enyhe emelkedése és a soha nem járás egy picit nagyobb csökkenése ellenére az átlag nem sokat változhatott. A két középső, a kilencvenes évtizedben valamikor ötven éveseket is tartalmazó korosztály (az 1943–52-ben és 1933–42-ben születettek) átlaga egyértelműen növekszik. A legfiatalabbak pedig, úgy tűnik, már eleve egy parányit magasabb templomba járási átlaggal léptek be a felnőttkorba, mint az őket megelőző két kohorsz, hiszen az 1999-ben már majdnem teljes kohorszuknak magasabb az átlaga, mint az 1991-ben majdnem velük egyidős eggyel idősebb kohorszuknak.

Összességében elmondhatjuk, hogy Tomka Miklós elemzése és az Európai értékrendkutatás adatai alapján 1990 körül minden korcsoportban

megnőtt a vallásosság, s az 1990-es évtized felmérési adatai alapján megállapítható az is, hogy az életciklushatástól egyértelműen elválasztható módon a kilencvenes évtized folyamán a fiatalabb korcsoportokban enyhe vallási növekedés következett be, s megindult a szocialista időszakban létrejött generációs törés felszámolódása. Ehhez az is hozzájárul, hogy az idősebb nemzedékek tagjai körében enyhe vallási csökkenés megy végbe. Ugyanakkor nem várható, hogy a kohorszok közötti induláskori különbségek teljesen eltűnnek, inkább annak mutatkoznak jelei, hogy a most legfiatalabb nemzedék tagjai lesznek némileg vallásosabbak életük folyamán a vallási szocializáció nélkül felnőtt, most már-már középkorú nemzedékek tagjainál. A háború után felnőtt generációk közül a legkevésbé vallásosnak az 1953–62 és az 1963–72 között születettekéi bizonyultak a felmérések során, közülük is az első a “legeslegkevésbé”, amelynek tagjai az 1960–70-es években tizenévesek, az utolsó felmérés, 1999 idején pedig 37–46 évesek voltak.

Mindezek az eredmények az eddig leírtakkal együtt megerősítik azt az 5. hipotézisbe foglalt feltételezést, hogy az egyes nemzedékek vallásosságán nyomot hagy fiatalabb éveik társadalmi tapasztalata, s inkább afelé mutatnak, hogy az 5.b. alhipotézis feltételezése közelíti meg jobban a valóságot, amennyiben a hatvanas-hetvenes és részben nyolcvanas években tizenéves gyerekek lettek a legkevésbé vallásosak. Ugyanakkor nem hallgatható itt el az a jogos ellenvetés, hogy nem bizonyított megnyugtatóan, hogy a gyerekkor vallási nevelése a meghatározó. Kelley és deGraaf elemzése ugyanis például azt mutatta (Kelley–deGraaf, 1997), hogy a későbbi vallásosságra a szülői házban kapott vallásos nevelésnél erősebb hatása van a gyerekkor általános, a teljes társadalomban fennálló vallásossági szintjének. Ezt a két hatást nem tudtuk elválasztani egymástól ebben az elemzésben.

Ami a 6. hipotézist illeti, az részben beigazolódott elemzésünkben. Kimutatható volt a rendszerváltás körüli általános vallási növekedés, ugyanakkor ez a kilencvenes évtizedben csak a háború után felnőttek körében folytatódott.

6. 2. Panelelemzés

Az eddig elemzett folyamatok árnyalásához a vallásosságnak az egyes korcsoportokban lejátszódó változását — hasonlóan ahhoz, amit már a rétegződéssel foglalkozó részben láthattunk — érdemes megvizsgálnunk paneladatainkon is, ahol nyomon kísérhetjük az egyes személyek vallásosságában öt év alatt történt változásokat⁹³. Az elemzésben alapvetően (ahol az esetszámok megengedték) ötéves életkori bontást használtam, mivel így egyúttal a szóban forgó időszakkal megegyező szakaszokhoz jutottam, ami lehetővé teszi — a finomabb elemzésen kívül —, hogy ugyanazon személyek csoportjának változási folyamatáról kapjunk képet, nem csak általában az egyes életkori csoportok öt év alatt bekövetkezett arányváltozásairól.

A *hívő önbesorolás* 1992 és 1997 közötti változása azt mutatja, hogy egy nagyfokú vallási újjáéledés feltételezésével ellentétben a fiatalabbak között — válaszaik tanúsága szerint — nem lehetünk tanúi lényeges megtérési folyamatnak: az 1997-ben 25-29 éves, kivételes korosztályon kívül, amely az ötven év alattiak közt a legmagasabb megtérési arányt mutatja⁹⁴, a fiatalabbak közt az összes korcsoportban alacsonyabb a megtértek aránya, mint az idősebbekben. Igaz viszont, hogy a két legfiatalabb korcsoport összességében magasabb megtérési hajlamot mutat, mint az előttük levő kettő, azaz a harmincasok korosztálya. Viszont az elvállaltalanodás hipotézisének — illetve az életciklushatásnak? — megfelelően a legfiatalabbak közt találjuk a legtöbb “hitvesztőt”, illetve 50 éves korig jóval magasabb a magukat

⁹³ A felmérés és adatok természetének leírása a függelékben olvasható.

⁹⁴ A megtérési arány itt azt jelenti — ahogy már láthattuk az 5.2. fejezetben —, hogy azoknak, akik az időszak elején, tehát 1992-ben nem voltak hívők (leszámítva a három kérdés során hol így, hol úgy válaszoló bizonytalanokat), hányad része vált hívővé az utolsó kérdésre, tehát 1997-re.

következetesen nem hívőnek mondók aránya, mint azután, s a következetesen hívők aránya a legalacsonyabb a legfiatalabb csoportban.

6.2.1.a. táblázat: A hívő önbesorolás változási típusai az egyes korcsoportokban

Korcsop- portok	Változási típusok							Összes
	mindig hívő	megtérő +	megtérő	bizonytalan	hitvesztő	hitvesztő –	mindig nem hívő	
21-24 év	22 15,6 %	2 1,4 %	10 7,1 %	11 7,8 %	15 10,6 %	11 7,8 %	70 49,6 %	141 100,0 %
25-29 év	40 23,0 %	14 8,0 %	9 5,2 %	15 8,6 %	8 4,6 %	15 8,6 %	73 42,0 %	174 100,0 %
30-34 év	60 23,0 %	7 2,7 %	11 4,2 %	18 6,9 %	15 5,7 %	19 7,3 %	131 50,2 %	261 100,0 %
35-39 év	67 22,1 %	9 3,0 %	9 3,0 %	24 7,9 %	21 6,9 %	17 5,6 %	156 51,5 %	303 100,0 %
40-44 év	66 19,6 %	10 3,0 %	19 5,6 %	40 11,9 %	15 4,5 %	18 5,3 %	169 50,1 %	337 100,0 %
45-49 év	49 22,2 %	5 2,3 %	17 7,7 %	20 9,0 %	11 5,0 %	13 5,9 %	106 48,0 %	221 100,0 %
50-54 év	82 34,2 %	17 7,1 %	9 3,8 %	16 6,7 %	14 5,8 %	14 5,8 %	88 36,7 %	240 100,0 %
55-59 év	92 38,2 %	13 5,4 %	14 5,8 %	26 10,8 %	15 6,2 %	10 4,1 %	71 29,5 %	241 100,0 %
60-64 év	87 37,7 %	16 6,9 %	14 6,1 %	18 7,8 %	18 7,8 %	12 5,2 %	66 28,6 %	231 100,0 %
65-69 év	89 45,6 %	14 7,2 %	8 4,1 %	22 11,3 %	9 4,6 %	11 5,6 %	42 21,5 %	195 100,0 %
70-74 év	96 51,9 %	14 7,6 %	13 7,0 %	16 8,6 %	11 5,9 %	6 3,2 %	29 15,7 %	185 100,0 %
75-79 év	62 52,5 %	7 5,9 %	5 4,2 %	8 6,8 %	8 6,8 %	3 2,5 %	25 21,2 %	118 100,0 %
80 évtől	43 53,8 %	5 6,3 %		9 11,3 %	9 11,3 %	4 5,0 %	10 12,5 %	80 100,0 %
Összesen	855 31,4 %	133 4,9 %	138 5,1 %	243 8,9 %	169 6,2 %	153 5,6 %	1036 38,0 %	2727 100,0 %

6.2.1.b. táblázat: A megtérők és a hitvesztők aránya az egyes korcsoportban, százalék

Korcsoportok	megtérők az egykor nem hívőkön belül	hitvesztők az egykor hívőkön belül
21-24 év	14,6	54,2
25-29 év	24,0	36,5
30-34 év	12,1	36,2
35-39 év	10,3	36,2
40-44 év	14,6	33,3
45-49 év	17,2	32,9
50-54 év	22,8	25,5
55-59 év	27,6	21,4
60-64 év	31,3	25,6
65-69 év	34,4	18,3
70-74 év	48,2	15,0
75-79 év	32,4	15,1
80 évtől	33,3	23,2
Összesen	20,7	27,4

A *templomba járási gyakoriságok* változását sajnos nincs értelme ötéves korosztályi bontásban elemezni a (sok kategória miatt a cellákba eső) kis elemszámok miatt. A tízéves csoportok vizsgálata (ld. 6.2.2. táblázat!) mindenesetre megerősíti a legfiatalabbak elvállaltalanodási téziséét, hiszen a gyakori templomba járás abbahagyása a válaszok szerint rájuk kiugróan magas arányban jellemző. Ugyanakkor viszont a még szintén elég fiatal harminconéves, 1992-ben gyakori templomba járók közül hagytak fel 1997-re az összes korcsoport között a legkisebb arányban ezzel a szokással. Őket leszámítva szabályosan csökken nemzedékről nemzedékre az elhagyók aránya, egészen a legidősebbekig, akik közt ismét kicsit többen maradnak el a templomból, de ez talán egészségi okokkal magyarázható. A vallásgyakorlatot tekintve megtérők igen kis részét képezik az eleinte “nem jár gyakran templomba” kategóriába esők csoportjának, ennek ellenére az körükben is megállapítható, hogy ötven év felett megugrik arányuk.

6.2.2.a táblázat: A templomba járás változási csoportjai az egyes korcsoportokban

Változási típusok	Korcsoportok						Összesen
	20-29 éves	30-39 éves	40-49 éves	50-59 éves	60-69 éves	70-X éves	
végig soha	92 26,4%	148 24,3%	135 21,6%	119 23,3%	59 13,1%	61 15,3%	614 20,9%
soha, vált.	81 23,2%	145 23,8%	169 27,0%	112 22,0%	88 19,5%	73 18,3%	668 22,7%
soha, elhagy.	4 1,1%		2 0,3%	5 1,0%	7 1,5%	15 3,8%	33 1,1%
végig ritka	67 19,2%	145 23,8%	154 24,6%	90 17,6%	93 20,6%	74 18,6%	623 21,2%
ritka, vált.	61 17,5%	107 17,6%	92 14,7%	72 14,1%	81 17,9%	42 10,6%	455 15,5%
ritka 2x, elhagy.	14 4,0%	7 1,1%	11 1,8%	19 3,7%	10 2,2%	14 3,5%	75 2,5%
ritka 1x, elhagy.	5 1,4%	3 0,5%	12 1,9%	10 2,0%	15 3,3%	23 5,8%	68 2,3%
végig gyakran	11 3,2%	23 3,8%	21 3,4%	52 10,2%	69 15,3%	73 18,3%	249 8,5%
megint gyakran	3 ,9%	7 1,1%	8 1,3%	5 1,0%	5 1,1%	5 1,3%	33 1,1%
már gyakori2x	3 0,9%	5 0,8%	11 1,8%	5 1,0%	14 3,1%	6 1,5%	44 1,5%
már gyakori1x	8 2,3%	19 3,1%	10 1,6%	21 4,1%	11 2,4%	12 3,0%	81 2,8%
Összesen	349 100,0%	609 100,0%	625 100,0%	510 100,0%	452 100,0%	398 100,0%	2943 100,0%

6.2.2.b. táblázat: A templomba gyakran járni kezdők és az azzal felhagyók aránya az egyes korcsoportban, százalék

Korcsoportok	Elkezdett gyakran templomba járni az egykor nem járók közül	Abbahagyta a gyakori templomba járást az egykor gyakran járók közül
20-29 év	3,5	62,2
30-39 év	4,2	25,0
40-49 év	3,7	46,3
50-59 év	6,2	37,4
60-69 év	7,2	30,2
70- év	6,7	40,0
Összesen	5,0	38,4

Egészében tehát *inkább* az elvállaltalanodás téziséét erősítik meg az adatok, bár egy-egy halvány jelét láthattuk a vallási újjáéledésnek is a fiatalabbak közt.

Ami az idősebbek “megtérési” hajlamát illeti, az ötéves időszak változási adatai alátámasztani látszanak ezt a vélekedést: ezen időszak alatt is jóval több 50 év feletti változtatta meg a hit irányában meggyőződését, mint fiatalabb, s templomba is nagyobb arányban kezdtek járni az addig nem járó idősebbek.

Eddigi megállapításainkat érdemes kiegészíteni egy más szempontú vizsgálódással is. Megnézhetjük, hogy hogyan változott az egyik évről a másikra a hívők, illetve a templomba járók aránya az egyes korcsoportokban. (Ld. 6.2.3 és 6.2.4. táblázat!) Ekkor persze nem az egyes változtatási típusok megoszlását tudjuk megfigyelni, hanem a változások egyes években fennálló eredményét.

6.2.3. táblázat: A gyakran templomba járók arányának változása az egyes korcsoportokban 1992–97 között, százalék

92-ben/97-ben	1992	1994	1997
16-19/ 21-24 éves	13,0	10,1	6,3
20-24/ 25-29 éves	8,5	7,9	7,4
25-29/ 30-34 éves	5,0	6,7	6,8
30-34/ 35-39 éves	7,7	6,5	10,8
35-39/ 40-44 éves	6,8	6,8	6,2
40-44/ 45-49 éves	11,5	10,7	10,3
45-49/ 50-54 éves	14,2	13,6	16,1
50-54/ 55-59 éves	21,5	17,6	16,0
55-59/ 60-64 éves	21,5	22,4	18,3
60-64/ 65-69 éves	25,9	28,7	26,9
65-69/ 70-74 éves	33,5	32,0	26,7
70-74/ 75-79 éves	30,3	26,5	24,6
75-X/ 80-X éves	33,0	23,8	17,6
Összesen	15,5	14,5	13,7

6.2.4. táblázat: A hívők arányának változása az egyes korcsoportokban 1992–97 között

Korcsoportok 92-ben/97-ben	1992				1994				1997				1992–1997		Össz. 100% N=
	min- dig	ma már	hívő össz.	Össz. 100% N=	min- dig	ma már	hívő össz.	Össz. 100% N=	min- dig	ma már	hívő össz.	Össz. 100% N=	min- dig hívő	meg- térő	
16-19/ 21-24 éves	27,0	9,9	36,9	141	23,6	7,9	31,5	140	23,6	3,6	27,2	140	15,6	1,4	141
20-24/ 25-29 éves	36,8	3,4	40,2	174	34,1	6,9	41,0	173	30,5	9,2	39,7	174	23,0	8,0	174
25-29/ 30-34 éves	30,3	7,7	38,0	261	31,8	4,2	36,0	261	30,3	1,9	32,2	261	23,0	2,7	261
30-34/ 35-39 éves	32,5	5,6	38,1	305	31,9	4,9	36,8	304	27,6	3,6	31,2	304	22,0	3,0	304
35-39/ 40-44 éves	30,1	4,8	34,9	336	28,5	4,7	33,2	337	28,6	4,8	43,4	336	19,6	3,0	337
40-44/ 45-49 éves	35,7	1,8	37,5	221	32,4	1,4	33,8	222	34,4	2,7	37,1	221	22,1	2,3	222
45-49/ 50-54 éves	42,5	4,6	47,1	240	48,3	4,2	52,5	240	42,5	4,2	46,7	240	34,3	7,1	239
50-54/ 55-59 éves	53,9	2,1	56,0	243	50,4	2,9	53,3	242	50,2	6,6	56,8	243	38,0	5,4	242
55-59/ 60-64 éves	52,8	1,7	54,5	231	54,3	2,2	56,5	232	52,4	2,1	54,5	233	37,7	6,9	231
60-64/ 65-69 éves	58,2	3,1	61,3	196	59,4	4,1	63,5	197	56,3	5,6	61,9	197	45,6	7,2	195
65-69/ 70-74 éves	61,8	2,7	64,5	186	67,6	2,7	70,3	185	60,8	9,1	69,9	186	51,9	7,6	185
70-74/ 75-79 éves	63,2	2,6	65,8	117	65,5	4,3	69,8	116	63,2	2,6	65,8	117	52,5	5,9	118
75-X/ 80-X éves	75,0	3,8	78,8	80	71,6	1,2	72,8	81	61,3	8,8	70,1	80	53,8	6,3	80
Összesen	43,1	4,2	47,3	2731	43,2	4,0	47,2	2730	40,8	4,7	45,5	2732	31,3	4,9	2729

A *hittel kapcsolatos önbesorolást* illetően egy-egy korcsoport talán véletlenszerű kiemelkedésétől eltekintve igazából nem látszik nagy különbség egy-egy csoport között, tendenciáját tekintve azonban a fiatalabbak közt inkább csökkent a magukat hívőnek mondók aránya, míg az idősebbek közt 1992-ről 1997-re nagyjából stagnált, de úgy, hogy a csoportok többségében 1994-ben némi emelkedés volt.

A *templomba járásnál* viszont azt tapasztaljuk, hogy ha nem is nagyon, de egyértelműen nő 1992-ről 1997-re két egymást követő korcsoport, az 1997-ben 30-34 éves és 35-39 éves *középnemzedék* heti templomba járási aránya. Mivel itt ugyanazon korcsoportok változását nézzük, nem lehet szó összetételváltásról vagy ilyesmiről. Itt tehát érdekes módon azt látjuk, hogy bár ebben a korosztályban nem volt megfigyelhető jelentősebb megtérési hullám a kibocsátó réteget tekintve, azáltal, hogy a befogadó réteget viszont ebben az időszakban az átlagosnál kevesebben hagyták el, ez a viszonylag kis számú belépő már megemelte arányukat, annyira kevesen voltak előtte. Az *idősebbek* közt éppen az ellenkezőjét láthatjuk: itt ezek a korosztályok végeredményben még veszítettek is az öt év alatt a buzgón járók arányából annak ellenére, hogy a fiatalabbakhoz képest magas volt a megtérők aránya és alacsony a templomba járást abbahagyóké. Csakhogy itt a fiatalokétól eltérő a két — a kibocsátó és a befogadó — csoport nagysága, a viszonylag sok gyakran járó közül azért nem kevesen hagyták abba is a járást, ha ez a fiataloknál kisebb arány volt is, s ugyanígy, a templomba nem járók közül azért nem olyan sokan kezdtek járni, ha ez az arány nagyobb is, mint amit a fiatalok közt láttunk. S valószínűleg a hitet illetően is hasonló a helyzet, hiába magas viszonylag az idős nem hívők körében a megtérők aránya, és alacsony viszonylag a hívők körében a hitet elvesztőké, mégsem növekedett köztük különösebben a vallásosabbak részaránya. Itt gyakorlatilag kiegyenlítik egymást a változások, amint ezt a 6.2.1.a. és 6.2.2.a. táblázatokból — ahol a teljes korosztályokra nézve vannak kiszámlálva a megoszlások — láthatjuk is. Ilyenformán amennyiben a templomba járást tekintve nem változik a helyzet az idősök körében a maihoz

képest, tehát *valójában negatív egyenleggel* rendelkeznek, akkor ez azt jelentené, hogy nem számolhatunk azzal, hogy a későbbiek folyamán az ekkor már kevésbé vallásosakat tartalmazó idősebb nemzedékek megtérése fenntartja a nemzedékek közötti nagyobb vallásosságbeli különbséget, s ekkor csak a belépés eltérő templomlátogatási arányai és az esetleges fiatalabb kori vallási “nyereség” határoznák meg a korosztályok vallásosságának arányait. Ez pedig a korosztályi kiegyenlítődés irányába kéne hogy hasson. — Ez persze pusztán feltételezés, hiszen *öt* évet ismerünk csak, s *ezt* az öt évet. Lehetséges, hogy a következő vagy az előző öt év másképpen hat/hatott az egyes nemzedékek vallási változására, vagy pontosabban az erről adott nyilatkozatára.

A hittel kapcsolatos válaszok esetében — mint már láttuk a 2. fejezetben — lehetőségünk van még az öt év válaszainak változásán túl az egész életre vonatkozó váltás regisztrálására is. (Ld. ismét 6.2.4. táblázat!) Itt érdemes megismételni, hogy *nem* látható ugyanaz az egyértelmű összefüggés “megtérés” és életkor között, mint az imént, vagyis az ötven évnél idősebbek a három kérdezett évből kétszer (1992-ben és 1994-ben) semelyik korcsoportban nem mondják a fiatalabbaknál nagyobb arányban magukról, hogy *életük folyamán* váltak hívővé, s körükben a három évet figyelembe vevő tipológia szerint megtértek aránya van, ahol magasabb, mint azoknak a nyilatkozóiknak az aránya, akik azt mondták, hogy életük folyamán váltak hívővé. Tehát körükben *többnyire* nem a klasszikus, tudatos megtéréssel találkozhatunk, hanem a világnézetnek az egyik évről, időszakról a másikra történő átértékelésével, újrafogalmazásával.

Összességében az öt év változásait figyelembe vevő adataink nem erősítik meg a vallási újraéledés feltételezését, de nem is cáfolják egyértelműen. Halvány jelek mutatnak arra, hogy a fiatal (közép)korosztályban vallási növekedés indult meg (az 1997-ben huszonévesek közt magasabb a hit szempontjából megtértek nevezhető aránya, a harmincasok közt pedig

kevesebben hagyják abba a templomba járást). Ezt még nem tudjuk megítélni ilyen rövid távon. Másfelől erősek a fokozatos, generációról generációra történő elvallástalanodás hipotézisét támogató érvek (pl. a fiatalabbak közt nagyobb a vallásossággal szakítók, valamint a soha nem hívők aránya, illetve a templomba járást abbahagyóké), bár jelei vannak annak is, hogy a vallásosság csökkenése jelen van az idősebb korosztályban is (negatív a templomba járási egyenleg). — Végeredményben tehát öt évre kiterjedő adataink alapján nem tudunk egyértelmű tendenciákat kimutatni a vallási változás irányáról.

Ami az életkori hatást illeti, az idősebb generációnak az átlagosnál nagyobb “megtérési” hajlama paradox módon bár, de igazolódott. Az is kiderült ugyanis, hogy ami a vallásgyakorlatot, vagyis a templomba járást illeti, az idősök közt az ezzel felhagyók is nagy arányban megtalálhatók. Kérdéses, hogy ez utóbbi mögött csak egészségügyi okok állnak-e.

7. FEJEZET

A VALLÁSOSSÁG ÚJJÁÉLEDÉSE

Az eddigi vizsgálatok alapján megpróbálhatunk képet rajzolni a vallásosság újjáéledéséről is. Az első, amit érdemes megállapítani, hogy a kilencvenes évtized vallásossági szintje összességében magasabb, mint a hetvenes-nyolcvanas évekéi. A változás már az elmúlt évtizedben megindult, és mint kiderült, nem állt le, sőt kifejezetten a rendszerváltás körül jelentősebb növekedés volt regisztrálható. Ugyanakkor a kilencvenes években készült, itt elemzett felmérések adatai alapján az látható, hogy ebben az évtizedben a folyamat némileg arculatot váltott, ugyanis egyrészt ismét lassabb növekedés következett, másrészt az idősebbek közt kis fokú csökkenés jelei is mutatkoznak.

Végeredményben — amint az mind a kohorsz-, mind a panelelemzésből kitűnt — valóban megfigyelhető volt az 1990-es évek folyamán egyféle kiegyenlítődés a nemzedékek között, ha ez nem is érte el a korosztályok közötti különbségek eltűnését. Ez a mostani tendenciák szerint nem is várható. Így 7. hipotézisünk feltételezése — amely szerint stabilizáció várható — megerősítést nyert. Ehhez még a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely tekintetében az is hozzátehető, hogy a vallásos önbesorolású fiatalok egyre kevésbé vannak hátrányos helyzetben. Az azonban egyelőre nem dönthető el, hogy a 7. hipotézisen belül az a) vagy a b) változat fog bekövetkezni — tehát hogy a legfiatalabbak fognak-e csak felzárkózni, vagy ez már az “idősebb fiatalok” életében végbemegy —, ugyanis a legvallástalanabb nemzedékekben valóban vannak jelei a némileg erősebb vallási növekedésnek, azonban egyrészt a növekedés egészében is csekély, ezért a különbségek még csekélyebbek, másrészt a legfiatalabbak most vannak abban az életciklusukban, amikor némileg csökkenni szokott a vallási aktivitás,

harmadrészt ugyanakkor ők némileg magasabb vallásossági szinten kezdik felnőtt életüket.

Ami a kifejezett egyházas vallásosság megújulását illeti, láthattuk mind a vallási típusokkal foglalkozó 4.2. részben, mind a társadalmi helyzetről szóló 5.1.-ben, hogy az intenzív vallásgyakorlók fiatalok egészen más pozíciót foglalnak el, mint az idősebbek. A megújulás jeleként is felfogható, hogy egyre több köztük a magas végzettségű, szellemi foglalkozású, jobb keresetű, városi. Sőt megfordítva az is igaz, hogy az iskolázottabbak és a szellemi foglalkozásúak között az átlagnál jóval többen járnak gyakran templomba. Ezek megerősítik a 8. és 9. hipotézisünket.

Összességében a vallásosság megújulása nem látványos, nagyarányú, s nem is földindulásszerű, gyors folyamat. A generációról generációra zajló elvallástalanodás megállni látszik, s a régebben megindult lassú formaváltás a kilencvenes évek kedvezőbb társadalmi légkörében tovább folytatódik. A vallásos önbesorolás terén csökkennek a generációs különbségek.

Az egyházas vallási megújulás belső tartalmáról sajnos jelen elemzéseink révén nem sokat tudunk mondani, ugyanakkor talán általában a világnézet tudatosabbá válását mutatja, hogy a fiatalok vallásgyakorlati választása a skála két szélén növekszik, vagyis mind a gyakori templomba járók, mind a soha nem járók aránya emelkedik körükben.

8. FEJEZET

ÖSSZEFOGLALÁS: VALLÁSÜLDÖZÉS VAGY SZEKULARIZÁCIÓ?

Végigmenve előzetesen megfogalmazott kérdéseinken és feltevéseinken, elérkeztünk arra a pontra, hogy érdemes végső összegzést készíteni, adataink alapján hogyan jellemezhető a szocialista rendszer vallási öröksége, s milyen tendenciák látszanak kibontakozni az 1990-es években. Az elemzésekben főként a vallásos önbesorolás és a templomba járási gyakoriság mutatóival dolgoztunk, ezeknek a korlátozott eszközöknek a segítségével kíséreltük meg nyomon követni a vallásosság bonyolult jelenségét. Ebből fakadóan nem tudjuk leírni annak gazdagságát, megközelítésünk inkább statisztikai jellegűnek nevezhető. Mégis, e kissé sovány és nehézkes mutatókkal bajlódva is kirajzolódik előttünk az elmúlt korszak vallási változásának folyamatából számos mozzanat.

Elemzéseink nyomán három folyamat volt megkülönböztethető az egyes időszakokat, s az abban érintett korosztályokat illetően:

1. Az 1940-es évek második felétől az 50-es évek végéig, 60-as évek elejéig megy végbe az ország erőltetett iparosítása, melyet nagy társadalmi és földrajzi mobilitás, városiasodás kísér, vagyis ez a szocialista modernizáció korszaka. Ugyanebben az időben a vallás elleni erős fellépéssel is találkozunk. S az ekkor fiatal nemzedékek közt ma valóban a klasszikus összefüggés érvényesül, a feljebb jutottak, tanultabbak, városba költözők elhagyják vallásosságukat, illetve nem válnak vallásossá.

2. Az 1960-70-es évek: az úgynevezett “friziderszocializmus” ideje, megnövekedett fogyasztással, nekilóduló individualizációval. A vallás ellen már csak rejtett diszkrimináció és kissé nyíltabb ellenszenv érvényesül, de az már elegendő is a vallásos rétegek “fékentartására”. Az ekkor felnövekvő

nemzedékek lesznek összességében a legvallástalanabbak. Körükben azonban már nem érvényesül a “szocialista modernizációnak” a rétegződésre gyakorolt, a vallás szempontjából kedvezőtlen hatása.

3. Végül az 1980-as évek már a szocialista rendszer felbomlásának ideje, gazdasági válsággal, megélénkülő “második társadalommal”, láthatóvá váló vallási jelenléttel, sőt növekedéssel. Az ekkor tizenévesek a kilencvenes évek legfiatalabb felnőtt generációja. Körükben már némileg magasabb fokú vallásosság születik meg, mint a kicsit idősebbek közt, bár egyúttal ők azok is, akik közt a legmagasabb a vallási szocializáció nélkül felnőtt s vallás nélküliek (azaz nem hívők, templomba soha nem járók) aránya is. E fiatalok közt a vallásosság már inkább a magasabb státuszhoz kapcsolódik.

E harmadik folyamat egyúttal a vallás mai helyzetének egyre erősebb meghatározója is. A kilencvenes években — a rendszerváltáshoz kapcsolódó vallási megélénkülés után — a lassú növekedés folytatódásának vagyunk tanúi, s egyúttal megindul a generációk vallásosságában fennálló extrém fokú különbség csökkenése is. A mai vallásosság minden bizonnyal tudatosabb, nagyobb elköteleződést igényel, hiszen szabad választáson alapul. A fiatalok közt a vallási mezőny két végpontján elhelyezkedők aránya nő. Így korunkban — a vallási növekedéssel együtt — polarizálódni látszik vallásosság szempontjából a társadalom.

Ha visszatérünk a munkánk legelején feltett fő kérdésre: milyen fogalom, milyen elméleti keret nevezhető meg, mint amely legjobban leírja a végbement vallási változást, megállapíthatjuk, hogy — bármilyen csábító is — az úgynevezett szekularizációs hipotézis és a belőle levezethető közkeletű elképzelések semmiképpen sem alkalmasak erre. Ahogy valójában Nyugat-Európában sem ad általános magyarázatot a vallás változására, úgy nálunk, egy volt szocialista társadalomban mégúgy se. Nem mutatható ki általános összefüggés modernizáció és vallási változás között, mert hiába nő korunkban folyamatosan a racionális szerveződések befolyása társadalmunkban, nincs

ezzel párhuzamos egyirányú vallási folyamat. Nem szorul ki a “modernebb” rétegekből, a “modernebb” életterekből a vallásosság jelensége. Az erőltetett, szocialista modernizáció idején ugyan a várt irányban csökkent az elköteleződés, ez a fejlemény azonban kifejezetten annak a kornak a terméke volt, nem valamiféle általános tendencia megnyilvánulása. Sokáig hat is a vallásosságra ez a torzulás, de — mint láttuk —, amint lehetősége nyílt rá társadalmunknak, elkezdte felszámolni a rá erőltetett mintát. Igaz, közben már elkezdett hatni a modernizálódás második hulláma, a nagy átalakítások után megindult a fogyasztás, individualizálódás. Ez is a vallásosság ellen hathat, sőt, valójában sokkal inkább ez az a klasszikus szekularizációs folyamat, amiről Nyugat-Európa kapcsán vitáznak a társadalomtudósok. Nálunk azonban éppen e korszak végén indul el az a vallási megújulás és növekedés, ami mind a mai napig tart, s amelyhez kapcsolható a vallásosok átrétegződésének megindulása is. Sokkal inkább tarthatjuk tehát a “fogyasztói szocializmus” éveiben tapasztalt vallási csökkenést a vallási nevelés hiánya és a vallásellenes légkör hatásának, mint az Inglehart-féle “posztmodernizáció”-énak. Így a fejezet címében megfogalmazott kérdésre inkább adhatjuk azt a választ, hogy sajátos, “szocialista szekularizáció” ment végbe társadalmunkban, mint egyszerűen vallásüldözés vagy egyszerűen úgynevezett szekularizáció. A társadalmi rendszer volt az, ami szekularizált, részben nyílt üldözéssel és annak következményeivel, részben a társadalom erőszakos átalakításával.

Az 1990-es évek felméréseinek vallási adataiból kibontakozó kép tehát általában megerősíti Tomka Miklós eredményeit, az elemzések pedig bizonyos pontokon további adalékokkal is szolgálnak.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka Rudolf és mások (1986): *Társadalmi beilleszkedés zavarok Magyarországon*. Budapest: Kossuth.
- Bálint B. András (1985): *Mint a szarvas a folyóvizekre*. Budapest: Magvető.
- Bánlaky Pál (é.n.): *Tanulmányok a kapitalizmuskori Magyarországról I.* Budapest: MM Vezetőképző és Továbbképző Intézet.
- Bárdossy György (1992): *Vallásosság*. In: *Jelentés a Magyar Háztartás Panel első hullámának eredményeiről*. Szerk.: Tóth István György. Budapest: Társ. 97-100. old.
- Basanez, Miguel — Inglehart, Ronald — Moreno, Alejandro (1996): *Human values and beliefs: A cross-cultural sourcebook*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Berger, Peter (1990): *Social sources of secularization*. In: J. C. Alexander — S. Seidman (szerk.): *Culture and society*. Cambridge: Cambridge University Press. 239–248. old.
- Bögre Zsuzsa (1998): *Békepapság az üldözött egyházban*. In: Máté-Tóth András–Jahn Mária (szerk.): *Studia religiosa*. Szeged: Bába és Társa. 61–71. old.
- Casanova, José (1994): *Public religions in the modern world*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- (1995): *Vallás és közösség Kelet- és Nyugat-Európában*. 2000, 4. szám, 6-11. old.
- Chaves, Mark — Cann, David E. (1992): *Regulation, pluralism, and religious market structure*. *Rationality and Society*. Vol. 4, no. 3. 272–290. old.

- Dobbelaere, Karel (1981): Secularization: a multi-dimensional concept. *Current Sociology*. Vol. 29., No. 2. 1-215. old.
- (1993): Church involvement and secularization: making sense of the European case. In: Barker, Eileen—Beckford, James — Dobbelaere, Karel (szerk.): *Secularization, rationalism and sectarianism*. Oxford: Clarendon Press. 19–36. old.
- Dobbelaere, Karel — Jagodzinski, Wolfgang (1995): Religious cognitions and beliefs. In: Van Deth, Jan W. — Scarbrough, Elinor (szerk.): *The impact of values*. New York: Oxford University Press. 197–217. old.
- Eberts, Mirella W. — Török Péter (1999): The catholic church and post-communist elections: Hungary and Poland compared. Budapest: konferenciaelőadás.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság*, 4–5. szám.
- Értékminták Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és Kanadában. (1992) (Szerzők a Leuveni Katolikus Egyetemen működő Európai Értékrendszereket Tanulmányozó Kutatócsoport munkatársai.) *Vigília*, 3. szám. 162–180. old.
- Ester, Peter — Halman, Loek — de Moor, Ruud (1994): Value shift in Western societies. In: Ester, Peter — Halman, Loek — de Moor, Ruud (szerk.): *The individualizing society*. Tilburg: Tilburg University Press. 1–20. old.
- Firebaugh, Glenn — Harley, Brian (1991): Trends in U. S. church attendance: secularization and revival, or merely lifecycle effects? *Journal for the Scientific Study of Religion*. Vol. 30, no.4. 487–500. old.
- Fischer György (1997): A “közszolgálati” médiumok és a vallásos közönség. *Vigília*, 3. szám, 192–198. old.
- Földvári (Tróbert) Mónika (1996): *A vallásosság típusai Magyarországon*. Budapest: BKE, diplomamunka.

- Földvári Mónika — Rosta Gergely (1998): A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle*, 1. szám. 127–138. old.
- Földvári Mónika — Rosta Gergely (1999): *A világnézeti mezőny szerkezete*. Budapest: konferenciaelőadás.
- Gál Ferenc (1988): A magyar katolikus papság. In: Turányi László (szerk.): *Magyar katolikus almanach II*. Budapest: Szent István Társulat. 79–108. old.
- Gereben Ferenc (1997): Vallomások a vallásról. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (szerk.): *Studia religiosa*. Szeged: Bába és Társa. 32–45. old.
- Gergely Jenő (1989): *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Glasner, Peter E. (1977): *The sociology of secularization*. A critique of a concept. London: Routledge and Kegan Paul.
- Halman, Loek — de Moor, Ruud (1994): Religion, churches and moral values. In: Ester, Peter — Halman, Loek — de Moor, Ruud (szerk.): *The individualizing society*. Tilburg: Tilburg University Press. 37–66. old.
- Halman, Loek (1995): *Understanding value differences in Europe*. Konferenciaelőadás. European societies: Fusion or fission? Budapest, aug. 30–szept. 2.
- Hankiss Elemér (1982): *Diagnózisok*. Budapest: Magvető.
- Hankiss Elemér - Manchin Róbert - Szokolczai Árpád - Füstös László (1985): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendje*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Harcza István (1993): Adatok a vallási életről. *Statisztikai Szemle*, 941–944. old.
- Harcza István — Tomka Miklós (1994): Felekezeti viszonyok és a vallásgyakorlás néhány jellemzője. In: Andorka Rudolf — Kolosi Tamás — Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest: Tárki. 396–435. old.

- Hegedűs Rita — Szemerszki Marianna (1997): A két világháború közötti katolikus papság képzési szelekciója — egy főiskola végzősei. In: Paksi Borbála — Hegedűs Rita — Bozsonyi Károly (szerk.): *Colloquamur*. Budapest: BKE Szociológia Tanszék. 135–157. old.
- Hervieu-Léger, DaniŠle (1993): Present-day emotional renewals. The end of secularization or the end of religion? In: Swatos, W. H., jr. (szerk.): *A future for religion?* 129–148. old.
- Horváth Pál (1985): Utószó Bálint B. András *Mint a szarvas a folyóvizekre* c. könyvéhez. Budapest: Magvető, 185–196. old.
- Horváth Zsuzsa (1995a): Az egyház kovásza: a bázisközösségi mozgalmak Magyarországon. In: Horváth Zs.: *Hitek és emberek*. Budapest: ELTE Szociológiai-Szociálpolitikai Intézete. 243–282. old.
- (1995b): Új vallásos mozgalmak. In: *Hitek és emberek*. 363–366. old.
- Hout, Michael — Greeley, Andrew (1998): What church officials' report don't show: another look at church attendance data. *American Sociological Review*, Vol. 63 (February), 113–119. old.
- Hradil, Stefan (1995): Régi fogalmak és új struktúrák. In Andorka, R. — Peschar, J. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 347–387. old.
- Huntington, Samuel P. (1998): *Civilizációk összecsapása*. Budapest: Európa.
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and postmodernization*. Princeton: Princeton University Press.
- Jagodzinski, Wolfgang — Dobbelaere, Karel (1995): Secularization and church religiosity. In: Van Deth, Jan W. — Scarbrough, Elinor (szerk.): *The impact of values*. New York: Oxford University Press. 76–119. old.
- Kamarás István (1989): *Lelkierőmű Nagymaroson*. Budapest: Vita.
- (1990): Milyen alap a bázisközösség. *Szociológia*, 3-4. szám. 203–222. old.
- (1992): *Búvópatakok*. Budapest: Márton Áron Kiadó.

- (1996): Krisna-tudat Magyarországon. *Replika*, 21-22. szám. 209–222. old.
- (1998): *Krisnások Magyarországon*. Budapest: Iskolakultúra.
- Kelley, Jonathan — de Graaf, Nan Dirk (1997): National context, parental socialization, and religious belief: results from 15 nations. *American Sociological Review*. Vol. 62, 639–659. old.
- Lohfink, Gerhard (1990): *Milyennek akarta Jézus a közösséget? A keresztény hit társadalmi dimenziója*. Luzern: Egyházforum.
- Luckmann, Thomas (1991): Social theory and religion. In: Bourdieu, Pierre — Coleman, J. S. (szerk.): *Social theory for a changing society*. Boulder etc.: Westview Press. 167–182. old.
- (1996): A láthatatlan vallás. *Magyar Lettre Internationale*. 23. szám, 4–7. old.
- Lukács József (1987): *Vallás és vallásosság a mai Magyarországon*. Budapest: Kossuth.
- Magyarország története 1919–1945* (1978). Budapest: Akadémiai.
- Martin, David (1978): *A general theory of secularization*. New York etc.: Harper and Row.
- (1991): The secularization issue: prospect and retrospect. *British Journal of Sociology*. Vol. 42, no. 3, 465–474. old.
- McLeod, Hugh (1998): The urban/rural dichotomy in European and North American religious history from the eighteenth century to the twentieth. *Social Compass*. Vol. 45. 7-19. old.
- Minarik Tamás — Sági Matild (1998): Politika, vallás. In: Szivós Péter — Tóth István György (szerk.): *Társadalmi tény-kép, 1998*. Budapest: Társadalmi és Humán Tudományi Kutatóközpont, 171–193. old.
- Moksony Ferenc (1999): *Gondolatok és adatok*. Budapest: Osiris.
- Molnár Adrienn — Tomka Miklós (1987): Négy vallásszociológiai konferencia. *Magyar Tudomány*. 3. szám, 230–234. old.
- Molnár Attila (1993): Új vallási jelenségek. *Valóság*, 5. szám.

- Müller, Olaf — Pickel, Gert (1999): *Current trends in religiousness in Eastern Europe in comparison to Western Europe*. Budapest, konferenciaelőadás.
- Nagy Anita (1994): *Vallásosság és társadalmi mobilitás*. Budapest: BKE, diplomamunka.
- Nagy J. Endre (1997): Egyház és társadalom az átmenet sodrásában. Töprengések a szekularizáció és egy szociológiai vizsgálat fölött. In: Horányi Özséb (szerk.): *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest: Vigília Kiadó, 149–166. old.
- Pickel, Gert (1995): *Empirical trends in religious beliefs and behavior, continuities and discontinuities in Eastern and Western Europe*. Quebec, konferenciaelőadás.
- Póka György (1988): Az egyházközségek és az egyesületek. In: Turányi László (szerk.): *Magyar katolikus almanach II*. 275–291. old.
- Révay Edit (1997): A megújuló egyház építőkövei. In: Horányi Özséb (szerk.): *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest: Vigília Kiadó, 53–60. old.
- (2000): *Katolikus szerzetesség a rendszerváltó Magyarországon*. Budapest: kézirat.
- Riis, Ole (1994): Patterns of secularization in Scandinavia. In: Pettersson, Thorleif — Riis, Ole (szerk.): *Scandinavian values*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. 99–128. old.
- Robbins, Thomas (1996): Az új vallási mozgalmak és a társadalom. elméletek és magyarázatok. *Replika*. 21–22. szám. 173–208. old.
- Rosta Gergely (1996): *A vallás mérése a dimenziók tükrében*. Budapest: BKE, diplomamunka.

- Sasaki, Masamichi — Suzuki, Tatsuzo (1996): Changes in religious commitment in the United States, Holland, and Japan. In: Inkeles, Alex — Sasaki, Masamichi (szerk.): *Comparing nations and cultures*. Englewood Cliffs—New Jersey: Prentice Hall. 586–601. old. (Eredeti megjelenés: *American Journal of Sociology*, vol. 92, no. 5. 1055–1076. old.)
- Scarborough, Elinor (1995): Materialist–postmaterialist value orientation. In: Van Deth, Jan W. — Scarborough, Elinor (szerk.): *The impact of values*. New York: Oxford University Press. 123–159. old.
- Schweisguth, Etienne (1995): Status tensions. In: Van Deth, Jan W. — Scarborough, Elinor (szerk.): *The impact of values*. New York: Oxford University Press. 332–354. old.
- Stark, Rodney — Iannaccone, Laurence R. (1994): A supply-side reinterpretation of the “secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*. Vol. 33, no. 3. 230–252. old.
- Szántó János (1990): Vallásosság és társadalmi rétegződés. In Lovik Sándor és Horváth, Pál (szerk.): *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 158–183. old.
- (1992): Vallásosság, vallási hiedelmek Magyarországon. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1992*. Budapest: Társki, 259–288. old.
- (1994a): *Vallásos családok társadalmi-gazdasági helyzete Magyarországon*. Budapest: Társki.
- (1994b): Vallásosság és fogyasztói szocializmus. *Népszabadság*, szept. 19.
- (1995): Vallási változás – társadalmi változás. A vallási mobilitás társadalmi összefüggései. In: Bóka Mária (szerk.): *Társadalmunk (személy)azonossága*. Székesfehérvár: Fejér Megyei Művelődési Központ, 150-171. old.

- Tamás Pál (1997): Egyházi mozgásterek a társadalomban. In: Horányi Özséb (szerk.): *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest: Vigília. 19–49. old.
- Tomka Miklós (1976): Az egyházak változó társadalmi szerepe. *Szociológia*, 2. szám. 235–247. old.
- (1977a): A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés. *Szociológia*, 4. szám, 522–536. old.
- (1977b): A változó vallásosság mérésének problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4. szám. 363–376. old.
- (1989): A szekularizációs hipotézis. *Szociológia*, 2. szám. 109-125. old.
- (1990a): Secularization or anomy? *Social Compass*, 3. szám.
- (1990b): Vallás és vallásosság. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: Társi, 534–555. old.
- (1990c): A vallás mint változó rendszer. *Szociológia*. 3-4. szám. 155-184. old.
- (1990d): A vallás változása Magyarországon. In: Lovik Sándor – Horváth Pál (szerk.): *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet. 262–318. old.
- (1991): *Magyar katolicizmus 1991*. Budapest: OLI-KATTA.
- (1995): The changing social role of religion in Eastern and Central Europe: religion's revival and its contradictions. *Social Compass*, 1. szám, 17–26. old.
- (1996): Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: Társi, 592–616. old.
- (1998a): Coping with persecution: religious change in communism and in post-communist reconstruction in Central Europe. *International Sociology*. Vol. 13, No. 2. June. 229–248. old.

- (1998b): Egyház és “civil társadalom”. In: Haskó Katalin — Pais Károlyné (szerk.): *Tanulmányok a demokráciáról*. Budapest: Munkásakadémia Alapítvány. 161–184. old.
- (1999): A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány*, 5. szám. 549–559. old.
- Vallási élet Magyarországon 1992-ben*. (1993). Budapest: KSH.
- Van den Broek, Andries — de Moor, Ruud (1993): Eastern Europe after 1989. In: Ester, Peter — Halman, Loek — de Moor, Ruud (szerk.): *The individualizing society*. Tilburg: Tilburg University Press. 197–229. old.
- Varga Károly (1999): Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézete.
- Weisz István (1930): *A mai magyar társadalom*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Wilson, Bryan (1982): *Religion in sociological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Wirth, Louis: (1973): Az urbanizmus mint életmód. In: Szelényi Iván (vál.): *Városshociológia*. Budapest: KJK. 41–63. old.
- Zulehner, Paul M. – Denz, Hermann (1993): *Wie Europa lebt und glaubt*. Düsseldorf: Patmos Verlag.
- Zulehner, Paul M. (1995): Az egyházak és a vallás Európában. *Mérleg*. 3. szám. 323–332. old.

FÜGGELÉK

F.1. táblázat: A heti templomba járás és személyes Istenben való hit összefüggése néhány országban

Ország	Minimum hetente jár-e templomba?	Személyes Istenben hisz-e?		Összesen	N=
		nem	igen		
Franciaország	nem	83,6%	16,4%	100,0%	2522
		94,2%	72,9%	89,9%	
	igen	45,6%	54,4%	100,0%	283
		5,8%	27,1%	10,1%	
	<i>Összesen</i>	79,8%	20,2%	100,0%	2805
		100,0%	100,0%	100,0%	
	<i>N=</i>	2237	568	2805	
Nagy-Britannia	nem	73,7%	26,3%	100,0%	2442
		95,0%	70,5%	87,1%	
	igen	26,2%	73,8%	100,0%	363
		5,0%	29,5%	12,9%	
	<i>Összesen</i>	67,6%	32,4%	100,0%	2805
		100,0%	100,0%	100,0%	
	<i>N=</i>	1895	910	2805	
Nyugat-Németország	nem	86,3%	13,7%	100,0%	2505
		92,1%	47,1%	81,4%	
	igen	32,4%	67,6%	100,0%	571
		7,9%	52,9%	18,6%	
	<i>Összesen</i>	76,3%	23,7%	100,0%	3076
		100,0%	100,0%	100,0%	
	<i>N=</i>	2346	730	3076	
Olaszország	nem	53,7%	46,3%	100,0%	1403
		90,2%	44,2%	60,8%	
	igen	9,1%	90,9%	100,0%	903
		9,8%	55,8%	39,2%	
	<i>Összesen</i>	36,2%	63,8%	100,0%	2306
		100,0%	100,0%	100,0%	
	<i>N=</i>	835	1471	2306	
Hollandia	nem	82,9%	17,1%	100,0%	420
		92,3%	49,3%	80,3%	
	igen	28,2%	71,8%	100,0%	103
		7,7%	50,7%	19,7%	
	<i>Összesen</i>	72,1%	27,9%	100,0%	523
		100,0%	100,0%	100,0%	
	<i>N=</i>	377	146	523	

F.1. folyt.

Ország	Minimum hetente jár-e templomba?	Személyes Istenben hisz-e?		Összesen	N=
		nem	igen		
Írország	nem	60,0%	40,0%	100,0%	35
		35,0%	11,6%	19,3%	
	igen	26,7%	73,3%	100,0%	146
		65,0%	88,4%	80,7%	
	Összesen	33,1%	66,9%	100,0%	181
		100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	60	121	181	
USA	nem	47,9%	52,1%	100,0%	1160
		84,0%	44,8%	57,7%	
	igen	12,5%	87,5%	100,0%	850
		16,0%	55,2%	42,3%	
	Összesen	32,9%	67,1%	100,0%	2010
		100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	662	1348	2010	
Magyarország	nem	69,7%	30,3%	100,0%	859
		97,7%	67,4%	86,0%	
	igen	10,0%	90,0%	100,0%	140
		2,3%	32,6%	14,0%	
	Összesen	61,4%	38,6%	100,0%	999
		100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	613	386	999	
Svédország	nem	87,8%	12,2%	100,0%	1003
		98,8%	78,7%	95,8%	
	igen	25,0%	75,0%	100,0%	44
		1,2%	21,3%	4,2%	
	Összesen	85,2%	14,8%	100,0%	1047
		100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	892	155	1047	
Kelet-Németország	nem	92,7%	7,3%	100,0%	1158
		96,2%	38,2%	86,7%	
	igen	23,6%	76,4%	100,0%	178
		3,8%	61,8%	13,3%	
	Összesen	83,5%	16,5%	100,0%	1336
		100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	1116	220	1336	
Szlovénia	nem	85,4%	14,6%	100,0%	800
		82,3%	57,1%	77,3%	
	igen	62,6%	37,4%	100,0%	235
		17,7%	42,9%	22,7%	
	Összesen	80,2%	19,8%	100,0%	1035
		100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	830	205	1035	

F.1. folyt.

Ország	Minimum hetente jár-e templomba?	Személyes Istenben hisz-e?		Összesen	N=
		nem	igen		
Ausztria	nem	81,6%	18,4%	100,0%	1089
		85,0%	48,3%	74,6%	
	igen	42,3%	57,7%	100,0%	371
		15,0%	51,7%	25,4%	
	Összesen	71,6%	28,4%	100,0%	1460
		100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	1046	414	1460	

F.2. táblázat: Azok aránya, akik az egyes tételekben hisznek, a személyes Istenben való hit és a heti templomba járás szerint, EVS90, százalék (N=997)

	Személyes Istenben hisz-e?	Hetente jár-e templomba?		Összesen
		nem	igen	
<i>halál után élet</i>	nem	6,2	14,3	6,4
	igen	35,4	76,2	48,7
<i>ördög</i>	nem	10,4	14,3	10,5
	igen	24,6	39,2	29,4
<i>mennyország</i>	nem	4,2	7,1	4,3
	igen	44,6	79,4	56,0
<i>feltámadás</i>	nem	11,7	80,0	12,6
	igen	61,0	100,0	70,3

F.3. táblázat: A személyes Istenben hívők templomba járási gyakorisága nagyobb felekezeti tömbök szerint, EVS90

		Személyes Istenben hisz-e?		Össz.
Milyen felekezet tagja?	Templomba járás gyakorisága	nem	igen	
katolikus	hetente	12 6,9%	96 38,2%	108 25,4%
	havonta	15 8,6%	41 16,3%	56 13,2%
	ünnepeken	48 27,6%	52 20,7%	100 23,5%
	évente néha	54 31,0%	47 18,7%	101 23,8%
	soha	45 25,9%	15 6,0%	60 14,1%
	Összesen	174 100,0%	251 100,0%	425 100,0%
	protestáns	hetente	1 1,7%	16 24,2%
havonta		5 8,6%	11 16,7%	16 12,9%
ünnepeken		24 41,4%	21 31,8%	45 36,3%
évente néha		12 20,7%	14 21,2%	26 21,0%
soha		16 27,6%	4 6,1%	20 16,1%
Összesen		58 100,0%	66 100,0%	124 100,0%
egyéb		hetente		10 47,6%
	havonta	2 18,2%	6 28,6%	8 25,0%
	ünnepeken	3 27,3%	2 9,5%	5 15,6%
	évente néha	4 36,4%	1 4,8%	5 15,6%
	soha	2 18,2%	2 9,5%	4 12,5%
	Összesen	11 100,0%	21 100,0%	32 100,0%

F.4. táblázat: Vallási önbesorolás az egyes településtípusokon élők közt, MHP92

Hívő-e?	Lakóhely, 4 kategóriában				Összesen
	község	város	mszhely	Budapest	
nem hívő	44,1%	58,1%	60,3%	56,4%	52,6%
hívő	55,9%	41,9%	39,7%	43,6%	47,4%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N=	1620	1166	580	757	4123

p=0,000

F.5. táblázat: Templomba járási gyakoriság az egyes településtípusokon élők közt, MHP92

Templomba járási gyakoriság	Lakóhely, 4 kategóriában				Összesen
	község	város	mszhely	Budapest	
soha	30,0	40,8	43,0	43,6	37,4
max. évi 1-2	45,1	43,5	40,4	38,3	42,7
max havi 1	5,9	2,9	5,2	2,3	4,3
max. havi 2-3	5,2	2,5	3,9	3,7	4,0
min. heti 1	13,8	10,3	7,6	12,1	11,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	1653	1198	596	783	4230

p= 0,000

F.6. táblázat: Vallási önbesorolás az egyes településtípusokon élők közt, korcsoportok szerint, MHP92

Korcsoportok	Hívő-e?	Lakóhely, 4 kategóriában				Összesen	p=
		község	város	mszhely	Budapest		
18-30 év	nem hívő	58,3	71,7	70,7	63,4	65,0	0,004
	hívő	41,7	28,3	29,3	36,6	35,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	291	286	136	175	888	
31-50 év	nem hívő	54,0	68,3	64,8	64,8	61,8	0,000
	hívő	46,0	31,7	35,2	35,2	38,2	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	539	419	210	270	1438	
51-65 év	nem hívő	32,6	46,9	53,2	51,6	42,3	0,000
	hívő	67,4	53,1	46,8	48,4	57,7	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	433	258	124	184	999	
66- év	nem hívő	22,0	30,3	39,5	37,4	29,8	0,001
	hívő	78,0	69,7	60,5	62,6	70,2	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	264	198	86	147	695	

F.7. táblázat: Templomba járási gyakoriság az egyes településtípusokon élők közt, korcsoportok szerint, MHP92

Korcsoportok	Templomba járási gyakoriság	Településtípus			Összesen	p=
		falu	város	Budapest		
18-30 év	soha	36,2	47,5	50,0	43,4	0,000
	max. évi 1-2	50,9	44,2	36,4	45,6	
	max havi 1	6,2	2,3	2,3	3,8	
	max. havi 2-3	2,6	2,1	1,5	2,2	
	min. heti 1	4,1	3,9	9,8	4,9	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	340	387	132	859	
31-50 év	soha	30,5	45,1	45,7	39,8	0,000
	max. évi 1-2	53,4	44,2	40,0	46,9	
	max havi 1	5,1	3,1	2,1	3,6	
	max. havi 2-3	3,8	3,1	5,0	3,7	
	min. heti 1	7,2	4,5	7,1	6,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	554	649	280	1483	
51-65 év	soha	25,9	35,4	43,4	32,8	0,000
	max. évi 1-2	38,2	43,5	37,0	40,0	
	max havi 1	6,4	5,1	2,1	5,1	
	max. havi 2-3	9,5	3,1	4,2	6,1	
	min. heti 1	20,0	13,0	13,2	16,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	440	393	189	1022	
66- év	soha	25,8	34,6	30,1	30,3	0,210
	max. évi 1-2	33,0	33,9	39,0	34,6	
	max havi 1	6,8	4,8	3,4	5,3	
	max. havi 2-3	3,8	4,2	3,4	3,9	
	min. heti 1	30,7	22,5	24,0	25,9	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	264	289	146	699	

F.8. táblázat: Vallási önbesorolás az egyes településtípusokon élők közt Monitor98

Hívő-e?	Település típusa				Összesen
	község	város	megyeszék -hely	Budapest	
nem hívő	44,8	55,6	63,7	58,0	53,2
hívő	55,2	44,4	36,3	42,0	46,8
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen	1370	894	630	564	3458

p=0,000

F.9. táblázat: Templomba járási gyakoriság az egyes településtípusokon élők közt Monitor98

Milyen gyakran jár templomba?	Település típusa				Összesen
	község	város	megyeszékhely	Budapest	
soha	27,4	37,0	35,5	40,0	33,5
szinte soha	50,6	42,8	51,5	43,7	47,6
havi 1-3x	9,5	9,0	5,9	7,9	8,4
hetente	12,5	11,3	7,2	8,4	10,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	1477	968	713	622	3780

p=0,000

F.10. táblázat: Vallási önbesorolás az egyes településtípusokon élők közt, korcsoportok szerint Monitor98

Korcsoportok	Hívő-e?	Település típusa				Összesen	p=
		község	város	megyeszékhely	Budapest		
18-30 év	nem hívő	65,5	63,0	70,2	75,4	67,4	0,105
	hívő	34,5	37,0	29,8	24,6	32,6	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	264	200	171	114	749	
31-50 év	nem hívő	55,8	62,2	72,4	63,4	61,7	0,001
	hívő	44,2	37,8	27,6	36,6	38,3	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	448	312	210	175	1145	
51-65 év	nem hívő	36,5	56,0	55,0	58,7	48,1	0,000
	hívő	63,5	44,0	45,0	41,3	51,9	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	348	200	131	143	822	
66- év	nem hívő	14,0	30,0	41,5	31,1	25,1	0,000
	hívő	86,0	70,0	58,5	68,9	74,9	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	272	150	94	122	638	

F.11. táblázat: Templomba járási gyakoriság az egyes településtípusokon élők közt, korcsoportok szerint Monitor98

Korcsoportok	Milyen gyakran jár templomba?	Település típusa				Összesen	p=
		község	város	megyeszék -hely	Budapest		
18-30 év	soha	32,2	48,6	38,4	48,0	40,3	0,000
	szinte soha	54,5	37,9	53,0	36,8	47,2	
	havi 1-3x	6,8	9,3	2,5	6,4	6,4	
	hetente	6,5	4,2	6,1	8,8	6,2	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	292	214	198	125	829	
31-50 év	soha	28,6	33,9	34,0	38,3	32,6	0,030
	szinte soha	59,8	52,0	56,7	48,8	55,4	
	havi 1-3x	7,9	9,4	6,7	5,5	7,7	
	hetente	3,7	4,7	2,5	7,5	4,4	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	483	342	238	201	1264	
51-65 év	soha	26,7	33,3	34,2	41,1	32,0	0,000
	szinte soha	44,1	47,3	50,0	47,7	46,5	
	havi 1-3x	10,7	7,2	5,5	7,3	8,4	
	hetente	18,4	12,2	10,3	4,0	13,1	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	374	222	146	151	893	
66- év	soha	21,5	29,7	36,9	35,8	28,6	0,000
	szinte soha	39,2	26,6	36,9	35,8	35,3	
	havi 1-3x	13,9	8,9	11,7	14,2	12,4	
	hetente	25,3	34,8	14,6	14,2	23,7	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
	N=	288	158	103	134	683	

F.12. táblázat: Heti templomba járás gyerekkorához képest az egyes települési mobilitási csoportokban, Aufbruch, 1998

Gyerekkorához képest	Honnan hová ment				Össz.
	falusi immobil	faluból mobil	városi immobil	városból mobil	
mindig járt hetente	27,5	20,4	23,8	17,4	23,8
csak gyerekként	72,5	79,6	76,2	82,6	76,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

p=0,40

N=427

F.13.: Heti templomba járás gyerekkorához képest az egyes települési mobilitási csoportokban, korcsoport szerint, Aufbruch, 1998

Korcsoport	Heti templomba járás változása	Honnan hova ment?				Össz.	p=
		falusi immobil	faluból mobil	városi immobil	városból mobil		
18-30 év	csak gyerekként járt	20 74,1%	6 75,0%	9 75,0%	5 71,4%	40 74,1%	0,99
	mindig járt	7 25,9%	2 25,0%	3 25,0%	2 28,6%	14 25,9%	
	Összesen	27 100,0%	8 100,0%	12 100,0%	7 100,0%	54 100,0%	
31-50 év	csak gyerekként járt	63 77,8%	46 86,8%	32 72,7%	18 94,7%	159 80,7%	0,11
	mindig járt	18 22,2%	7 13,2%	12 27,3%	1 5,3%	38 19,3%	
	Összesen	81 100,0%	53 100,0%	44 100,0%	19 100,0%	197 100,0%	
51-65 év	csak gyerekként járt	40 64,5%	29 72,5%	43 81,1%	13 72,2%	125 72,3%	0,26
	mindig járt	22 35,5%	11 27,5%	10 18,9%	5 27,8%	48 27,7%	
	Összesen	62 100,0%	40 100,0%	53 100,0%	18 100,0%	173 100,0%	

F.14. Templomba járási gyakoriság a városi és falusi származásúak között, jelenlegi lakóhely szerint, Mobil92

A település típusa	Templomba járási gyakoriság	Városból vagy faluról származik?		Összesen	p=
		faluról	városból		
község	soha	27,6	45,5	28,6	0,001
	évi pár	47,1	39,0	46,7	
	havi pár	11,4	1,3	10,8	
	heti	13,9	14,3	14,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	
	N=	1241	77	1318	
város	soha	28,9	44,0	36,0	0,000
	évi pár	42,9	42,1	42,5	
	havi pár	10,1	7,5	8,9	
	heti	18,1	6,3	12,6	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	
	N=	464	411	875	
mszhely	soha	38,6	43,4	41,3	0,306
	évi pár	40,3	42,5	41,5	
	havi pár	10,2	5,9	7,8	
	heti	10,8	8,2	9,4	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	
	N=	176	219	395	
Budapest	soha	29,2	48,2	43,0	0,001
	évi pár	49,6	33,4	37,8	
	havi pár	8,8	7,9	8,2	
	heti	12,4	10,4	11,0	
	Összesen	100,0	100,0	100,0	
	N=	137	365	502	

F.15. táblázat: Gyermekkorai maximális templomba járási gyakoriság a városból, illetve faluról származók között, korcsoportok szerint, Mobil92

Korcsoport	Gyermekkorai maximális templomba járási gyakoriság	Városból vagy faluról származik?		Összesen	p=
		faluról	városból		
18-30 év	soha	25,5%	44,0%	34,5%	0,000
	évi pár	25,2%	29,1%	27,1%	
	havi pár	8,8%	8,9%	8,8%	
	heti	40,6%	18,0%	29,6%	
	Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	330	316	646	
31-50 év	soha	10,2%	28,2%	16,8%	0,000
	évi pár	15,8%	23,5%	18,6%	
	havi pár	14,5%	10,5%	13,0%	
	heti	59,5%	37,7%	51,5%	
	Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	835	485	1320	
51-65 év	soha	3,1%	2,7%	3,0%	0,005
	évi pár	3,6%	7,7%	4,7%	
	havi pár	5,2%	11,0%	6,7%	
	heti	88,1%	78,6%	85,6%	
	Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	521	182	703	
66- év	soha	1,9%	1,7%	1,9%	0,859
	évi pár	4,1%	5,9%	4,5%	
	havi pár	4,6%	5,1%	4,8%	
	heti	89,3%	87,3%	88,8%	
	Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	
	N=	366	118	484	

F.16. táblázat: A személyes jövedelem és a kor, nem, iskolai végzettség, hívó önbesorolás összefüggés lineáris regresszióval számított modellje, MHP92, együtthatók

	Nem stand. eh. B	Std. hiba	Stand. eh. Beta	t	Szig.
(Konstans)	-2681,123	1434,280		-1,869	0,062
Fiatal	9073,029	681,750	0,180	13,308	0,000
Férfi	785,598	646,184	0,016	1,216	0,224
Isk.végz.	4993,771	225,298	0,297	22,165	0,000
Hív•-e?	-1644,399	667,808	-0,033	-2,462	0,014

függ• változó: 92 márc összes személyes jövedelem nettó

F.17. táblázat: személyes jövedelem és a kor, nem, iskolai végzettség, hívó önbesorolás összefüggés lineáris regresszióval számított modellje, Monitor98, együtthatók

	Nem stand. eh. B	Std. hiba	Stand. eh. Beta	t	Szig.
(Konstans)	20945,793	2532,013		8,272	0,000
Fiatal	15465,127	1626,338	0,158	9,509	0,000
Férfi	3312,311	1553,776	0,034	2,132	0,033
Isk. végz.	10538,478	504,279	0,341	20,898	0,000
Hív•-e?	31,421	1608,945	0,000	0,020	0,984

függ• változó: összes személyes jövedelem, 98 március

F.18. táblázat: A hívók aránya az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoportonként, MHP, 1992

Korcsoport	Iskolai végzettség				Összese n	p=
	ált. isk.	szakm.	középisk	felsőfokú		
16-19 év	33,3	39,5	25,0		32,9	0,328
20-29 év	39,0	36,8	29,9	31,5	34,4	0,238
30-39 év	40,0	33,7	34,8	23,9	34,1	0,046
40-49 év	51,0	40,3	36,0	28,0	40,5	0,001
50-59 év	62,6	42,5	50,9	37,9	54,5	0,000
60-69 év	66,5	51,1	53,8	45,5	60,9	0,001
70 évtől	77,7	64,7	53,8	68,0	73,8	0,004

F.19. táblázat: A hívók aránya az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoportonként, MHP, 1997

Korcsoport	Iskolai végzettség				Összese n	p=
	ált. isk.	szakm.	középisk	felsőfokú		
16-19 év	34,9	14,6	47,4		32,5	0,015
20-29 év	23,9	32,4	32,1	31,9	30,6	0,386
30-39 év	32,0	34,8	33,5	27,6	32,7	0,631
40-49 év	43,2	34,7	28,9	21,6	33,3	0,001
50-59 év	62,6	40,2	39,3	32,7	51,2	0,000
60-69 év	67,9	44,7	48,6	38,5	59,2	0,000
f70 évtől	73,3	57,6	52,6	50,0	68,5	0,002

F.20. táblázat: A hívók aránya az egyes iskolai végzettségi csoportokban, korcsoportonként, Monitor'98

Korcsoport	Iskolai végzettség				Összese n	p=
	ált. isk.	szakm.	középisk	felsőfokú		
16-19 év	32,4	25,0	58,3		33,7	0,018
20-29 év	28,6	30,8	32,3	37,5	31,3	0,743
30-39 év	43,7	32,1	36,5	24,4	34,9	0,031
40-49 év	45,8	36,3	36,8	43,2	40,6	0,198

50-59 év	55,9	46,7	34,0	34,7	47,5	0,000
60-69 év	70,3	54,4	48,9	45,9	63,5	0,001
70 évtől	81,5	69,1	75,0	52,2	78,1	0,003

Vallási változás a Magyar Háztartás Panel 1992., 1994. és 1997. évi hullámában feltett kérdések alapján

Az 1992-97 közötti Magyar Háztartás Panel vizsgálat lehetővé teszi számunkra, hogy információkat nyerjünk az egyes személyek vallásosságának alakulásáról, vagyis a keresztmetszeti vizsgálatokkal szemben, ahol a népességben érvényes arányok változását tudjuk nyomon követni, itt — *egyedülálló módon* — az egy meghatározott időszak alatt az egyes emberek életében bekövetkező változásról kaphatunk képet. Igaz, ez az időszak sajnos meglehetősen rövid — mindössze öt év —, mégis érdemes legalább kísérleti jelleggel megvizsgálunk ennek segítségével, az öt év alatt milyen jellegű és mértékű változások mentek végbe, illetve ezek kiket érintettek. Ezzel olyan kérdésekhez juthatunk kicsit közelebb, mint a vallási változás típusai, nagyságrendjének becslése, a generációs váltás természete és a vallás és a társadalmi rétegződés kapcsolata⁹⁵.

A panelvizsgálat három hullámában tettek fel a vallásra vonatkozóan két kérdést⁹⁶, 1992-ben, 1994-ben és 1997-ben. Azok ugyan, akik mindhárom évben válaszoltak a vallási kérdésekre, kevesebben vannak, mint azok, akik végig részt vettek a vizsgálatban, s akiknek súlyozott mintája reprezentálja az ország lakosságát, de nincs jelentős eltérés a válaszolók összetételében⁹⁷.

⁹⁵ Az adatok és változók itt következő leírása ugyan kicsit aprólékosnak tűnik, mégsem árt legalább átfutni ezt a részt is, másként ugyanis nem lesznek érthetőek a főszöveg ezen alapuló elemzései.

⁹⁶ Igazából volt egy harmadik vallási kérdés is, amiben a felekezetre kérdeztek rá, de azt itt nem használtuk.

⁹⁷ Ha az utolsó, 1997-es hullám egyéni súlyozott, legalább húsz évesekre vonatkozó adataival vetjük össze adatainkat, megállapíthatjuk, hogy mintánk jó egyharmadával kisebb, és átlagosan némileg idősebb, kicsit több benne a nő és a hívő, valamint a csak a templomba járásra vonatkozó kérdések esetén árnyalatnyival több a budapesti és felsőfokú végzettségű és kevesebb a falusi:

A kérdések egyike a hívő önbesorolásra volt kíváncsi⁹⁸, másika pedig a templomba járás gyakoriságára⁹⁹. Mivel a háztartáspanel vizsgálat nem a vallásosság felmérésére vállalkozott, ezek a kérdések természetesen csak alapinformációk nyerésére irányultak, melyek nem teszik lehetővé a válaszolók vallásosságának mélyebb tanulmányozását, de bizonyos nagyobb tendenciákat így is megismerhetünk belőlük. Fontos azonban kiemelni, hogy a vallásosság sokkal összetettebb jelenség annál, mint amit ezek a kérdések sugallnak. Pusztán az istenhitre-vallásosságra vonatkozó önbesorolás, illetve a bement templomba járási gyakoriság alapján nem lehet megítélni az egyes emberek bonyolult világlátását, vallással kapcsolatos attitűdjeit, viselkedését. Azt is mondhatjuk tehát, hogy ezek a válaszok arról adnak információt, hogy az egyes emberek *kinyilvánított* vallásossága, templomba járása milyen volt, illetve hogyan változott idővel.

A három évből származó adatok feldolgozásában több módszer is lehetséges:

- megfigyelhető egy-egy kiemelt momentum előfordulási száma (pl. hányszor mondta a kérdezett, hogy hívő stb.),

	97-es, min. 20 évesek mintája	92-97-es, a templomba járási kérdésre mindig választ adók	92-97-es, a hitre vonatkozó kérdésre mindig választ adók
50 év alattiak	57,6%	53,8%	52,6%
nők	55,3%	57,6%	57,4%
községiek	38,9%	37,8%	38,6%
városiak	30,4%	30,9%	30,5%
megyeszékhelyiek	12,2%	12,2%	12,3%
budapestiek	18,5%	19,2%	18,6%
alsófokú végzetts.	39,8%	40,9%	42,3%
felsőfokú végzetts.	11,3%	12,1%	11,4%
hívők	43,8%	45,2%	45,4%
hetente temp. járók	10,1%	10,8%	11,4%
Esetszám	3751 fő	2943 fő	2730 fő

⁹⁸ "A lapon olvasható állítások közül melyik jellemzi az Ön Istennel kapcsolatos hitét: 1. mindig is hívő, vallásos ember voltam, 2. régebben nem voltam vallásos ember, de most az vagyok, 3. valamikor (fiatalabb koromban) hívő, vallásos ember voltam, de már nem vagyok az, 4. sosem voltam vallásos, hívő ember, ma sem vagyok az."

⁹⁹ "Milyen gyakran jár templomba? Soha; ritkábban, mint évente; évente néhányszor; havonta egyszer; havonta 2-3-szor; minden héten; hetente többször; naponta."

- változási tipológia készíthető akár külön-külön a két kérdésre, akár kombinálva a kettőt,
- összehasonlíthatók a teljes időszakon belüli szakaszok.

Mivel céloom főként az egyének életében végbement vallási változás természetének megfigyelése volt, leginkább a középső megoldással éltem, bár kiegészítésként az elsőt és harmadikat is igénybe vettem. A típusok készítésénél azonban elvettem a kombinált kategóriák képzését, mivel ha csupán a templomba járást és a hitbeli önbesorolást ismerjük, az előbbinek lesz meghatározó súlya, tekintve, hogy a gyakran templomba járók döntő többsége hívő, illetve a templomba nem járóké nem hívő.

A típusok képzéséhez azonban a változást is figyelembe véve túl sok kategóriánk lett volna, ezért az eredeti kérdések válaszlehetőségeit összevontam. Az első változóból egy hívő–nem hívő kategóriákat tartalmazó új változót képeztem, a másodikból viszont többféle összevonást is végrehajtottam, s attól függően használtam az így nyert változókat, hogy az egyes kérdésekhez melyik tűnt megfelelőnek. Többnyire azonban egy háromkategóriás változóval dolgoztam, mely a ténylegesen soha, a ritkán (legfeljebb havonta egyszer) és a legalább két-három hetente jár templomba kategóriát tartalmazta. Míg a hittel kapcsolatos változó esetében magára a hitre vonatkozóan nem vesztettem ily módon információt, hiszen csak az idődimenziót hagytam ki, addig a templomba járást illetően az eredeti változóhoz képest kétségkívül durva leegyszerűsítésre kényszerültem a kezelhetőség érdekében. (Éppen ezért kellett később két változót létrehoznom a templomba járás változására vonatkozóan.)

Mindenesetre a hitre és a templomba járásra vonatkozó összevont változók segítségével is számtalan “változási” változót lehet képezni a három vizsgált évet figyelembe véve.

Az előfordulások számlálásának elve egyszerű, nem igényel magyarázatot.

Haszna, hogy gyors, áttekinthető, hátránya, hogy minden érdekesnek ítélt csoportra külön kell számítani. Én két változót hoztam létre:

- Hányszor mondta magáról a kérdezett a három kérdés során, hogy hívő (0-1-2-3)
- Hányszor mondta magáról a kérdezett a három kérdés során, hogy legalább hetente jár templomba (0-1-2-3)

A besorolások változási típusait sokkal nehezebb feladat volt megalkotni, hiszen minden csoportosítás vitatható. A hívő–nem hívő önbesorolás esete még egyszerűbb volt, hiszen sokkal kevesebb variáció létezett. Így jött létre a következő csoportosítás:

Hívő önbesorolás változása

- mindig hívő volt
- megtért+ (első alkalommal nem, később hívőnek sorolta be magát)
- megtért (utolsó alkalommal hívőnek mondta magát, előtte nem)
- bizonytalan (hol ezt, hol azt mondta)
- elvesztette a hitét (utolsó alkalommal nem hívőnek mondta magát, előtte hívőnek)
- elvesztette a hitét+ (első alkalommal hívőnek mondta magát, később nem hívőnek)
- mindig nem hívő volt

A templomba járás esete már bonyolultabb volt. Figyelembe akartam venni a változások irányát is és idődimenzióját, vagyis stabilitását is. Mivel a válaszok igen nagyfokú instabilitásról tanúskodtak, el kellett döntenem, mihez képest nézzem a változást. Végül is a harmadik válasz szerinti helyzetet vettem alapul, a fő csoportok az utolsó állapotot tükrözik, de az ezen belüli alcsoportok az első két

kérdés alapján bejárt tipikusabb utakat. (A típusokban nem különböztettem meg minden lehetséges variációt, egyes lehetőségeket összevontam.)

Templomba járás változása

A) Mindenkire vonatkozóan:

Változtatás típusa	1992	1994	1997
<i>végig soha</i>	soha	soha	soha
<i>soha, váltogatva</i>	soha/ritkán*	ritkán/gyakran	soha
<i>soha, elhagyta a gyakori t. járást</i>	gyakran**	ritkán/gyakran	soha
<i>végig ritkán</i>	ritkán	ritkán	ritkán
<i>ritkán, váltogatva</i>	soha/ritkán	soha/gyakran ⁺	ritkán
<i>ritkán kétszer, elhagyta a gyakori t. járást</i>	gyakran	soha/ritkán	ritkán
<i>ritkán egyszer, elhagyta a gyakori t. járást</i>	gyakran	gyakran	ritkán
<i>végig gyakran</i>	gyakran	gyakran	gyakran
<i>mégint gyakran</i>	gyakran	soha/ritkán	gyakran
<i>már gyakran kétszer</i>	soha/ritkán	gyakran ¹⁰⁰	gyakran
<i>már gyakran egyszer</i>	soha/ritkán	soha/ritkán	gyakran

* Ritkán: évente néhányszor vagy havonta egyszer.

**Gyakran: havonta két-háromszor vagy legalább hetente.

⁺ Itt egy esetben ritkán is szerepelhet: ha a soha-ritkán-ritkán esete áll fenn.

B) Csak a hetente templomba járókra vonatkozóan:

Változtatás típusa	1992	1994	1997
<i>mindig hetente</i>	hetente	hetente	hetente
<i>megtérő távolról 2x</i>	soha/évente néha	hetente	hetente
<i>megtérő távolról 1x</i>	soha/évente néha	soha/évente néha/havonta 1-3x	hetente
<i>megtérő közletről 2x</i>	havonta 1-3x	hetente	hetente
<i>megtérő közletről 1x</i>	havonta 1-3x	havonta 1-3x	hetente
<i>váltogató tág körben</i>	havonta 1-3x /hetente	havonta 1-3x	hetente
<i>váltogató szűk körben</i>	hetente	havonta 1-3x	hetente

¹⁰⁰ Megengedve itt azt, hogy az első, soha válasz után másodszor ritka következzen.